

HJULSTA

ARKEOLOGI I SKÄRNINGSPUNKT MELLAN
LIV, DÖD OCH KULT

REDAKTÖRER

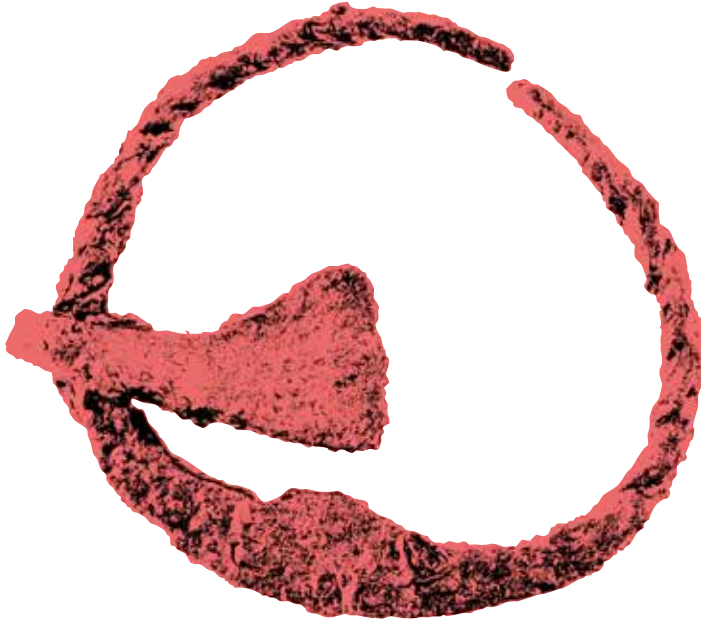
Kerstin Odebäck, Ann Vinberg & Ingela Harrysson

STIFTELSEN KULTURMILJÖVÅRD SKRIFTER 8

HJULSTA

Arkeologi i skärningspunkt mellan liv, död och kult

HJULSTA

ARKEOLOGI I SKÄRNINGSPUNKT MELLAN
LIV, DÖD OCH KULT

REDAKTÖRER

Kerstin Odebäck, Ann Vinberg & Ingela Harrysson

STIFTELSEN KULTURMILJÖVÅRD SKRIFTER 8

STIFTELSEN KULTURMILJÖVÅRD SKRIFTER 8

REDAKTÖRER

Kerstin Odebäck, Ann Vinberg & Ingela Harrysson

ILLUSTRATIONER

Michael Schneider

GRAFISK FORM

John Sandström

TRYCK

JustNu, Västerås 2023

PAPPER

Munken Lynx 100 gram, Olin Colours Fawn 120 gram

TYPSSNITT

Adobe Garamond, Neue Haas Grotesk, URW Clarendon

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Publik Licens 4.0 (CC BY)
<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

Lantmäteriets kartor omfattas inte av ovanstående licensiering.
Kartor ur allmänt kartmaterial © Lantmäteriet. Medgivande MS2012/02954.

STIFTELSEN KULTURMILJÖVÅRD

PILGATAN 8 D

721 30 VÄSTERÅS

© Författarna och Stiftelsen Kulturmiljövård 2023

ISBN 978-91-8041-193-6

Denna bok har framställts av ett företag
vars miljöledningssystem är certifierat enligt ISO 14001
av Svensk Certifiering Norden AB

INNEHÅLL

Förord	7
ANDREAS FORSGREN & ANN VINBERG <i>Järvaåfältets arkeologiska landskap</i>	9
ANN VINBERG <i>Navet i Hjulsta – En plats för möten i tid och rum</i>	30
ANDREAS NORDBERG <i>Ett salhus och en harg – Ceremoniell byggnad och offerplats.</i>	94
CHRISTIAN GATTI <i>Graffaåfältet i Hjulsta – Intention och performativitet.</i>	118
INGELA HARRYSSON <i>Kultplatsens karaktär – Det yttre och inre landskapet.</i>	150
ANDREAS NORDBERG <i>Hjulstagaårdens helgedom – Riter under det agrara arbetsåret.</i> ...	172
INGELA HARRYSSON <i>Amulettringarna – En förhoppning om goda tider</i>	200
ANDREAS NORDBERG <i>Skårorernas kvinnor – Centrala aktörer i den levda religionen</i> ...	252
KERSTIN ODEBÄCK <i>Världens hjärta – Sten och människor i järnålderns Hjulsta</i> ...	284
MATTIAS HELJE <i>Handaskicklighet, stil och form</i>	305
Bildförteckning	315

FÖRORD

I DENNA VOLYM PRESENTERAR FLERA ARKEOLOGER de tankar, analyser och funderingar som sprungit ur arbetet med de undersökningar som gjordes i Hjulsta under åren 2015 och 2016, inför byggnationen av Förbifart Stockholm, Trafikplats Hjulsta. Boken innehåller tio artiklar som alla utgör fördjupningar av olika aspekter av det omfattande arkeologiska materialet.

I Hjulsta undersöktes gravar, gårdsmiljöer och produktionsmark från bronsålder fram till vikingatid. En av flera utmaningar har varit att hantera komplexiteten hos dessa lämningar utan att *"undersökningen mentalt delas upp i stuprör; 'gravfält', 'boplats' och 'agrara lämningar'"*, vilket Länsstyrelsen i Stockholms län påpekade redan i förfrågningsunderlaget inför undersökningarna. Problematiken sattes på sin spets när en tidigare inte känd kultplats med många amulettringar hittades vid Hjulsta. Kultplatsen kom att inspirera till ett mer holistiskt synsätt på lämningarna, där gränser mellan vad som var liv och död, rituellt och profant inte längre var självklara.

De stora undersökningarna har genererat ett rikhaltigt arkeologiskt källmaterial och det har inte varit möjligt att i det här sammanhanget utveckla och fördjupa kunskapen om alla dess olika delar. Vi har heller inte strävat efter att formulera en enhetlig syntes om järnålderns samhälle i Hjulsta, utan artiklarna får snarare visa på den mångfald av tolkningsmöjligheter som finns i en arkeologisk undersökning av den här storleken, och den stora potential det arkeologiska källmaterialet har att fördjupa och utveckla våra kunskaper kring människors liv då och nu. Det är vår förhoppning att artiklarna i denna bok leder fram till nya idéer och tankar, nya forskningsfrågor och att Hjulstaundersökningarna på så sätt får leva vidare. Det finns mycket mer spännande att fördjupa sig i än vad vi har fått med i den här volymen.

Det går här inte att nämna alla som bidragit till arkeologin i Hjulsta. Som mest var 32 personer verksamma i fält under hösten 2016. Projektledningen bestod av Ann Vinberg, Ingela Harrysson, Mats Nelson och Anna-Lena Hallgren. För osteologin samarbetade vi med Societas Archaeologica Upsaliensis (SAU) och deras osteologer Sofia Prata och Emma Sjöling. Under fältarbetet var Culturia AB med Mats Fältgård en stor resurs i allt det praktiska med att få en så stor undersökning att fungera. Under hela projektet har Trafikverket varit en engagerad och stöttande uppdragsgivare.

Till detta kommer sedan en stor grupp specialister som utfört olika analyser, ingen nämnd och ingen glömd.

Referensgruppen bestod av Andreas Nordberg och Ola Kyhlberg. Kerstin Odebäck har bidragit till bokens slutförande.

För redaktionell samordning svarade Maud Emanuelsson och för den grafiska formgivningningen John Sandström.

CHRISTINA LINDGREN

Verksamhetschef Stiftelsen Kulturmiljövård

JÄRVAFÄLTETS ARKEOLOGISKA LANDSKAP

En översiktlig resa i tiden i Spånga och södra Järfälla

ANDREAS FORSGREN & ANN VINBERG

Norr om Stockholm ligger en av stadens ”gröna kilar”, vilken sträcker sig ända från Sigtunaområdet i norr till Järvagårdarna i söder. Den södra delen av denna kil kallas Järvafältet och har ett delvis välbevarat kulturlandskap och stora grönområden med flera naturreservat. Järvafältet sträcker sig genom Sollentuna, Järfälla, Solna och Sundbybergs kommuner samt norra delen av Stockholms stad och utgör ett mycket fornlämningsrikt område. Det är vidare beläget i södra delen av Uppland, som är Sveriges fornlämningsrikaste landskap.

Järvafältet motsvaras i stort av Igelbäckens bördiga dalgång. Hjulsta är beläget i den södra delen av Järvafältet samt i den nordvästra delen av den sedan 1949 upplösta Spånga socken (figur 1).

På en militär karta ritad 1924 av kapten E. O. Bratt visas Järvafältet som området såg ut då, innan militären köpte den nuvarande delen upp emot Stäketvägen/Rotebroleden. På denna karta ansågs Järvafältet i den sydvästra delen sträcka sig ända fram till järnvägen mot Västerås med Spånga station i kanten. Sedan rundade gränsen Bromsten – som inte ingick – och löpte sedan vidare sydväst om Rissne och österut mot Lötsjön och Råstasjön ända fram till Brunnsviken. Gränsen gick vidare norrut ända fram till Edsviken vid Lugnet. Ulriksdal räknades inte in. Större delen av områdena öster om dagens E4 räknades inte heller in, utöver Helene-lund. Gränsen gick sedan upp mot Häggvik

och över sjön Ravalen västerut vidare mot Översjön. På den västra sidan följer gränsen i stort den gamla Enköpingsvägen. Området öster om Jakobsberg räknades in i Järvafältet (Lintrup 2019) (figur 3).

Spånga socken gränsar till socknarna Bromma i söder, Järfälla i nordväst, Sollentuna i norr och Solna i öster. Spånga kyrka ligger centralt, mitt emellan dalgångarna och Järfälla kyrka ligger i socknens östra kant vid Barkarby (intill Hjulsta och gränsen till Spånga socken). Spånga och Järfälla socknar ligger vidare i den södra delen av Sollentuna härad och folklandet Attundaland. Större skogsmarker finns mot Mälaren i sydväst och väster samt mot Sollentuna i norr/nordöst. Mellan dessa finns ett sprickdalslandskap genomskuret av två parallella ådalar, Spångaån/Bällstaån som går centralt igenom området, och Igelbäcken nordöst om denna.

Namnet *Järvafältet* innehåller bynamnet

Järva vilket skrivs *In Hyrwa* 1291 och *in Yrua* 1347 (Wahlberg 2003:157). Denna by har tidigare bestått av de tre gårdarna Överjärva, Mellanjärva och Nederjärva, av vilka två delvis finns kvar idag (2023), belägna i den sydligaste delen av Järvafältet. Gravfält runt Järvagårdarna vittnar om ett ursprung i järnåldern, där det största – med omkring 130 registrerade gravar – utgörs av L2015:5697 vid Mellanjärva (figur 3). Förleden *Jär-* i ortnamn tolkas olika beroende på hur det äldsta belägget stavas.

Avseende ”Järva” i Järvafältet tolkas förleden bestå av ordet *jørvi*, ”grus”. Utgångspunkten för detta namn är troligen den grusås på vilken byn ligger, det vill säga en del av rullstensåsen Stockholmsåsen som sträcker

sig från Södertörn i söder över Stockholm och vidare norrut. Efterleden består sannolikt av inbyggarbeteckningen *irvar*, ”de som bor på grusåsen” (Wahlberg 2003:157). Det ska dock tilläggas att förleden *Jär-* tolkas olika beroende på ursprunglig stavning. Exempel återfinns i socknen – och idag kommunen – Järfälla (skrivet *Gerfelli* 1310) samt mälarviken Görväln (skrivet *Görwal* 1471). Förleden *Jär-* tolkas i dessa fall bestå av ordet *geirr*, det vill säga ”spjut”, åsyftandes ett kil- eller spjutformat ägostycke (Wahlberg 2003:103, 156).

Ortnamnet Spånga skrivs *Spangar* 1300, och tolkas vara övertaget från kyrkbyn som innehåller pluralis av ordet spång. Sannolikt har detta syftat på spänger över vattendrag eller sankmarker (Wahlberg 2003:289).

Figur 1. Vy över en del av södra Järvafältet, i artikeln kallat Järvaområdet, från Granholmstoppen mot nordöst i mars 2016. Längst till vänster syns Akalla och Husby, längst till höger Victoria Tower, Kista torn och Kista Science Tower. I förgrunden sträcker sig Igelbäckens naturreservat.

JÄRVAFÄLTET har fornminnesinventerats ett flertal gånger, till exempel under åren 1926–1928 och 1951. På Järvafältet med omnejd har det bott människor i tusentals år. Yxor från stenålderns allra sista skede, rösen

från bronsåldern, gravfält från järnåldern, vikingatida runstenar och medeltida kyrkor utgör spår i landskapet av de människor som har rört sig inom och bebott detta område. I slutet av 1960- och början av 1970-talet inträdde en ny fas då de södra delarna av Järvafältet blev en del av det expanderande Storstockholm och idag kantas området av flera stora bostadsområden såsom Akalla, Husby, Kista, Hjulsta, Tensta och Rinkeby. De flesta av dagens stadsdelar har namn efter de byar/gårdar som funnits på Järvafältet sedan åtminstone yngre järnåldern.

Hjulsta ligger som tidigare nämnts i den nordvästra delen av Spånga socken, ett område med goda jordbruksmarker som i äldre tider – omkring 1550 – har haft en förhållandevis hög andel frälsejord (Sporrong 1985:figur 123–124). Vid denna tid ligger byarnas storlek, räknat i mantal per by, över genomsnittet medan närmast kringliggande socknar ligger under (Sporrong 1985:figur 120).

Den huvudsakliga avgränsningen för det område som kommer att diskuteras på ett övergripande plan i denna artikel omfattar i första hand dalgångarna i de norra delarna av Spånga och sydöstra Järfälla socknar, här kallat *Järvaområdet*.

Utblickar sker också till kringliggande närområden, framför allt södra Spånga.

DET NORRA FÖRORTSLANDSKAPET

Jordbruksbygderna i Spånga – liksom närliggande socknar Bromma och Järfälla – har på grund av närheten till Stockholm successivt bebyggts. Utbyggnaden har främst skett efter järnvägens (Stockholm–Västerås) tillkomst 1876 med den tidigaste småhusbebyggelsen i områden som Solhem och Hässelby villastad. Under 1950-talet fortsatte utbyggnaden med både småhus- och flerfamiljsbostäder i bland annat Vällingby, Hässelby gård och Räcksta. I samband med utbyggnaderna av dessa,

Figur 2. Under pågående världskrig ute i Europa övar svenska landstormssoldater sig på gevärsskytte och "kulsprutsskjutning i pluton" någonstans i Stockholms utkanter. Året är 1915 och platsen är troligen Hansta/Hägerstalunds ägor.

under slutet av 1950-talet, byggdes också tunnelbanan ut till dessa västra förorter.

De områden som på 1900-talet först bebyggdes ligger således i Spångas södra delar, ner mot Mälaren. Spångas norra delar – det vill säga fokusområdet för denna artikel – förblev länge landsbygd och grönområde. Anledningen till detta var att Stockholms garnison, Försvarsmakten, använde området till militärt övningsområde mellan 1907 och 1970 (för vidare läsning, se t.ex. Larsson 2011). På 1960-talet slutade militären att öva på Järvafältet och Stockholms stad bestämde att det istället delvis skulle bebyggas med bostadsområden. Spåren av övningsområdet syns bland annat i form av stridsvärn inte minst på de några av de undersökta fornlämnningarna (figur 2).

VÅREN 1970 LÄMNADE militären alltså Järvafältet och under 1970-talet bebyggdes sedan stora delar av Järvafältet inom Stockholms gränser som en del av miljonprogrammet, varvid stadsdelarna Rinkeby, Tensta,

Hjulsta, Kista, Husby och Akalla uppstod. Bebyggelsen i Rinkeby, Tensta och Hjulsta ligger på den södra sidan av Igelbäckens dalgång medan Kista, Husby och Akalla ligger på den norra sidan. Söder om Hjulsta bebyggdes Lundaområdet för framför allt industri- och kontorsverksamhet under 1980-talet. Tack vare att Järvafältet delvis var avstängt för allmänheten fram till 1962 bevarades de gamla gårdarna och deras historiska omgivningar. I samband med den stora utbyggnaden på 1970-talet genomfördes sedan flera stora arkeologiska undersökningar i området.

Under 1980- och 1990-talet växte Rissne i Sundbyberg fram som ett större bostadsområde och lite senare även Ursvik intill. Kista bebyggdes ytterligare med främst kontor och handel. I Järfälla etablerades större detaljhandel med varuhus och butiker vid Barkarby handelsplats varpå den nya stadsdelen Barkarbystaden har börjat växa fram. Även här genomfördes i samband med exploatering flera stora arkeologiska undersökningar.

De kvarvarande oexploaterade delarna av

Järvafältet utgör sedan 2006 natur- och kulturresevat inom olika kommuner. Området runt Igelbäcken, ner till Hjulsta, utgör ett kulturresevat inom Stockholms stad och dess fortsättning ut till Edsviken är ett naturresevat inom Solna och Sundbybergs stad. Den norra delen av Järvafältet är naturresevat inom Stockholms stad samt inom Järfälla och Sollentuna kommuner (Hansta, Västra Järvafältet och Östra Järvafältet).

Den tidiga utbyggnaden av Spånga sockens södra delar innebär att de arkeologiska undersökningarna inte har varit lika omfattande i det området som vid de som genomfördes i de norra delarna på 1960- och 1970-talet. De senare undersökningarna kom främst att omfatta gravar och gravfält, medan boplatser endast undersökts då de framkommit under gravar (Biuw 1992, 1994). Under senare årtionden har arkeologiska undersökningar företagits genom den successiva utbyggnad som skett vid exempelvis Kymlinge, Ursvik och Rissne samt i Äggelunda, Barkarby och Herresta i Järfälla (se nedan samt för Ursvik, se t.ex. Vinberg 2008). Kunskapen om boplatser och bytomter har därför ökat betydligt. Närliggande undersökningar genomfördes också för Bromma flygfält på 1930-talet samt i Vällingby och Hässelby på 1950- och 1960-talet (Hvarfner 1972:3; Biuw 1994:68).

I området omkring och i närheten av Järfälla kyrka har flera boplatzlågen och gravar från främst järnåldern undersökts. Detta har skett i samband med villabebyggelse från 1920-talet och framåt, vid expanderingen av Barkarby flygfält i början av 1930-talet samt främst i samband med expanderingen av Barkarby handelsplats och Barkarbystaden från 1990-talet och framåt.

Undersökta fornlåmningar samt lösfynd ger trots den tidiga utbyggnaden av delar av

Spånga en någorlunda god bild av de förhistoriska samhållena. Det har funnits (och finns fortfarande i viss utstråkning) en stor mängd fornlåmningar i Spånga med omnejd från bronsålder och framåt. De omfattar boplatser, skålgropslokaler, rösen, stensåttningar, gravfålt, stenstrångar och stenstrångssystem, runstenar, bytomter med mera.

Låmningarna visar att i stort sett hela området har utgjort ett förhållandevis tått bebyggt och brukat område under framför allt järnåldern. Redan under bronsåldern utgör dock framför allt södra Spånga en väl etablerad bygd, medan spåren efter stenåldern är mer spridda och vaga över hela området.

I denna artikel finns endast utrymme för att kort beröra och sammanfatta undersökningsresultat från området. En stor del av dessa arkeologiska undersökningar utgörs av de så kallade *Järvafåltundersökningarna*. Under 1964–1976 undersökte Stockholms stadsmuseum och Riksantikvarieåmbetet minst tio boplatser samt över trettio gravfålt med fler än tusen gravar. Dessa undersökningar avhandlas mer ingående i Biuw 1992 och sammanfattas mer kortfattat i Biuw 1994.

DEN FÖRSTA TIDEN

Vid ungefår 4000 f.Kr. låg vattnet omkring 35 meter högre än dagens nivåer i området, och höjderna på Järvafåltet hade börjat att sticka upp ur havet. Området var vid denna tid att likna vid en skårgård med glesa skår utspridda i en grund fjård som skar in i landet. Det dröjer dock ånnu mer än tvåusen år tills vi kan skånja tydliga spår av människors närvaro i området. Vid slutet av stenåldern, cirka 2000 f.Kr., har människor åtminstone rört sig i området. Ånnu under neolitikum är det dock för tidigt att prata om fasta bosåttningar.

De äldsta kända spåren efter människor i människor i Järvaområdet – det vill säga norra Spånga och sydöstra Järfälla – torde vara ett par lösfynd av skafthålsyxor som troligen kan dateras till yngre stenålder eller äldre bronsålder (till exempel L2016:5031, L2017:9082 och L2017:9649).

BRONSÅLDER

Under den äldre bronsåldern, omkring 1500 f.Kr., låg strandnivån omkring 20 meter över dagens havsnivå. Under denna tid har de södra delarna av Spånga, Järfälla och Bromma utgjort en större ö, separerad från områdena norrut av ett djupt inskuret fjärdlandskap. Detta har löpt i nordvästlig riktning, från Östersjön (Edsviken) och via smala sund till nuvarande Mälaren vid Görvaln i nordväst. Dessa fjärdar har täckt delar av centrala och norra Spånga. Under den mellersta bronsåldern (cirka 1000 f.Kr.) är den norra delen av fjärden, Igelbäckens dalgång, avsnörd vid Hästa/Hansta och i övergången till förromersk järnålder (cirka 500 f.Kr.) har landtillväxt skett främst i samma område, vid norra Hjulsta och Hästa.

Samhället antas vid denna tid generellt vara uppbyggt kring stora centrala boplatser i likhet med Apalle i Övergran socken i Uppland (t.ex. Ullén 2002), Hallunda i Botkyrka socken i Södermanland (t.ex. Jaanuson & Vahlne 1975; Jaanuson m.fl. 1978) samt

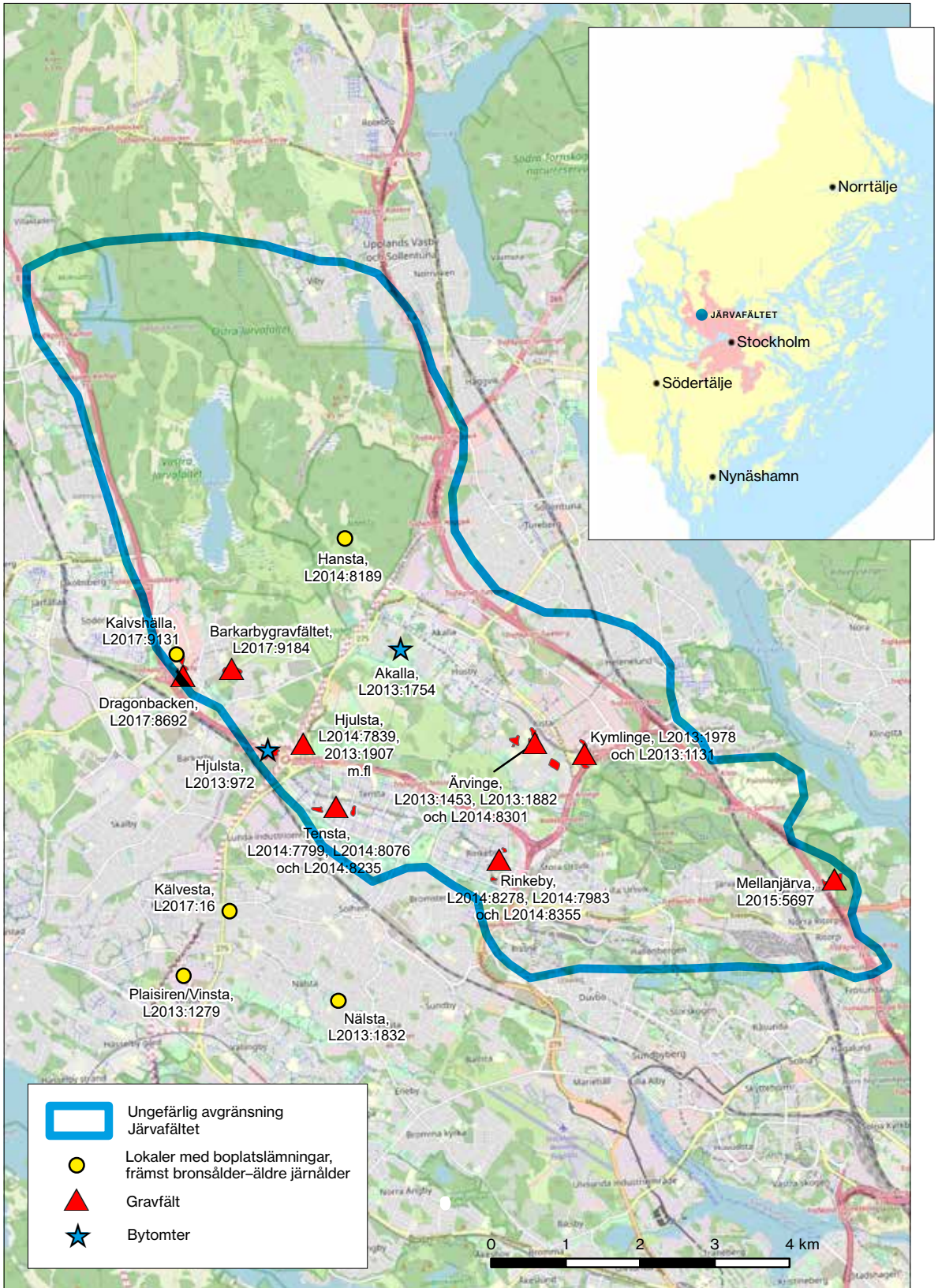
Pryssgården i Östra Eneby socken i Östergötland (t.ex. Borna-Ahlkvist m.fl. 1998; Sjölin 2019).

Den centrala bronsåldersbebyggelsen på Järvafältet ligger framför allt i söder, i södra Spånga socken. Tre större, relativt närliggande (upp till cirka 2 km från varandra) permanenta och komplexa boplatser har undersökts i området – Nälsta, Kälvesta och Plaisiren (den sistnämnda namngivet efter ett torp under Vinsta). Av dessa är troligen den sydöstligast liggande, Nälsta, den äldsta. De yngre boplatserna, Kälvesta och Plaisiren/Vinsta, har båda hyst såväl boplatser som gravar och låg något längre åt nordväst i området. Boplatserna ligger längst in i en dalgång vilken utgjorde en vik under den äldre bronsåldern (cirka 1500 f.Kr.). Längs denna vik syns bronsålderns kulturlandskap i form av rösen – inte minst på höjderna runt dalgångarna i söder – liksom spridda skärvstenshögar (Biuw 1992:258ff; Thedéen 2010:45). Ett antal av dessa skärvstenshögar på östra sidan om dalgången har undersökts (t.ex. Sjösvärd & Åström 1976:24ff).

I resten av Spånga finns mer spridda lämningar, såsom rösen, skärvstenshögar och lösfynd/fynddeponier som tydligt visar att hela landskapet runt fjärdarna ingått i dessa bronsålderssamhällens resursområde. Skålgropslokaler finns också spridda i området, där den mest talrika – med 85 skålgropar – utgörs av L2013:1588 och L2013:1659 i Sundby,

MOTSTÅENDE SIDA

Figur 3. Kartan visar Järvafältets ungefärliga utbredning sådan den anges på kapten E. O. Bratts militära karta uppritad 1924 (Lintrup 2019). Järvafältets utbredning anses idag skilja sig något från ovanstående, framför allt sedan militären köpt in områdena upp emot Stäketvägen/Rotebroleden ett stycke norrut. Kartan visar även ett urval av de lokaler som diskuteras i texten. Notera också att under flera av gravfälten framkom boplatser från främst järnåldern. Se även tabell 1. Skala 1:80 000.

Tabell 1. Lämningar som är markerade i figur 3.

LÄMNINGSNR/RAÄ-NR	TYP	UNDERSÖKT
Lokaler med boplatslämningar, främst bronsålder–äldre järnålder		
Hansta, L2014:8189/Spånga 150:1	Grav- och boplatsområde	Ej undersökt
Kalvshälla, L2017:9131/Järfälla 19:1	Boplatsområde	Undersökt 1998
Kälvesta, L2017:16/Spånga 126:1	Grav- och boplatsområde	Delundersökt 1976–1977
Nälsta, L2013:1832/Spånga 29:3	Boplats	Delundersökt 1930
Plaisiren/Vinsta, L2013:1279/Spånga 211:1	Grav, uppgift om typ saknas (innehåller boplatslämningar)	Undersökt 1962–1964
Gravfält		
Barkarbygravfältet, L2017:9184/Järfälla 248:1	Gravfält	Undersökt 1934–35 och 1937
Dragonbacken, L2017:8692/Järfälla 20:1	Gravfält	Undersökt 1995
Hjulsta, L2014:7839/Spånga 96:1	Gravfält	Delundersökt 1973 och 2016
Hjulsta, L2013:1907/Spånga 94:1	Gravfält	Delundersökt 1973 (enligt Biuw 1992:150, ej undersökt enligt KMR)
Mellanjärva, L2015:5697/Solna 18:1	Gravfält	Delundersökt
Kymlinge, L2013:1978/Spånga 168:1	Gravfält	Undersökt 1974
Kymlinge, L2013:1131/Spånga 169:1	Gravfält	Undersökt 1974–1975
Rinkeby, L2014:8278/Spånga 178:1	Grav- och boplatsområde	Delundersökt 1943, undersökt 1967
Rinkeby, L2014:7983/Spånga 176:1	Gravfält	Undersökt 1966
Rinkeby, L2014:8355/Spånga 175:1	Gravfält	Undersökt 1966
Tensta, L2014:7799/Spånga 67:1	Gravfält	Undersökt 1964–1965
Tensta, L2014:8076/Spånga 69:1	Gravfält	Undersökt 1964
Tensta, L2014:8235/Spånga 70:5	Gravfält	Undersökt 1967–1968
Ärvinge, L2013:1453/Spånga 156:1	Grav, uppgift om typ saknas	Undersökt 1968–1971
Ärvinge, L2013:1882/Spånga 157:1	Grav, uppgift om typ saknas	Undersökt 1970–1973
Ärvinge, L2014:8301/Spånga 221:1	Grav- och boplatsområde	Undersökt 1976
Bytomter/Gårdstomter		
Akalla L2013:1754/Spånga 202:2	Bytomt/Gårdstomt	Ej undersökt
Hjulsta L2013:972/Spånga 249:1	Bytomt/Gårdstomt	Undersökt 2007

cirka 400 meter sydöst om Flystaberget. En utbredd bronsåldersbebyggelse verkar också ha funnits i den norra delen av Spånga, vid Akalla och Hansta/Hägerstalund samt över sockengränsen till Järfälla in i Barkarby (Biuw 1992:258–260, 276). Här finns också ett

expanderande potentiellt agrarlandskap i den flacka dalgången med finkorniga jordarter. I Hansta antas exempelvis grav- och boplatsområdet L2014:8189 kunna utgöra en centralboplats liknande de tidigare nämnda och i söder liggande Nälsta, Kälvesta och Plaisiren/

Vinsta (figur 3). Dessa tre boplatser är belägna i södra Spånga och ligger egentligen utanför det i denna artikel använda begreppet Järvaområdet (norra Spånga och sydöstra Järfälla). Trots detta kommer de här att beröras kort, då de är betydelsefulla för att förstå den forntida bebyggelseutvecklingen på södra Järvafältet i stort samt utgör närliggande bronsålderskomplex vilka har varit föremål för mer omfattande arkeologiska undersökningar.

Vid *Nälsta* (L2013:1832) delundersöktes 1930 en boplatz som verkar tillhöra en äldre fas – senneolitikum–bronsålder (figur 3). Boplatzen, på vilken det också ligger några stensättningar, innehöll bland annat bronsålderskeramik samt en skedskrapa (Biörnstad 1966:10f, 16). Flera fornlämningar i närområdet förstördes sannolikt när Nälsta exploaterades för fritidsbebyggelse på 1920-talet. Tilläggas kan också att Stockholms stadsmuseum utöver ovanstående boplatz undersökte flera fornlämningar i närområdet på 1950-talet, oftast i form av järnåldersgravfält och skärvestenshögar. I anslutning till dessa påträffades det i de flesta fall underliggande skärvestensområden, härदार, lerklining, knackstenar och fynd av rabbad bronsålderskeramik vilket indikerar en bronsåldersbosättning av mer permanent karaktär i området (Biuw 1992:260).

Vid *Kälvesta* (L2017:16) undersöktes ett grav- och boplatzområde som uppvisade dateringar genom större delen av bronsålder fram till/in i förromersk järnålder, fanns förutom ett tiotal gravar även flera hus, tjugo skärvestenshögar, härदार, rester efter bronsgjutning, spår efter både tamboskap och jakt samt handkvarnar (figur 3). Boplatzen, cirka 10 000 m² stor, undersöktes av Stockholms stadsmuseum 1976–1977 (Sten 1979; Biuw 1992:259f; Johansson m.fl. 2010).

Vid *Plaisiren/Vinsta* (L2013:1279 och L2013:1965) framkom boplatzen under ett gravfält från yngre bronsålder–äldre järnålder (figur 3). Platsen innehöll både skärvestenshögar, stensättningar och rester efter bronsgjutning. Lämningarna undersöktes 1962–1964 och såväl gravar som boplatz var relativt fyndfattiga. I en av gravarna påträffades en rakkniv av yngre bronsålderstyp. De fåtaliga daterbara gravfynden är överlag från yngre bronsålder (period IV–V) och tidig förromersk järnålder (Biörnstad 1966:11f; Laurén 1969; Biuw 1992:259f; Thedéen 2010:45).

I sydöstra delen av Järfälla har ett grav- och boplatzkomplex med dateringar från främst yngre bronsålder till vikingatid undersökts vid *Kalvshälla/Dragonbacken* (L2017:9131, L2013:5288 och L2017:8692) (Bratt 2001, 2005; Andersson m.fl. 2010). Platsen ligger på en höjd som vetter åt söder och som under bronsålder och förromersk järnålder utgjort en udde ut i fjärdlandskapet, där fjärden smalnar av och övergår i det sund som utgör fortsättningen mot nordväst (figur 3). Medan gravarna framför allt har legat på den kuperade udden, som utgjort ett tydligt landmärke med vida utsikt över landskapet främst åt öster och söder (jfr Bratt 2001:53), har boplatzen (L2017:9131) legat något tillbakadraget på den nordöstra sidan om denna. När bosättningen etableras under yngre bronsålder ligger den i ett strandnära läge. Kulturlager och rikliga fyndförekomster, i form av bland annat enstaka fynd av bronsgjutning, kan indikera att platsen i någon mån kan jämföras med de samtida boplatserna i södra Spånga. Här märks även fiskets betydelse i det att en mängd fiskben framkommit vilket indikerar att fiske har varit en betydande näring.

Figur 4. En halsring av brons med uppträdda spireringar av guld. Funnen 1876, troligen på ängen invid Tånglöt väster om Säbysjön i Järfälla socken. Exakt fyndplats är dock okänd (L2017:9334). Halsringen är från mellersta bronsåldern och bär inventarienumret SHM 5790.

PÅ ÖVRIGA PLATSER i närområdet är bronsåldern mer sporadiskt närvarande i form av ensamliggande gravar, skärvstenslager, härdar med mera, bland annat i Äggelunda (L2017:9309) (Evanni m.fl. 2013). Under flertalet undersökta järnåldersgravfält i norra Spånga fanns spridda skärvstensförekomster och härdar daterade till fram-

för allt yngre bronsålder. I flera fall ligger härdarna i tydliga strandlägen från omkring 1000 f.Kr., till exempel på L2013:1453 och L2013:1882 vid Ärvinge. Biuw tolkar det som rester efter mindre och tillfälliga aktivitetssytor, jakt-fiskeläger och strandbeten för boskap (Biuw 1992:260).

I tillägg till ovanstående kan det i sam-

manhanget vara värt att nämna att flera depåfynd och lösfynd av brons – relativt många för Mälardalen – har påträffats på södra Järva-fältet (t.ex. Biuw & Riessen 1983:28, 33; Biuw 1992:260; Thedéen 2010:46f; Rundkvist 2015) (figur 4).

JÄRNÅLDER

Under järnålderns lopp, cirka 500 f.Kr.–1050 e.Kr., blev Järva-fältet inklusive Järfälla-Spångaområdet i stort sett helt bebyggt med gårdar och byar. Många av dessa fanns kvar under tidigt 1900-tal och flera av dem ligger kvar ännu idag. Av de flertaliga bytomterna i området har majoriteten alltså förhistoriska anor, även om många av dessa idag utgörs av tätbebyggda områden inom Stockholms förortslandskap.

Vid inledningen till *förromersk järnålder*, cirka 500 f.Kr., har den genomgående havsviken snörts av vid Barkarby och stora markytor har grundat upp i fjärdssystemets norra del, runt Hjulsta, inte minst vid Barkarby-Akalla. Det är marker med finkorniga jordarter, framför allt postglacial lera, med potential för både åkerbruk, äng och betesmark. Vid periodens slut, år 0, har mark tillkommit bland annat vid Akalla och Ärvinge och runt de större öarna vid Rinkeby och Tensta.

Förromersk järnålder tillhör i arkeologiskt hänseende rent allmänt en av de mer svår-fångade perioderna inom området. Biuw bedömer den förromerska järnåldern som en etableringsfas runt fjärdarna i norra Spånga (Biuw 1992), men perioden är nästan helt osynlig i de äldre undersökningarna. Frånvaron har dock redan tidigare förklarats bero på luckor i källmaterialet (Biörnstad 1966:18), vilket också senare undersökningar har visat. Men även i de äldre undersökningarna finns

trots detta spår av perioden. ¹⁴C-dateringar från gravfälten i norra Spånga visar att flera härdar hör till perioden bronsålder–förromersk järnålder och det är troligt att även en del gravar och skärvstenhögar också gör det. Flera av gravarna på de tidigare undersökta gravfälten i södra Spånga och i södra Järfälla kan också föras till perioden (figur 3), bland annat gravarna vid den tidigare omnämnda Kälvestabopplatsen (L2017:16) (Johansson m.fl. 2010). Många av de spridda ensamliggande stensättningarna tillhör förmodligen också denna del av den äldre järnåldern.

Om den förromerska järnåldern är svår-fångad är både befolkning och bebyggelse betydligt mer synliga under *romersk järnålder*, såväl på och vid Hjulstahöjden som i övriga delar av norra Spånga (Biuw 1992:329f). I Biuws analys av området är den romerska järnåldern en expansionsfas även om beläggningen snarast visar på etablering av två bebyggelseenheter – Ärvinge i öster och Hjulsta i väster, samt kanske också en enhet vid Spånga by-Tensta centralt. Denna bebyggelsebild syns främst i gravläggningen på gravfälten, men även i form av mindre, överlagrade, boplatstyror på dessa platser. Hjulsta och Ärvinge har på grund av dessa olika lämningar betraktats som primärenheter i norra Spånga (Biuw 1992:329). Jämfört med andra och senare undersökta boplatser från perioden i Mälardalen är boplatslämningarna mycket begränsade. För både förromersk och romersk järnålder är det tydligt att bebyggelsen i form av gårdar och hus till stora delar saknas, detta till skillnad från andra delar av Mälardalen, där arkeologiska undersökningar har utförts under senare decennier.

En rad nya gravfält verkar anläggas under *folkvandringstiden*, vilket tolkas som nya gårdsheter. På flera av gravfälten är grav-

arna dock ganska generellt daterade till äldre järnålder. Enheterna indelas av Biuw i äldre och yngre sekundärenheter beroende på antal gårdar och gravfältens placering i förhållande till de senare bytomterna – bland annat Tensta och Kymlinge förs till den äldre fasen och Eggeby och Hästa till den yngre. I norra Spånga har merparten av de från historisk tid kända bebyggelseenheter/byarna etablerats senast under *vendeltid* och Biuw (1992) betraktar perioden som en tid där bebyggelsen stabiliseras. Den i gravfälten väl synliga vikingatiden antas på de flesta platser kunna följas fram till den i historisk tid kända bebyggelsen.

SPÅNGA

En av de större järnåldersbebyggelserna, *Ärvinge*, ligger i den nordöstra delen av Spånga, på den norra sidan av det gamla fjärdssystemet. Ärvinges två stora gravfält (L2013:1453 och L2013:1882) har legat på impediment ut mot och ner mot havsviken, cirka 200 meter från stranden (figur 3). Även under dessa framkom boplatsslämningar, se nedan. Under loppet av romersk järnålder-folkvandringstid snörs viken av och är under den fortsatta järnåldern markerad som en sjö på SGU:s strandlinjekarta. Det är sannolikt att även denna sjö allteftersom har övergått i ett uppgrundat och igenväxt område, ytor som på de historiska kartorna brukas som ängar.

I Ärvinge undersöktes och borttogs alla kända fornlämningar mellan 1968 och 1976. Ett par av gravfälten började anläggas under slutet av romersk järnålder (cirka 200–400 e.Kr.) då Ärvinge sannolikt fick sin första fasta befolkning. I och med detta är Ärvinge som tidigare nämnts en av de äldsta gårdarna i området – sannolikt tillsammans med

Hjulsta, vilket Stiftelsen Kulturmiljövårds undersökningar 2015–2016 också påvisade (Vinberg m.fl. 2021). Här fanns också lämningar efter boplatser med hus.

På den västra gården låg bebyggelsen cirka 100 meter söder om och nedanför gravarna, med en äldsta datering till romersk järnålder (L2013:1453). Den östra gården i Ärvinge börjar sannolikt anläggas något senare under yngre romersk järnålder, cirka 200–400 e.Kr. (L2013:1882) (Biuw 1992:263). Spåren av denna bebyggelse är sparsamma och består av ett enda stolphus, cirka 14 meter långt, samt några härdar (figur 3). Båda boplatserna är övergivna omkring 600 e.Kr. då bosättningen antas ha flyttat till Ärvinges bytomt (L2013:1216) några hundra meter längre söderut (Biuw 1992:262, 264). Boplatserna överlagras efter detta av gravar under yngre järnålder. Dessa gravfält används fram i vikingatid, men det östra gravfältet (L2013:1882) antas upphöra något tidigare än det västra (L2013:1453). På ett gravfält (grav- och boplatsoområde L2014:8301) direkt öster om Ärvinge bytomt framkom en skelettgrav i vilken en kvinna – som ibland kallas Ärvingekvinnan – blev gravlagd vid mitten av 800-talet tillsammans med mycket fina gravgåvor (figur 3). Dessa inkluderade bland annat spännbucklor och armbyglar i brons. Kvinnan var cirka 60 år och 170 cm lång och skelettet var välbevarat. Även under detta gravfält framkom boplatsslämningar (Benneth 1978).

Ärvinge präglas av en tydlig bebyggelse-täthet, även inkluderande Granby intill, och det kan vara så många som fem gårdar här under slutet av järnåldern (synlig genom gravfälten L2013:1883, L2013:976 och L2013:1060) (Biuw 1992:261ff, figur 173; Hållans Stenholm 2019:131ff).

Kymlinge är Ärvinges granne i öster.

Denna gård eller by anlades troligen omkring 400 e.Kr. och här undersöktes under 1973–1975 två gravfält (L2013:1978 och L2013:1131) samt den äldre bytomten vid Nedre Kymlinge (L2014:8005). Det framkom en mängd konstruktioner av olika slag, vilka visade att gårdsläget varit delvis bebyggt i 1000 år – ända sedan gården anlades och in på 1400-talet (figur 3). Vid bytomten hittades en sigillstämpel av brons och enligt Riksantikvarieämbetet har sigillstampen troligen tillhört Torkel Arn Gillson Barun, som levde på 1300-talet (Bondeson 1976:83ff; Biuw 1992:112ff). Byns andra gård, Övre Kymlinge, finns än idag kvar strax öster om E18 vid infarten till Kista. Kymlinges ena gravfält, L2013:1978, visade sig vara ett av de fyndmässigt rikaste från folkvandringstid som dittills undersökts i Mälardalen (Biuw 1992:117). Gravfältet var i bruk fram i äldre vendeltid och avvecklingen tolkas som att man flyttat från platsen (Biuw 1992:123, 269). En hypotes som föreslagits är att dessa personer har flyttat till och grundat Rinkeby på platsen för en äldre bebyggelse (Fischer 2005:198).

Inom *Rinkeby* undersöktes och bortogs 1965–1967 så gott som samtliga fornlämningar, inklusive de tre gravfälten L2014:8355, L2014:7983 och L2014:8278 (figur 3). Gravfälten daterades till folkvandringstid–vikingatid. En stor gravhög på det sydligast liggande gravfältet (L2014:8278) kallades av Spångaborna för ”Kinnekulle” och användes som källbacke av barnen i gårdarna och byarna i området, och här finns idag åtta restaurerade högar i storleken 3–9 meter i diameter. Förleden i namnet Rinkeby utgörs av det fornsvenska ordet ”rinker”, som betyder krigare (Wahlberg 2003:255f). Det är med detta i åtanke noterbart att flera av gravarna

i området innehöll vapen, och här fanns också flera ovanligt stora gravhögar. Den största gravhögen, som anlades i slutet av 600-talet eller på 700-talet, innehöll en brandgrav efter en man gravlagd med bland annat en glasbägare och sköld- och betselbeslag av brons. Där fanns också rester av en hjälm och ben av flera hästar och rovfåglar (Biuw 1992:139ff, 1994:63f). Denna person bör vara *rinkern*, representant för den politiska makten i området (Fischer 2005:197ff).

Undersökningarna vid *Tensta* visade att gården anlades och fick en fast befolkning under folkvandringstid (cirka 400–550 e.Kr.). När Stockholms stadsmuseums arkeologer kom till Stora Tensta 1967 bodde ingen kvar på gården, men delar av byggnaderna stod ännu kvar. Bytomten (L2014:8297) schaktades bort utan arkeologisk undersökning, då bytomter vid denna tid ännu inte klassades som fornlämningar. Tre gravfält (L2014:7799, L2014:8076 och L2014:8235) hade dock undersökts mellan 1964–1968 (figur 3). Liksom i Rinkeby gav dessa dateringar från folkvandringstid fram till 1000-talet. I en gravarna som hör till Tensta påträffades ett anglosaxiskt silvermynt präglat för Edvard Bekännaren i London, mellan 1046–1048 e.Kr. Den största gravens i området var från vikingatiden och innehöll bland annat tre silverhängen, fyra hästar och tre hundar. I gravens låg en kvinna som hade dött i sextioårsåldern. Med tanke på gravfynden och gravens storlek hade hon sannolikt en god ställning i samhället (Biuw 1992:167ff). Än idag finns det ett fåtal (sju registrerade) gravar kvar invid Tensta centrum (L2013:1121). Möjligen kan det under romersk järnålder ha funnits ytterligare en gårdsbebyggelse vid Tensta-Spånga by eftersom boplatslämningar har konstaterats under ett av gravfälten där

(L2014:8076) (t.ex. Ferenius & Hedlund 2010). Spånga by antas sedan ha uppkommit genom klyvning av Tensta under yngre järnålder (Biuw 1992:281).

Hjulsta ligger i Spångaåns dalgång en halv kilometer nordväst om Tensta. Vid en inventering som gjordes 1951 visade det sig att Hjulsta hade det högsta antalet fornlämningar i norra Spånga (figur 3). Här fanns flera stora gravfält (bland annat L2013:1907, L2013:1065/L2014:7839 och L2014:7942/L2013:2557) samt flera mindre gravfält och ensamliggande gravar (L2014:7996, L2014:8216, L2013:1433/L2013:1829 och L2013:2691). Tre av dessa utgörs av gravfält som undersöktes i samband med Järvafältsundersökningarna. På ett av de största gravfälten (L2013:1907) undersöktes 1973 en kammargrav, en ovanlig typ av vikingatida högstatusgrav som bland annat återfinns vid den vikingatida staden Birka på Björkö i Mälaren (t.ex. Gräslund 1980). Graven innehöll en man och en kvinna, båda med gravgåvor av hög kvalitet. Ringnålar och armringar av brons, torshammarringar och stora pärlor i glas och bärnsten hör till de föremål som hittades (Thorberg 1975; Biuw 1992:147ff). Torshammarringarna dyker upp i de mellansvenska gravarna under 800-talet och finns främst i brandgravar i Uppland och Södermanland samt på Åland (Ström 1970:14, 37). Gravarna med exklusiva och, i några fall, importerade gravföremål har också påträffats på gravfälten (L2013:2557 och L2013:2691) (t.ex. Hed Jakobsson m.fl. 2013:70ff). Undersökningarna av Hjulsta bytomt (L2013:972) och intilliggande gravfält visar att bebyggelsen här har etablerats under vendeltid (Dardel m.fl. 2010:249) (figur 3).

Akallas järnåldersgravfält ligger till största

delen kvar icke undersökta, liksom bytomten (L2013:1754), även om en delundersökning 1972 genomfördes på gravfältet L2014:8173 nära gränsen till Hansta/Hägerstalund (figur 3). Trettio två gravar undersöktes vid detta tillfälle. Det konstaterades då att gravfältet var svårdaterat, men troligen kunde dateras till folkvandringstid–vikingatid (Ferenius 1978; Biuw 1992:177ff). Här liksom under de flesta järnåldersgravfälten i området hittades äldre boplatzlämningar i form av härdar, stolphål, sotfläckar och eldpåverkad sten. Dessa visade sig tillhöra boplatser anlagda huvudsakligen under yngre bronsålder – från omkring 800-talet f.Kr. – och framåt. När dessa bosättningar sedan övergavs – eller flyttade till de gårdslägen vi känner till från slutet av järnåldern – togs marken där dessa tidiga boplatser låg i bruk för de nya gårdarnas gravfält (Biuw 1992:192ff, 198ff). År 1974 skulle en stensättning norr om Akalla by undersökas, varpå det konstaterades att det rörde sig om ett gravfält med sex gravar (L2014:7826) (figur 5). Fyra av gravarna daterades till yngre bronsålder–förromersk järnålder, men gravfältet är värt att nämna i sammanhanget då två av gravarna kunde dateras till yngre järnåldern (Biuw 1992:178).

Mindre undersökningar har även genomförts vid *Hästa*, *Rissne* och *Spånga by*, medan fornlämningarna vid *Eggeby*, *Hansta/Hägerstalund* och *Husby* knappt berörts alls av arkeologiska undersökningar. *Kista* har ytterst få registrerade fornlämningar varav inga gravfält.

I Hästa, i dalgången norr om Hjulstahöjden, undersökte Stockholms stadsmuseum 1971–1972 inför bygget av Akallälänken sammanlagt nästan 150 anläggningar, varav 16 skelettgravar och 32 brandgravar (gravfält L2014:8169). Dessa kunde främst dateras till

Figur 5. Foto från en arkeologisk undersökning på Järvafältet 1974. På bilden syns delar av gravfältet L2014:7826, cirka 200 meter norr om Akalla gård. Gravfältet är registrerat i Kulturmiljöregistret (KMR) som en stensättning, undersökt och borttagen, men inventeringsboken och Biuw 1992:177f ger besked om att det rör sig om ett gravfält. Endast en stensättning var alltså känd sedan tidigare inventeringar, men ytterligare sex anläggningar framkom vid undersökningen. Fem brandgravar, en skelettgrav och en härd undersöktes.

vikingatid (Ferenius 1980; Biuw 1992:192ff, se även Celin 2020:11). Precis söder om gravfältet har också bland annat härdar och stolphål påträffats, vilka daterats till romersk järnålder–vikingatid, samt ett mindre stolphus daterat till romersk järnålder (L2012:372) (Celin 2020:55). Detta utgör möjligen delar av bebyggelsen i Hästa Storäng österut, vilken inte är undersökt (L2017:25 m.fl.) (t.ex. Hermodsson 2008).

Förutom de som ovan beskrivits har flera boplatser framkommit vid utredningar

från 1990-talet och framåt, i området norra Hjulsta, Järfälla kyrkby och Hästa (Elgh & Lekberg 1991). De flesta har med några få undantag inte heller undersökts och därför inte daterats, men hör sannolikt i flera fall till den mellersta järnåldern.

JÄRFÄLLA

Flera närliggande gravfält har i varierande mån undersökts mellan 1930- och 2010-talet. En av de mer kända undersökningarna i området genomfördes av arkeologen

Wilhelm Holmqvist 1934–1937. Han undersökte då det så kallade *Barkarbygravfältet* (L2017:9184), inför anläggandet av Barkarby flygfält (Holmqvist 1956). På gravfältet, som låg strax norr om Järfälla kyrka, undersöktes totalt ett sextiotal anläggningar varav sexton skelettgravar och ett trettiotal brandgravar samt några husgrunder (figur 3). Gravarna bestod till större delen av överplöjda flatmarksgravar utan synlig överbyggnad, och många av dem var från romersk järnålder. Vid undersökningen framkom också en skafthålsyx från senneolitikum/äldsta bronsålder (L2017:9082).

Gravfältet totalundersöktes inte vid detta tillfälle, då undersökningen begränsades till den yta som berördes av arbeten inför Barkarby flygfält. Dess totala omfattning är ännu idag okänd. Området mellan flygfältet och kyrkan utgörs idag av en kyrkogård vilken också innehåller ett förhistoriskt gravfält (L2013:4750). Vid en arkeologisk förundersökning 2007 påträffades här tretton flatmarksgravar i form av både brand- och skelettgravar (Gill m.fl. 2007).

Ytterligare ett gravfält (L2017:9177), cirka 500 meter nordöst om ovanstående, undersöktes 1933. Gravfältet kunde dateras huvudsakligen till yngre järnålder, och vid en arkeologisk utredning 2017 konstaterades det att området framför allt innehöll omrörda fyllnadsmassor och sprängsten (Beckman-Thoor 2017). I det flacka området intill och strax öster om det sistnämnda gravfältet, i *Barkarby*, har en liten boplats från huvudsakligen förromersk järnålder undersökts. Här fanns ett treskeppigt hus i två faser, möjligen omgiven av samtida odlingslager (L2017:9344) (Forsgren 2018:24f). Fyndmaterial som keramik, ben, löpare och sädeskorn visar att det inte rör sig om enbart några

ängslador. Platsen låg i den västra kanten på en fornsjö enligt SGU:s kartgenerator, men boplatsens läge tyder snarare på att ytan utgjorts av starrängar och/eller betesmarker.

Andra undersökta gravfält utgörs av L2017:8895 med åtta gravar vilka undersöktes 1958, samt L2017:8893 med sex flatmarksgravar som undersöktes 2004 (Andersson m.fl. 2006). Det lilla gravfältet L2017:9004, söder om kyrkbyns gamla tomt (L2016:5098), delundersöktes 1958 då sex gravar togs bort. Ett icke undersökt gravfält i närområdet, strax söder om det ovanstående, utgörs av L2017:9212 med åtta gravar.

En av få undersökta boplatser från förromersk järnålder finns i området *Kalvshälla/ Dragonbacken*, väster om Järfälla kyrka (figur 3), där bebyggelsen har kontinuitet från yngre bronsålder till vendeltid (L2017:9131) (Andersson m.fl. 2010:41). Under förromersk järnålder fanns här åtminstone ett långhus (Vinberg, ”Navet i Hjulsta” i denna volym). Att folkvandringstiden är en expansiv fas syns i det att bebyggelsen då utökas till två gårdar. Även på gravfältet Dragonbacken (L2017:8692) ökar antalet gravar (figur 3), och detta skulle kunna motsvara uppemot tre hushåll (Bratt 2001; Andersson m.fl. 2010:41). Kvinnorna i gravarna hade ovanligt mycket dräktnålar och agraffer av brons, möjligen en statusindikation (Bratt 2001:54). I den största av de äldsta gravarna på Dragonbacken låg resterna av en kremerad kvinna, tillsammans med en drejad vas, en benspatel och klor från en björnfäll, som dateras till cirka 500 e.Kr. För gravarna vid Kalvshälla (L2013:5288), se Bratt 2003. Även Kalvshälla bytomt, strax söder om ovan nämnda boplats, har undersökts. Denna uppvisade en kontinuitet från vendeltid fram till 1872 (L2017:8774) (Andersson & Boije 2009).

Vid *Herresta* har Stockholms läns museum förundersökt och Arkeologikonsult undersökt ett gravfält med en stor kronologisk spännvidd, från bronsålder till vikingatid. Samtidigt undersöktes en bytomt/gårdslämning, troligen Herresta gård, vilken kunde dateras från vikingatid till historisk tid (L2017:9081) (Grönwall & Werthwein 2005; Lindblom m.fl. 2008.).

Vid *Äggelunda* undersökte Riksantikvarieämbetet UV Mitt tillsammans med Arkeologikonsult 2011 en bytomt och ett gravfält (L2017:9309 och L2017:8842). Gravfältet hade dateringar till bronsålder samt yngre romersk järnålder–vendeltid/tidig vikingatid. Bytomten daterades till yngre romersk järnålder–vendeltid varpå följde ett ”glapp” för att sedan återkomma under sen vikingatid–medeltid, 1500-tal med mera. (Evanni m.fl. 2013:37ff). På krönet av höjden fanns en kammargrav, daterad till yngre romersk järnålder–folkvandringstid, vilken har tolkats som ett uttryck för en ökad social stratifiering vid denna tid (Evanni m.fl. 2013:25f, 44, 47). Ett samtida gravfält (L2017:9619) endast 300 meter västerut har haft en liknande, om än inte lika monumental, kammargrav. Den folkvandringstida bebyggelsen i Äggelunda har däremot tolkats som mindre än ordinära gårdar, vilket är värt att notera eftersom den ligger endast 50 meter söder om kammargraven. Undersökningen visar på en komplex, svårtolkad och instabil bebyggelseutveckling på platsen eftersom det som tidigare nämnt dessutom finns ett uppehåll i bebyggelsen (bytomten), vilken sedan återkommer under sen vikingatid (Evanni m.fl. 2013:44).

I *Barsbro* har två gravfält undersökts under sommaren 1961. Det västra (L2017:8784) bestod av omkring 25 gravar vilka daterades till folkvandringstid och tidig vendeltid. Boplatzlämningar framträdde under och mellan gravarna. Det östra (L2017:8601) innehöll omkring 45 gravar i varierade gravformer från sen förromersk respektive romersk järnålder. Under gravfältets norra del fanns en boplatz med härdar, lerklining, keramikskärvor, vävtyngd, malsten och knackstenar, vilken rimligen bör ha en äldre datering i tidig förromersk järnålder eller kanske till och med bronsålder (Modin m.fl. 1986:83f).

KORTA SLUTORD

Trots att många fornlämningar tagits bort vid alla dessa undersökningar finns det ännu många kvar på Järvafältet. Till exempel ligger flera av gårdsgravfälten vid Akalla, Husby och Eggeby kvar. Akalla by och området omkring denna har bevarats som en kulturpark i närheten av den nya bebyggelsen. Endast mindre arkeologiska undersökningar är gjorda i området. De många undersökningarna i *Järvaområdet* visar att det här finns en tidig och med tiden tät bebyggelse. Åtminstone under mellersta och yngre järnålder visar denna bebyggelse tydliga spår efter social stratifiering. Men de visar också att bebyggelseutvecklingen på flera platser är mer komplex än tidigare antagits och att det kanske inte i första hand är enskilda, entydigt definierade gårdar som kan följas över tid utan kanske snarare bebyggelse och bebyggelsegrupperingar, även fram i yngre järnålder (Vinberg, ”Navet i Hjulsta” i denna volym).

REFERENSER

- Andersson, K. & Boije, M. 2009. *Kalvshälla bytomt – från vendeltid till 1872*. Stockholms läns museum rapport 2009:20 (2002:1).
- Andersson, K., Hjulhammar, M. & Björk, T. 2006. *Gravfältet vid Barkarby – ett bygdegravfält från äldre järnålder?* Stockholms läns museum rapport 2006:4.
- Andersson, L., Boije, M., Grönwall, R. & Werthwein, G. 2010. *Kalvshälla boplats. Från bronsålder till vendeltid*. Stockholms läns museum rapport 2009:8 (2002:2).
- Beckman-Thoor, K. 2017. *Arkeologisk utredning och avgrensande förundersökning inför detaljplan Barkarbystaden IV*. Kraka kulturmiljö rapport 2017:11.
- Benneth, S. 1978. En 100 år gammal dam från Järvafältet. I: *Stadsvandringar*. Stockholms stadsmuseum 2.
- Biuw, A. & Riessen, K. 1983. Hansta – värt att bevara? I: *Stadsvandringar*. Stockholms stadsmuseum 6.
- Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholmsmonografier 76.
- Biuw, A. 1994. Järvafältsundersökningarna 1964–1976 – en kort sammanfattning. I: *Stadsvandringar*. Stockholms stadsmuseum 17.
- Biörnstad, M. 1966. Spångas förhistoria. I: Staf, N. (red.) *Spånga sockens historia*. Monografier utgivna av Stockholms stad.
- Bondeson, T. 1976. Kymlinge byplats. I: *Stadsvandringar*. Stockholms stadsmuseum 1.
- Borna-Ahlkvist, H., Lindgren-Herz, L. & Stålbom, U. 1998. *Pryssgården – från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet UV Linköping rapport 1998:13.
- Bratt, P. 2001. *Gravfältet vid Dragonbacken*. Stockholms läns museum rapport 2001:14.
- Bratt, P. 2003. *Gravfältet vid Kalvshälla bytomt*. Stockholms läns museum rapport 2003:15.
- Celin, U. 2020. *Arkeologiska undersökningar längs Akallälänken*. SAU rapport 2020:8.
- Dardel, E., Hed Jakobsson, A., Lindblom C., Runder, J. & Svensson, K. 2010. *Hjulsta – en gård från vikingatid och medeltid och ett gravfält från vendel- och vikingatid*. Arkeologikonsult rapport 2010:2157.
- Elgh, S. & Lekberg, P. 1991. *Järfälla kommun. Östra Barkarby. Särskild utredning. Steg 1–4*. Arkeologikonsult rapport 4.
- Evanni, L., Hamilton, J., Lindwall, L. & Runer, J. 2013. *Gravfält och gårdstomt vid Äggelunda*. Riksantikvarieämbetet i samarbete med Arkeologikonsult. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2013:86.

- Ferenius, J. 1978. *RAÄ Spånga 143*. Rapport från Stadsmuseet. Arkivrapport. ATA 2225/78.
- Ferenius, J. 1980. *RAÄ Spånga 104*. Rapport från Stadsmuseet. Arkivrapport. ATA 2770/80.
- Ferenius, J. & Hedlund, J. 2010. *Lilla Tenstad. Gravfält och boplatsslämnningar vid Lilla Tenstad*. Arkeologiska undersökningar 1964–1966. Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2010:15.
- Fischer, S. 2005. *Roman Imperialism and Runic Literacy. The Westernization of Northern Europe (150–800 AD)*. Diss. Uppsala universitet. Aun 33.
- Forsgren, A. 2018. *En liten järnåldersboplat vid Barkarby flygfält*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2017:78.
- Gill, A., Pappmehl-Dufay, L & Huuva, M. 2007. *Järfälla kyrka*. Arkeologiskonsult rapport 2007:2073.
- Gräslund, A-S. 1980. *Birka IV. The Burial Customs. A Study of the Graves on Björkö*. Kungl. Vitterhetsakademien.
- Grönwall, R. & Werthwein, G. 2005. *Gravar och boplatsslämnningar vid Herresta*. Stockholms läns museum rapport 2005:15.
- Hed Jakobsson, A., Runer, J. & Svensson, K. 2013. *Vägen till dejan och bryten. En berättelse om den vikingatida gården i Hjulsta*. Skrifter från Arkeologikonsult 4.
- Hermodsson, Ö. 2008. *Fornlämningsmiljöer vid Järva friområde. Inventering och utvärdering. Specialinventering*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2008:50.
- Holmqvist, W. 1956. *Gravfältet vid Barkarby*. Antikvariskt arkiv 5. Kungl. Vitterhetsakademien.
- Hvarfner, H. 1972. Inledning. I: Hvarfner, H., Ferenius, J. & Källberg, S. (red.) *Spånga före Tensta*. Stockholms stadsmuseum.
- Hållans Stenholm, A-M. 2019. Minnesvärda kvinnor. I: Ljung, C., Andreasson Sjögren, A., Berg, I., Engström, E., Hållans Stenholm, A-M., Jonsson, K., Klevnäs, A., Qviström, L. & Zachrisson, T. (red.) *Tidens landskap. En vänbok till Anders Andrén*. Lund.
- Jaanusson, H., Löfstrand, L. & Vahlne, G. 1978. *Fornlämning 69. Del III. Arkeologisk undersökning 1969–71*. Riksantikvarieämbetet.
- Jaanusson, H. & Vahlne, G. 1975. *Fornlämning 13. Del II. Arkeologisk undersökning 1969–71*. Riksantikvarieämbetet.
- Johansson, M., Bondeson, T. & Peterson, B. 2010. *Kälvesta. Bronsålderslämnningar i Kälvesta*. Arkeologiska undersökningar 1976–1977. Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2010:17.
- Larsson, Å. 2011. *Minnen från Järvafältet under 1900-talet*. Saltsjöbaden.
- Laurén, S. 1969. *Gravfältet vid Plaisiren, Spånga*. Opublicerad C-uppsats. Stockholms universitet.

- Lindblom, C., Spijkerman, I., Dardel, E., Runer, J. & Svensson, K. 2008. *Herresta. Gravar från yngre bronsålder till vikingatid och en gård från vikingatid till dess avhysning år 1681*. Arkeologikonsult rapport 2008:2047.
- Lintrup, J. 2019. Gammal karta över det ursprungliga Järvafältet. *JOK-bladet. Medlemsblad för Järvafältets ornitologiska klubb. Nr 3–4 2019*.
- Modin, M., Linnér, K & Löthman, L. 1986. Fornlämningar. I: *Järfälla-boken II. Band 1*. Järfälla kommun.
- Rundkvist, M. 2015. *In the Landscape and between Worlds. Bronze Age Deposition Sites Around Lakes Mälaren and Hjälmaren in Sweden*. Archaeology and Environment 29. Umeå universitet.
- Sjölin, M. (red.) 2019. *Pryssgården II. Mellan Östra stambanan och E4*. Statens historiska museer Arkeologerna rapport 2019:24.
- Sjösvärd, L. & Åström, E. 1976. *Skärvestenshögar i Spånga sn i Uppland*. Opublicerad C-uppsats. Stockholms universitet.
- Sporrong, U. 1985. *Mälabygd. Agrar bebyggelse och odling ur ett historiskt-geografiskt perspektiv*. Stockholms universitet.
- Sten, S. 1979. *Osteologisk rapport. Fornlämning 126. Kälvesta i Spånga*. Otryckt rapport. Stockholms stadsmuseum.
- Ström, K. 1970. *Om fynden av torshammarringar*. Opublicerad Lic-avhandling. Stockholms universitet.
- Thedéén, S. 2010. Demonstrativa depåer – begravningsaspekter speglade i bronsålderns depåer? I: Andersson, K., Hammarsjö, G., Owe, J., Ringstedt, N., Werthwein, G. & Öberg, M. (red.) *Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning. Rapport från ett seminarium 2010*. Stockholms läns museum och Stockholms läns hembygdsförbunds arkeologisektion.
- Thorberg, H. 1975. Dateringsförsök av två gravfält vid Hjulsta by. *Fornvännen 70*.
- Ullén, I. 2002. *Bronsåldersboplatsen vid Apalle i Uppland*. Arkeologi på väg – undersökningar för E18. Riksantikvarieämbetet UV Uppsala rapport 1997:64.
- Vinberg, A. 2008. *En liten gård och några gravar i Stora Ursvik*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2008:21.
- Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2021. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Wahlberg, M. (red.) 2003. *Svenskt ortnamnslexikon*. Språk- och folkminnesinstitutet. Stockholm.

MOTSTÅENDE SIDA

Figur 6. Några av de amuletringar som påträffades vid undersökningarna i Hjulsta 2015–2016.

Navet i Hjulsta

En plats för möten i tid och rum

ANN VINBERG

Illustration Michael Schneider

Hjulstahöjden ligger centralt i det gamla kulturlandskapet i Järvaområdet, i norra Spånga socken. Här finns lämningar efter mer än tvåtusen år av förhistoria i form av gravar, kult, bebyggelse och agrar verksamhet. Detta kommer, med början under bronsålder, att bli platsen för ett återkommande och med tiden långvarigt bruk främst för gravläggning och kult, från mellersta bronsålder och fram till vikingatid (Spånga 96:1). Under mellersta järnålder, främst romersk järnålder, och folkvandringstid finns här även bosättning med flera gårdar och hägnadssystem/intilliggande agrar miljö (Spånga 214:1 m.fl.) (Vinberg m.fl. 2021).

Platsens vida tidsomfång är ovanlig bland undersökta lokaler i Järvaområdet, det vill säga norra delarna av Spånga och Järfälla socknar (figur 1). Eftersom många av dessa undersöktes på 1960- och 1970-talet har de främst omfattat gravfält och delar av underliggande boplatser. Genom sin kronologiska spännvidd är Hjulstahöjden därför en värdefull, men också svårtolkad, referenspunkt i det historiska landskapet.

Flera lokaler har nedslag inom delar av samma kronologiska spann, men oftast bara som spridda anläggningar och lager, främst härdar, och enstaka gravar. Detta gäller för flera av gravfälten, däribland Spånga 156:1 och 157:1 i Ärvinge och, i närområdet, på Hjulsta bytomt och Spånga 122:1 (Biuw 1992; Dardel m.fl. 2010; Harrysson & Hallgren 2021).

HJULSTAHÖJDENS TIDSOMFÅNG och komplexa innehåll gör den till central plats i närområdet. Den är exempel på en lång tidsnod, en långvarig centralpunkt där människor genom bruk och kult återbekräftar sociala nätverk, knyter an till förfäder, historia och framtid, en plats som med tiden skapar sin egen dragningskraft (Strömberg & Carlie 2012:110 och där anf. litt.). Den långa tiden innebär också att platsen får en förändrad betydelse och roll i människors medvetande, samhällsstruktur och kulturlandskap – relationen till övriga boplatser, gravar och kultplatser i området. Denna dynamik syns i relationen till Spånga 122:1, där perioder med tecken på samverkan mellan platserna ersätts av andra när tyngdpunkten förskjuts från den ena till den andra platsen.

Fornlämningskomplexet på Hjulstahöjden, med gravfält, boplatser och agrara lämningar, på höjden och i sluttningarna, är inte avgränsat. Det sträcker sig utanför undersökningsområdet åt både nordväst och sydöst.

Den undersökta ytan är dock ett topografiskt, kronologiskt och funktionellt tvärsnitt av Hjulstahöjden, från höjd- och krönlägen med gravar och andra rituella lämningar, över gårdspplatser i sluttningen till inägomarken ner mot dalgången i söder. När det gäller gravfältets utbredning så finns ytterligare cirka nio gravar längre åt öster och åt sydöst, men de flesta av de gravar som karterades här 1928 låg på krönryggen, det vill säga inom den yta som nu har undersökts.

Undersökningsytan omfattar den topografiskt mest distinkta ytan på Hjulstahöjden – den smala krönryggen på den centrala delen av höjden. Höjdryggen ligger i nordväst–sydöstlig riktning och breddas mot det högsta läget i sydöst. Sluttningarna på ömse sidor är i partier också ganska branta. Höjden ligger på drygt 30 meter över havet och är betydande i sitt närområde, men inte på något vis högst. Exempelvis är berget ovanför Spånga 122:1 något högre.

Platsen är genom sin distinkta utformning ett naturgivet fokus i landskapet och är ett tydligt exempel på hur den skapar en tredje dimension i rummet och därmed formar landskapet som fokuspunkt och avgränsning (jfr Gansum m.fl. 1997).

Järnålderns gårdar

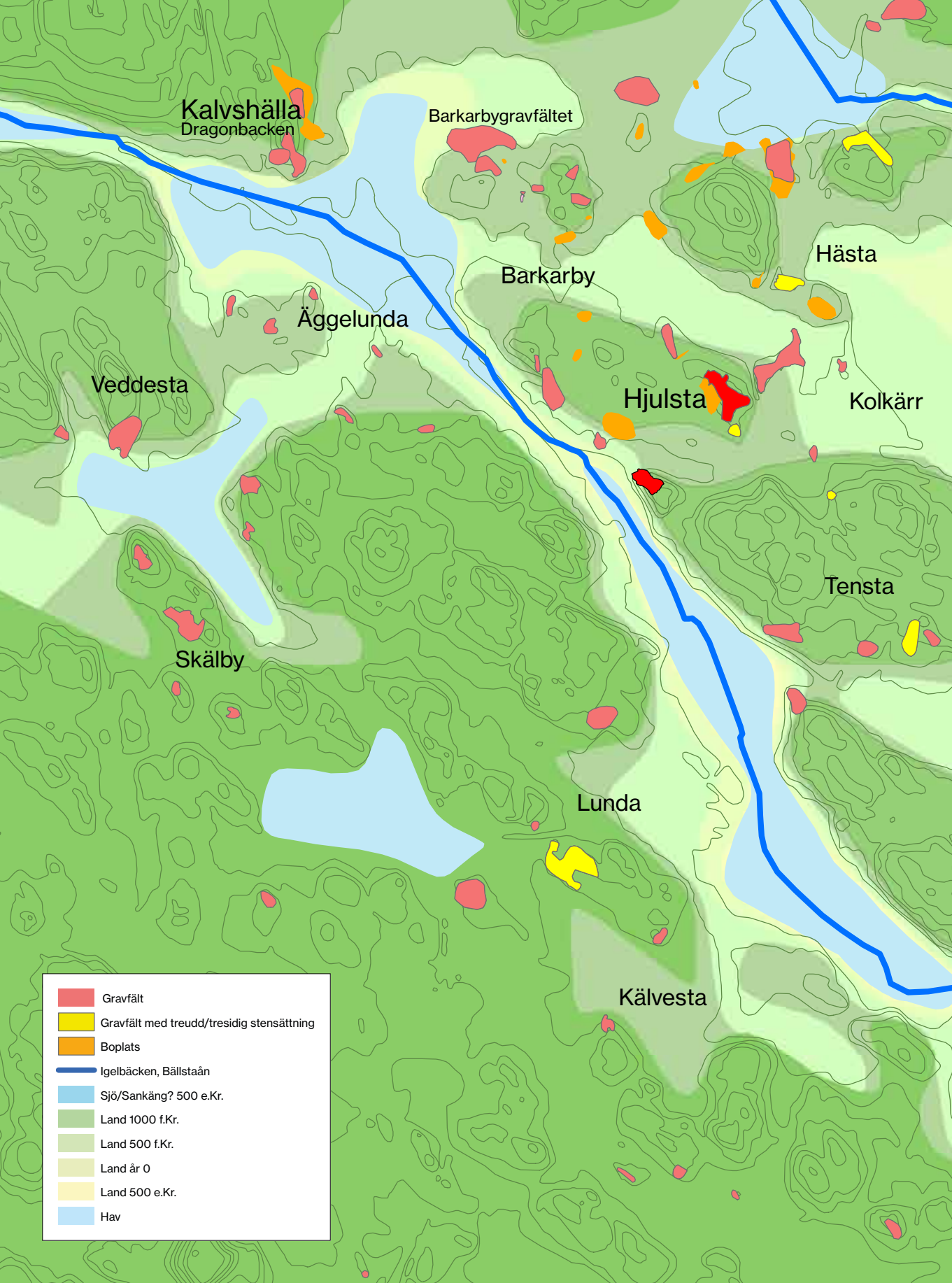
Merparten av aktiviteterna på Hjulstahöjden härrör från järnåldern och då framför allt den senare delen av äldre järnålder, sen förromersk järnålder–folkvandringstid. Under denna period finns både gravar och bebyggelse på platsen (figur 2). Bebyggelsen är komplex och existerar i flera faser.

Det är osäkert när den första bebyggelsen dyker upp på Hjulstahöjden, men ett större treskeppigt hus anlades på en avsats nära krönet, förmodligen under slutet av förromersk eller tidig romersk järnålder. Detta ersattes av ett långhus, som cirka 100 e.Kr. byggdes på en stor terrass på samma plats, vilket innebär ett omfattande konstruktionsarbete. Husen har bedömts vara huvudbyggnader på en gård i två faser (gård 1). Under loppet av romersk järnålder växer bebyggelsen med ytterligare två gårdar längre ner i sluttningen söder (sydväst) om krönet (gård 2 och 3) och det kommer att finnas minst två samtida gårdar på platsen under romersk järnålder. Gård 2 och 3 är också sammanknutna och avgränsade av ett hägnadssystem i form av framför allt stensträngar.

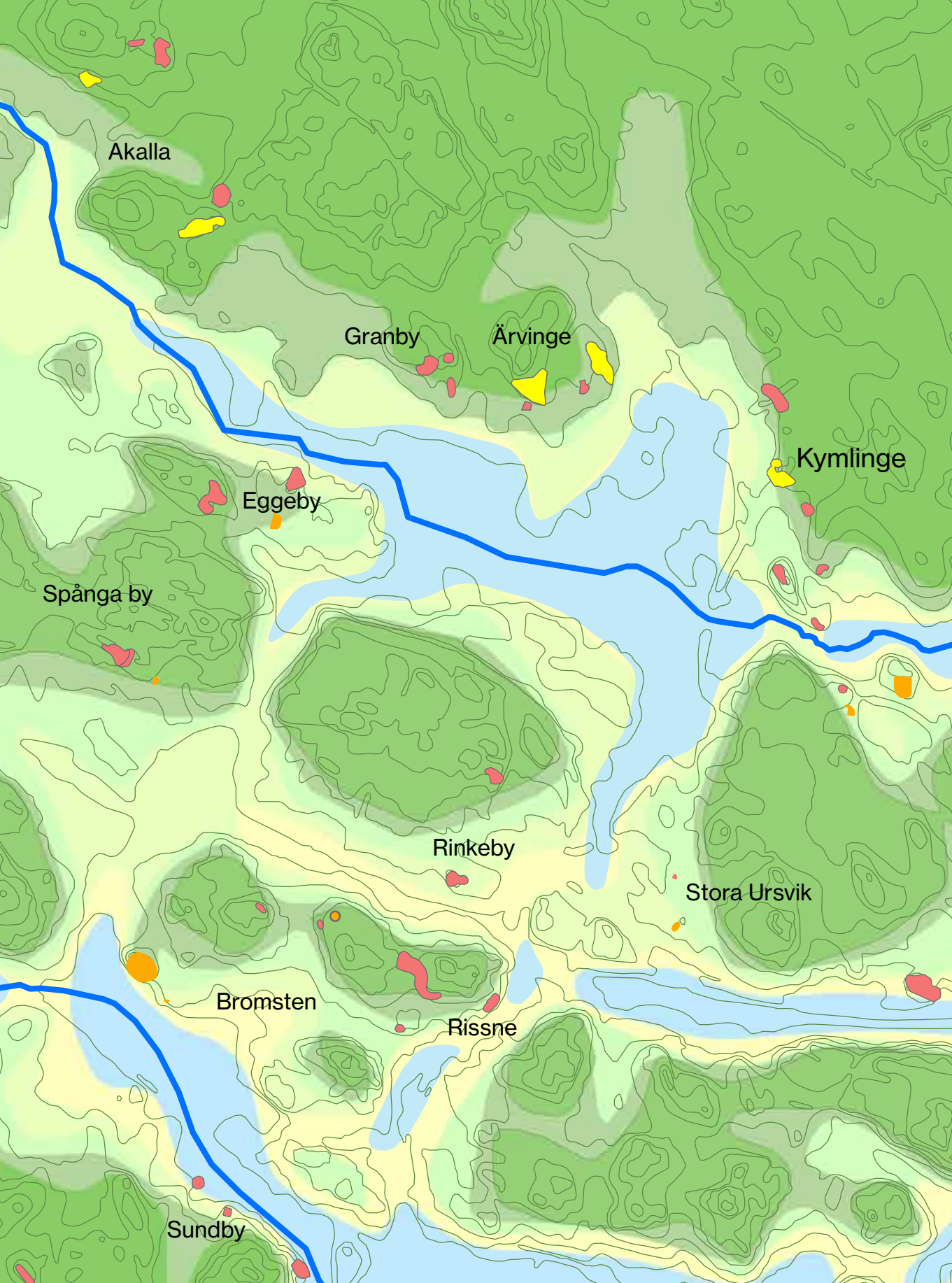
Gård 2 utgörs av minst tre byggnader – huvudbyggnad på en avsats och nedanför denna, längre söderut på en terrass, finns ett mindre hus, tolkat som en kombinerad ekonomibyggnad med bostadsdel och stalldel/förråd. Mellan husen ligger en mindre byggnad, ett troligt kokhus, och ett litet fyrstolpshus.

NÄSTA UPPSLAG

Figur 1. Översiktskarta över Järvaområdet. Skala 1:40 000.

- Gravfält
- Gravfält med treudd/tresidig stensättning
- Boplats
- Igelbäcken, Bällstaån
- Sjö/Sänkäng? 500 e.Kr.
- Land 1000 f.Kr.
- Land 500 f.Kr.
- Land år 0
- Land 500 e.Kr.
- Hav

Akalla

Granby

Ärvinge

Kymlinge

Eggeby

Spånga by

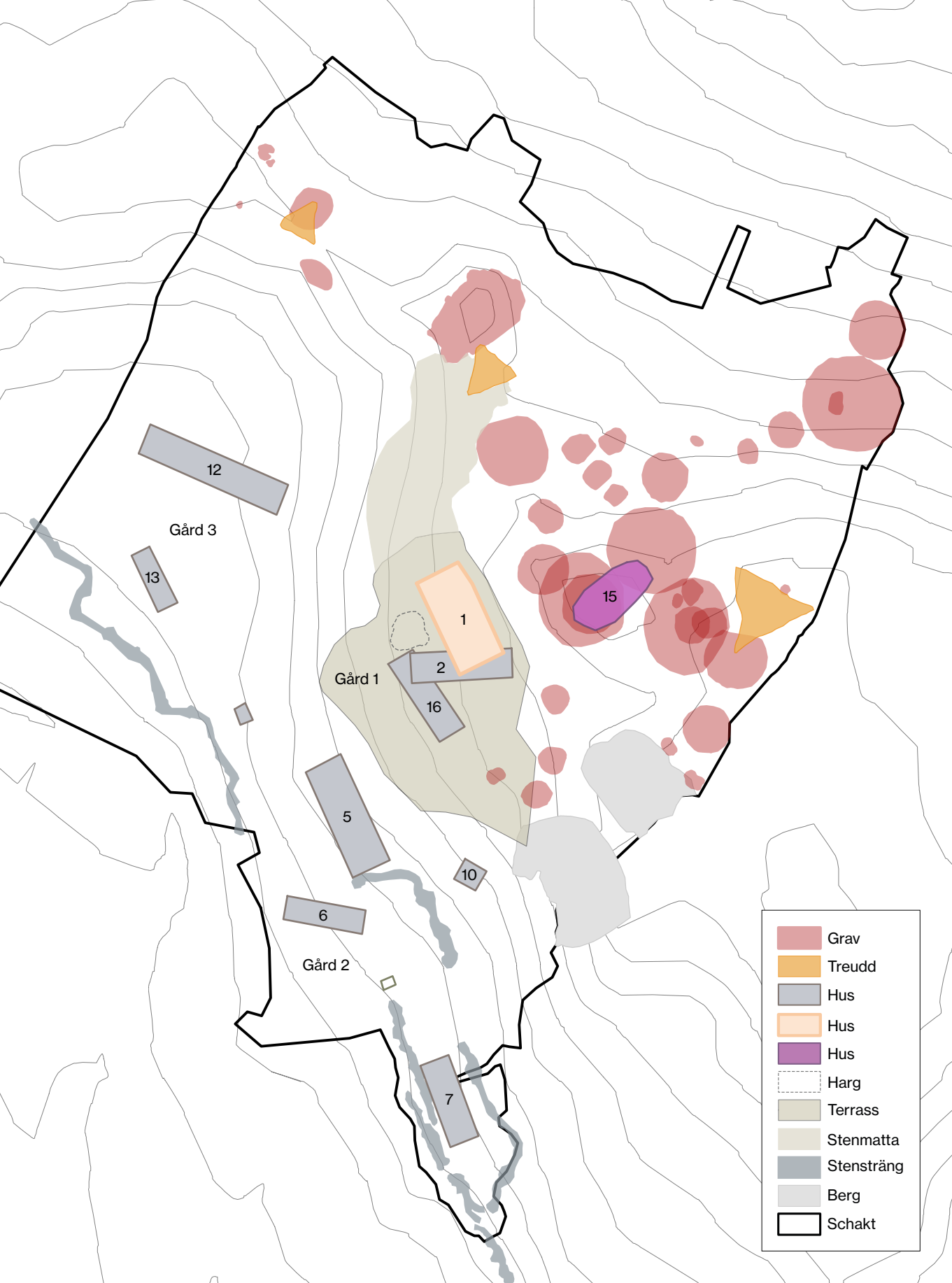
Rinkeby

Stora Ursvik

Bromsten

Rissne

Sundby

- Grav
- Treudd
- Hus
- Hus
- Hus
- Harg
- Terrass
- Stenmatta
- Stensträng
- Berg
- Schakt

Gård 3 består av minst två hus och det mindre huset tycks ha haft en kombinerad funktion av ekonomibyggnad med bostadsdel. Eftersom boplatsen fortsätter utanför undersökningsområdet i väster och kanske också i öster är det troligt att här finns mer bebyggelse.

Det allra sista huset, hus 1, byggs på den övre terrassen, på platsen för gård 1, under yngre romersk järnålder–folkvandringstid. Huset tolkas som en plats **för representation** och ritualer, en hall/salhus snarare än ett bostadshus på gården, med en intilliggande harg, och diskuteras närmare av Andreas Nordberg i denna volym ("Ett salhus och en harg"). Efter folkvandringstid verkar det inte finnas någon bebyggelse på platsen.

Den hall/salhus, hus 1, som ligger på den övre terrassen visar att Hjulstahöjdens bebyggelse har en central roll i närområdet i den sista fasen. Detta illustrerar vad som antagits vid studier av brons- och järnåldersbygder i södra Skåne, att en plats med betydelse som en lång tidsnod för återkommande möten och ritualer också ger den närliggande gården en högre status, men där statusen också kan ses i närhet till gravplats, hägnade gårdsplatser, metallhantverk, rituella nedläggelser med mera (Strömberg & Carlie 2012:109, 120). Det är ett exempel på hur de sociala och rituella kontexterna är tätt sammanvävda. Frågan är om den övriga bebyggelsen på platsen, även i tidigare faser, visar tecken på högre social status. Att den mellersta järnålderns bebyggelse, både i och utanför Mälardalen, är komplex är väl känt från en mängd arkeologiska undersökningar och studier. Vid denna tid finns såväl enstaka mindre hus och gårdar som större bosättningar med flera gårdar/byar och centrala samhällsfunktioner samverkande i hierarkiska multinukleära bebyggelsestrukturer (t.ex. Göthberg 2000, 2007; Fallgren 2006; Hennius 2012). Dessa enheter omfattar större ytor än de sentida byarna och konstanten i detta samhälle var marken/territoriet och inte själva gårdarna, i ortnamnssammanhang benämnt som "domän" (jfr Pedersen & Widgren 1998:278ff; Vikstrand 2013:17ff). Dessa enheter i sig är inte lika fast avgränsade som gårdsterritorier under senare tidsperioder och är inte heller stationära över tid. Tydligast identifierade enheter kan ses i välbevarade stensträngslandskap från den senare delen av äldre järnålder såsom i Uppland och Östergötland där man också kan se inslag av det stratifierade samhället (t.ex. Ericsson & Strucke 2008).

Bebyggelsens plats i en hierarki kan utläsas på flera sätt, framför allt i bebyggelsens storlek, antalet gårdar och hus. På Öland har järnåldersbebyggelsen indelats i fyra nivåer utifrån antalet hus per gård, från ett enstaka hus till fyra eller fler hus, där jämfört med paralleller i social struktur hos saxarna på kontinenten (Fallgren 2006:28f, 143). Bosättning med högre social status kan i någon mån också identifieras utifrån

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 2. Hjulstahöjdens hus och gravar. Skala 1:800.

större husstorlek, lokaliseringen i landskapet och den topografiska placeringen på höjder och/eller placerade på terrasser/terrasshus, det senare delvis sammankopplat med de föregående (jfr Hamilton 2007:171ff). Flera av dessa företeelser ingår också oftast i bebyggelse med flera gårdar (Göthberg 2007:431ff, 435).

HJULSTAHÖJDEN

Inom undersökningsytan finns en komplex bebyggelse med minst sju hus definierade som ingående i sannolikt minst två samtida gårdar, fördelade till tre olika gårdsplatser vilka under, huvudsakligen, romersk järnålder etableras i en succession men inte överlagrar varandra. Även om livslängden på enskilda hus kan vara svår att fastställa, när de inte överlagras av senare daterbara aktiviteter och byggnader, så bör det finnas minst två samtida gårdar på Hjulstahöjden (tabell 2, se s. 50). På två av gårdsytorna (gård 1 och 2) finns dock stratigrafier och ytterligare lämningar som visar på fler faser eller ombyggnader, men där endast en eller två säkert identifierade faser har presenterats. Bosättningsytan på Hjulstahöjden är inte heller avgränsad utan fortsätter utanför undersökningsområdet, så bosättningen kan vara större. Inom delar av ytan, framför allt på platserna för gård 1 och 2, fanns också kulturlager och ytterligare boplatzanläggningar, vilka bara delvis har kunnat uttolkas i mindre byggnader från fler faser.

De enskilda gårdshusen på Hjulstahöjden har en storlek på som mest drygt 20 meter och det finns inte något riktigt stort hus. På tre husytor (övre och nedre terrassen, gård 1 och 2) har husen legat på terrasseringsar, vilket möjligen är statusindikerande även om detta har tolkats på olika sätt (jfr Hamilton 2007:95ff; Skyllberg 2008:15f). Det har i alla fall inneburit omfattande markarbeten vid konstruktionen av den övre terrassen, som har hyst en varierad serie av funktioner. Även den nedre terrassen var en ganska väl uppbyggd konstruktion. Ekonomibygnaden här (hus 7 på gård 2) kan tyckas vara ett enkelt hus, men platsen är komplex. Ytan är ombyggd i flera faser och den definierade byggnaden utgör den tydligaste konstruktionen, men det finns stolphål efter fler, mer svårtolkade konstruktioner. Hus 7 innehåller också en enklare bostadsdel och troligen också förråd och stall. Även om detta hus är ganska litet kan det påminna om att centrala gårdar kan innehålla en större variation av funktioner i bebyggelsen. Inte minst ekonomibygnaderna kan ha en stor betydelse som centrala förråd/stall för ett större område/bebyggelse (jfr Damminger 1998:61f). Men här kan också tänkas finnas specialiserade funktioner av annat slag, till exempel i den rad av härdar som låg utmed stensträngen här.

En annan intressant tolkning av gårdshusen är att bostadshuset på

gård 3, hus 12, *kan* ha saknat innerväggar, vilket fördelningen av förkolnad växtmakrofossil verkar tyda på (Gustafsson 2017:10). Detta skulle betyda att funktioner som stall och förråd är utspridda på flera hus och kanske beror på att gårdarna (gård 2 och 3) inte utgör helt separata enheter. Det kan också vara så att dessa funktioner för gård 3 har legat utanför undersökningsområdet i väster. Som nämnts ovan verkar det också ha funnits mindre, separata bostäder i ekonomibyggnaderna på gård 2 och kanske även på gård 3. Det betyder att det finns bostäder i samtliga treskeppiga hus här. Detta kan visa på en social komplexitet, såsom bostäder för olika grupper såsom besökare, kultspecialister eller personer med lägre social status, kanske trälär (Norr 1996; jfr Andersson 2002:41).

Bebyggelsen, framför allt den övre gårdsplatsen, har ett högt och exponerat läge, mot dalgången och inägomarkerna i söder och sydväst (figur 3). Detta dominerande läge är av stor betydelse oavsett om det huvudsakligen är plats för ett bostadshus eller kultiska funktioner. Det är inte troligt att ytan varit tom någon längre tid under gårdstiden och hus 2 kan möjligen ha stått kvar en större del av tiden fram till dess att salhuset byggs, det vill säga cirka 200 år (jfr Göthberg 2000:108f).

Avsatta kulturlager fanns inom stora delar av boplatsen, men fyndmängderna var ganska sparsamma och tyder på att man städat både hus och gårdstun, troligen för gödsling på åkrarna. Fyndmaterialet var alltså sparsamt och saknar tydligt exklusiva inslag. Det fanns inte heller några tydliga platser för hantverk, även om en bit järnslag påträffades i ett sotlager vid gravarna i norr. I hagen A100, vid hus 1 på den övre terrassen, fanns degelfragment från bronsgjutning, men vad som gjutits eller var detta har skett kan inte sägas, men möjligen har detta skett på denna plats. Framför allt i gravarna har det påträffats redskap som främst visar på trä- och textil-/läderhantverk – mejslar, pryglar, sylar och nål. Skärorna har en tydlig rituell betydelse i gravarna, men speglar också den agrara ekonomin som skörderedskap. Till redskapen från platsen hör också malstenar, slipstenar och bryne. Spåren efter gårdarnas ekonomi visar på en blandad agrar ekonomi av någorlunda normal karaktär. Makrofossil visar att odling av skalkorn har dominerat och att detta skett som ensäde på väl gödslad och bearbetad åker. Men man har även odlat vete, eventuellt också havre, där vete kan visa på ett visst välstånd hos denna bosättning (Gustafsson 2017:11). Mängden djurben var sparsamt, men här fanns nöt, får/get, svin och häst. Lipidanalysen av keramik från boplatsen visar spår efter terrestriska fetter, bland annat från idisslare, samt mjölk, vilket överensstämmer med de ben som påträffats. I flera kärl fanns dessutom spår efter fisk eller marina däggdjur, vilket liksom ben från gädda tyder på att vattendragen i området har utnyttjats.

NÄSTA UPPSLAG
Figur 3. Hjulsta-
höjdens krönrygg
och den övre terras-
sen centralt i bild,
med bland annat
stolphål i hus 1,
salhuset, synliga.

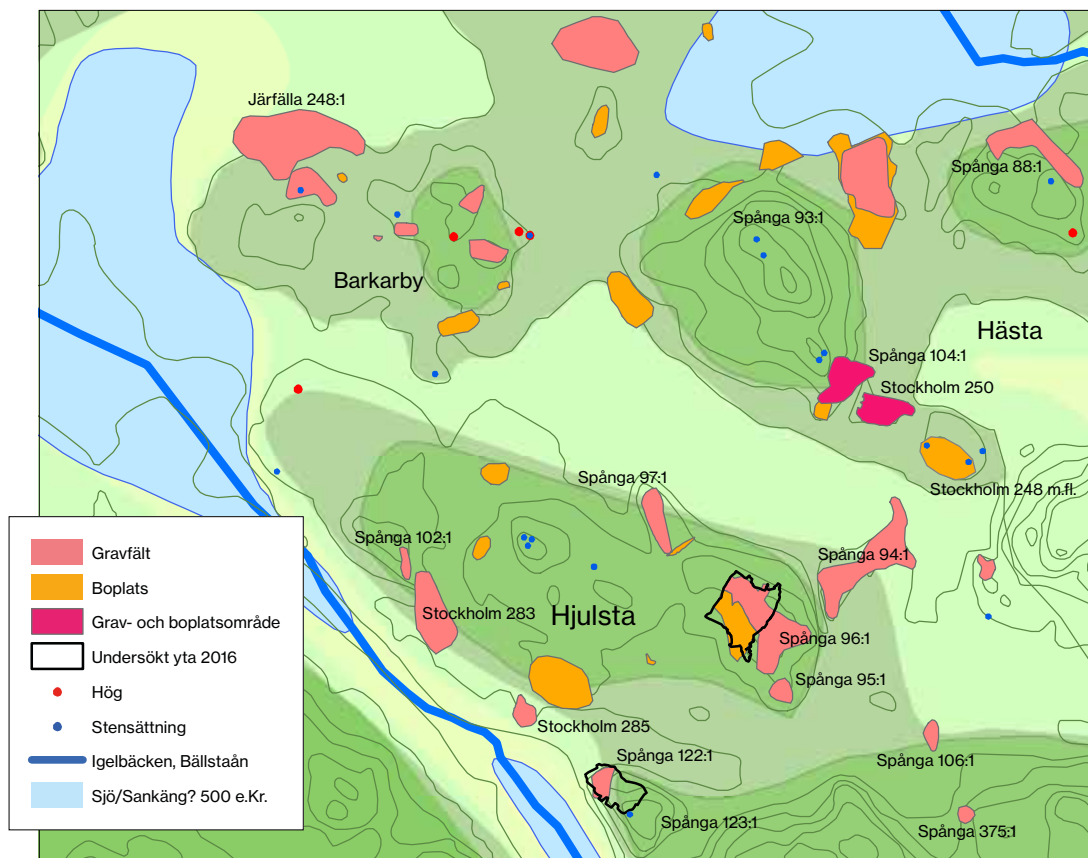

Sammantaget är bebyggelsen på Hjulstahöjden komplex med flera hus och sannolikt flera gårdar. Indikationerna på högre status är inte överväldigande men kan anas i bosättningsens omfattning och intensitet, i social komplexitet, vissa inslag i ekonomin och indikationer på hantverk samt läget i landskapet och vid grav- och kultplatsen på krönet.

SAMTIDA UNDERSÖKTA BOPLATSER inom Spånga-Järfällaområdet i stort är undantagsvis fragmentariskt bevarade då de framför allt påträffats under de undersökta gravfälten (Biuw 1992). I Järvaområdet antas gårdar etableras under romersk järnålder, och framför allt yngre romersk järnålder, i Ärvinge och Hjulsta. Den bebyggelse som har funnits i Hjulstas västra del, under gravfältet Spånga 102a (Spånga 102:2, Stockholm 283), har legat på ett impediment ut mot ån/vattenleden i söder (figur 4).

Figur 4. Gravfält och boplatser vid Hjulsta och östra Järfälla. Skala 1:15 000.

Här har funnits åtminstone två eller tre hus, men de var mycket sparsamt identifierade som konstruktioner vilket gör själva husen svårtolkade. Ett större och ett mindre hus, båda med uppbyggda gavlar i söder, låg här bredvid ett område med härdar och kulturlager och motsvarar förmodligen en gård (Benneth & Brynja 1975:32ff).

De mer fyndrika kulturlagren med lämningar efter smide, vävning med mera skiljer sig från Hjulstahöjdens fyndfattigare och mer ”städade” boplatssytor. Bebyggelsen dateras till åtminstone romersk järnålder och folkvandringstid, möjligen också fram i vendeltid och har således en delvis senare tyngdpunkt (a.a.:41; Hed-Jakobsson 2013).

Platsen skiljer sig från Hjulstahöjden bland annat genom sitt läge, datering och fyndmaterial och kan därför tänkas ha en annan betydelse i det lokala samhället.

En annan större boplatssyta kan finnas på en höjd norr om Hjulstahöjden, inom Hästas marker. Tre husterrasser, röjda ytor och stensträngar tyder på att även detta vara ett lite större boplatsskomplex (Stockholm 248:1 m.fl.), men platsen är inte undersökt så omfattande och datering är inte känt. Intilliggande gravfält är både från äldre och yngre järnålder, däribland Spånga 104:1. För övrigt är det hittills bara mindre boplatss- eller aktivitetssytor som undersökts runt Hjulstahöjden från perioden förromersk och romersk järnålder. Dessa bestod av mindre treskeppiga hus på platser norr och nordväst om Hjulstahöjden samt härdar, stolphål med mera på Hjulsta bytomt (bland annat Stockholm 615, 1174 respektive 1046) (Dardel m.fl. 2010:35ff; Magnusson 2018; Celin 2020:58ff). De mindre husen skulle kunna utgöra mindre gårdar av det slag som har undersökts vid Barkarby i väster och Stora Ursvik i öster (Vinberg 2008; Forsgren 2018).

Den enda mer komplett undersökta större boplatssytan, som också delvis är samtida med Hjulstahöjden, är grav- och boplatsskomplexet i Kalvs-hälla/Dragonbacken vid Barkarby (Järfälla 19:1, 19:4 och 20:1). Boplatssytan i Kalvsvik är under en lång tidsrymd samtida med Hjulstahöjden men bosättningen inleds redan under bronsålder med kulturlager, fynd – bland annat rester efter bronsgjutning och minst ett långhus. Den fortsätter sedan in i äldre järnålder och fram i vendeltid (tabell 1).

Till skillnad från Hjulsta verkar det bara finnas en gård på platsen fram till folkvandringstid, då den utökas till två (Andersson m.fl. 2010:40f). Gravarna på det intilliggande gravfältet Dragonbacken tyder på att det kan finnas en ännu större befolkning under folkvandringstid, för att sedan minska till en ensamgård i vendeltid (Bratt 2001:54f, 2019:58). Däremot består bebyggelsen under förromersk järnålder av ett stort långhus, drygt 37 meter långt, i centralt läge, vilket möjligen kan

tyda på högre status med social komplexitet i denna fas (jfr Göthberg 2000:129ff; Bratt 2019:33ff). Under romersk järnålder är husen mer normalstora och i den folkvandringstida fasen ligger ett av husen på en gavelterrass nära krönet. Boplatsen ligger något tillbakadraget i förhållande till höjden med gravfältet (Dragonbacken) och är mera exponerat mot den stora dalgången och brukningsmarkerna i öster snarare än vattenleden i söder.

Även om det finns samtidighet i Hjulsta och Kalvshälla är bebyggelseutvecklingen inte synkron. Kalvshälla har en betydligt äldre och mer långvarig bebyggelse. Den ligger också vid de stora ytor i Barkarbyområdet som grundar upp under bronsåldern. Bebyggelsen verkar sedan kunna följas framåt i tiden med en förflyttning ner till bytomten under yngre järnålder. I alla faser utom under folkvandringstid finns här endast en gård. Möjligen finns här en central gård med viss status under bronsåldern och kanske också under förromersk järnålder. Hjulsta har istället en kortare men mer intensiv bebyggelse under perioden romersk järnålder – folkvandringstid, samtidigt som det under den tidigare delen av denna period, äldre romersk järnålder, snarast tycks vara en kortare lucka i dateringarna i Kalvshälla. Indikationer på social status i form av avancerat hantverk, exklusivt fyndmaterial och specifik ekonomi kan anas (men är vaga) på gårdarna i Hjulsta, men det finns en tydlig investering i monumentala konstruktioner i form av terrasser, knutna till bebyggelsen. Det tydligaste exemplet på platsens centralitet och högre status i lokalområdet är salhuset, vilket också är boplatsens sista fas. Efter detta försvinner gårdarna här i likhet med den omstrukturering av bebyggelsen som kan ses på många andra platser vid denna tid.

Tabell 1. Gårdarna i Hjulsta, Kalvshälla och Spånga 102a, antal och beskrivning.

	HJULSTA			KALVSHÄLLA			SPÅNGA 102A	
	Förrom jäå	Rom jäå	Fvt	Förrom jäå	Rom jäå	Fvt	Förrom jäå	Rom jäå-fvt
Gårdar	1?	2-3	1?	1	1	2	0	1
Hus/Gårdar	1	1-3	(1)	1	1	1	0	2
Topografisk exponering	?	Hjulsta-omr + vattenled	Hjulsta-omr + vattenled	Barkarby-omr/dalgång	Ev.	Ja	-	Vattenled
Terrasshus	0	3	1	0	0	1	0	2
Hall/Salhus	0	(1)	1	0	0	0	0	0
Husstorlek	-	>21,5 m	-	37,5 m	-	-	-	-

Gravar och människor

Det är främst som plats för gravläggning och kult som Hjulstahöjden har haft sin långvariga betydelse.

BRONSÅLDER OCH ÄLDRE JÄRNÅLDER

Gravläggningen på Hjulstahöjden inleds långt innan den första kända gården byggs. Den äldsta gravan inom den undersökta ytan på Hjulstahöjden är en mycket liten stensättning, från mellersta bronsålder, som anlagts nära högsta läget i sydöst (1380–1050 f.Kr. kal. 2 sigma). Nästa gravfas är under yngre bronsålder och möjligen en bit in i förromersk järnålder då åtta gravar, mestadels små och oansenliga, anläggs på krönet. Merparten av gravarna hör till äldre järnålder – förromersk järnålder-folkvandringstid. Efter möjligen ett kort uppehåll fortsätter gravläggningen, sammanlagt 25 gravar, både små omarkerade och stora runda stensättningar.

Med tiden blir här ett alltmer varierat, framför allt yttre, gravskick – större runda stensättningar, upp till meterstora, den största 16 meter i diameter. Gravarna är till största delen placerade uppe på krönryggen, ett mönster som frångås under den mest expansiva perioden, äldre romersk järnålder, då de även placeras norr om krönet och under yngre romersk järnålder då några få läggs på terrassen söder om. Att gravläggning förekommer på flera platser i närheten under denna period antyds av det enstaka brända ben från människa, som framkom på boplatsen Stockholm 1046 längre åt nordväst (Magnusson 2018).

UNDER DENNA LÅNGA TIDSPERIOD förändras Hjulstahöjden från att ligga på en ö i ett fjärdlandskap till att vara en central höjd i ett expanderande agrart landskap. De samhällsförhållanden och kulturella förändringar som sker under denna långa tidsrymd gör att det inte går att skapa någon sammanhållande tolkning av platsens betydelse vad gäller religiösa, kosmologiska föreställningar. Frågan vad gravarna representerar är ändå så pass viktig att ett försök till tolkning måste göras, även om tolkningen av gravplatsen försvåras av att den endast är delundersökt. Gravskicket utformning överensstämmer i stora drag väl med samtida undersökta gravar i Mälardalen för respektive fas. Gravskicket i de äldre faserna är exempel på det sparsamma gravskick som är spår av komplexa transformationsprocesser ofta i flera steg, vilket skapar ett fragmenterat arkeologiskt material (jfr Röst 2016:308). I ett mer kollektivistiskt samhälle har också själva gravkonstruktionen en mer symbolisk funktion än

senare fasers mer individualiserade gravskick (Therus 2019:201ff). På Hjulstahöjden finns också endast enstaka större, synliga gravar – under yngre bronsålder en oval mittblocksstensättning och under förromersk järnålder en rund vällagd stensättning.

Under äldre järnålder är definitionen på *gårdsgravfält* inte lika självklar som under yngre järnålder. Gravläggning sker på såväl större som mindre gravfält och i ensamliggande gravar där den rumsliga såväl som sociala och rituella anknytningen mellan gårdar och gravfält kan vara mindre uttalad, också det ett uttryck för en mer kollektivistisk samhällsstruktur. Jämfört med den yngre järnåldern är det också färre individer som gravläggs under den äldre järnåldern, kanske inte fler än två personer per generation (Bennett 1987; Göthberg 2000:218). De större av den äldre järnålderns så kallade varierade gravfält kan antas hysa individer från fler platser, gårdar, och ha ett större geografiskt upptagningsområde än de senare gårdsgravfälten.

De mer kända exemplen på dessa stora *bygdegravfält* i närheten är gravfälten i Jordbro och Åby i Södermanland, men de förekommer på flera håll i Mälardalen, bland annat Holmsmalma i Västmanland (Äijä 1998; Wikborg & Åhlström 2005:45; Therus 2019:201ff). Mindre sådana gravfält tolkas då också ha ett mindre upptagningsområde (Bratt 1997:101).

Figur 5. Bland de gravlagda på Hjulstahöjden finns kvinnor, män och barn, men i flera av de mer utmärkande gravarna, bland annat den fyndrika grav 30, är en ensam kvinna begravd.

Barkarbygravfältet (Järfälla 248:1), en dryg kilometer nordväst om Hjulstahöjden, har föreslagits ingå i ett stort bygdegravfält, tillsammans med ytterligare två gravfält (Järfälla 442 och 23:2) (Bratt 1997:97; Andersson m.fl. 2006:17f; Gill m.fl. 2007).

Merparten av de undersökta gravfälten i Järvaområdet, det vill säga norra Spånga och Järfälla, är dock gårdsgravfält från huvudsakligen yngre järnålder, de äldsta tidigast från romersk järnålder, och kanske främst yngre romersk järnålder, även om dateringarna inte är precisa för dessa faser, exempelvis vad gäller gravfälten i Ärvinge. Dessa gravfält har också till största del knutits till bebyggelse som med tiden tar form i de från historisk tid kända byarna och gårdarna (Biuw 1992). Undersökta gravar från bronsålder och förromersk järnålder är däremot få i området. I Hjulstaområdet har ett tiotal gravar från äldre järnålder/äldre romersk järnålder undersökts på Spånga 102b och en möjlig begravning från yngre bronsålder–förromersk järnålder på Stockholm 285 (Dardel m.fl. 2010:123). Enstaka gravar i Kalvshälla och Dragonbacken vid Barkarby i väster kan också dateras till bronsålder och förromersk järnålder och i Barsbro, cirka 900 meter väster om Hjulstahöjden, har ett fyrtiotal gravar från sen förromersk respektive romersk järnålder undersökts (t.ex. Bratt 2001:23f, 2005:37ff).

EFTER DEN FÖRSTA GRAVEN på Hjulstahöjden, som anläggs under mellersta bronsålder, är det ett uppehåll fram till yngre bronsålder, och möjligen en bit in i förromersk järnålder, då sju gravar anläggs på krönet. Gravarna består av små benlager vid block eller mycket små stensättningar och helt omarkerade gravar, men en utmärker sig som en oval stensättning med mittblock, 5 meter stor. De gravlagda är vuxna samt ett barn. På krönet finns under yngre bronsålder även ett hus, hus 15. Huset har på grund av det exponerade läget intill gravarna tolkats som ett kulthus (se nedan).

Under äldre järnålder begravs 25 individer på Hjulstahöjden, en någorlunda varierad grupp med vuxna, varav många är äldre vuxna, och enstaka barn (Prata 2018). Det är ganska få sett till respektive fas, cirka 1,5–2 personer per århundrade och, trots problemet med representativiteten på detta delundersökta gravfält, en siffra som närmar sig andra översiktliga beräkningar för perioden. Däremot är gravläggningen betydligt större under äldre romersk järnålder då elva individer begravs under loppet av tvåhundra år, det vill säga cirka fem per århundrade. Denna expansiva fas sammanfaller också med den stora utbyggnaden av den övre terrassen på boplatsen.

Under den mellersta och senare delen av äldre järnålder finns en alltså

nära rumslig koppling mellan gravar och bosättning på Hjulstahöjden. Närheten till bebyggelsen talar detta för att dessa individer kommer från de intilliggande gårdarna och att gravfältet på så sätt fungerat som ett gårdsgravfält. Men trots att det finns en demografisk blandning bland de gravlagda utgör de bara ett fåtal och ett urval av befolkningen. Mönster i gravläggningen, såsom gravskick och placering, visar också att gravarna har haft en både social och rituell betydelse.

REDAN UNDER FÖRROMERSK JÄRNÅLDER anas en social skiktning bland de gravlagda. I två av de minsta, ommarkerade, gravarna fanns individer vars ben uppvisade förslitningsskador som kan bero på tungt kroppsarbete, och i ett fall, av undernäring (grav 47 respektive grav 36). Gravskicket är en tydlig kontrast till de stora runda stensättningar, som under samma faser, anlagts på krönet i grav 24 och 25. Dessa var äldre individer, i grav 25 troligen två äldre kvinnor gravlagda i vällagda stensättningar, men med sparsamma fynd (järnföremål, keramik, hartstättningsringar, bränd lera och slipsten). Under en liten skadad stensättning var en annan individ gravlagd, en man med förändringar i leder och kotor bland annat orsakat av vridrörelser. Han var begravd med ett par järnföremål såsom en pilspets/pryl (grav 34).

Variationen i gravskicket är ännu större under äldre romersk järnålder, som är en expansiv fas på boplatsen med byggandet av bland annat den övre terrassen, men med endast ett säkert identifierat gårds-hus. Här finns flera stensättningar, däribland två stora, 10 respektive 16 meter, vilka innehöll jordbegravningar i en inre konstruktion av form av en sten-kista. Gravarna saknade bevarade ben, men bör ha varit gravar för två vuxna, varav minst en kvinna, samt ett barn (grav 18 samt grav 30 och 42). Gravskicket är ovanligt på gravfälten i Spånga och Järfälla, liksom i Mälardalen i stort, men finns i tydlig koncentration i området Hjulsta-Barkarby (jfr Wikborg 1996). Förutom de ovan nämnda har ytterligare två undersökts i Hjulsta, en på den östra sidan av höjden och en på Spånga 102b i väster. Mest bekanta är dock gravarna på Barkarby-gravfältet (Järfälla 248:1), som låg centralt i den flacka, öppna dalgången knappt 200 meter norr om Järfälla kyrka. Likheter med Hjulstahöjdens två skelettgravar är påtagliga – gravarnas konstruktion med stenpackningar och sten-kistor, fynd såsom fibulor, skärar och hartstätade kärl (Holmqvist 1956:44ff).

Grav 30 på Hjulstahöjden är den grav som har det mest påkostade fyndmaterialet, även i jämförelse med Barkarbygravarna. Det är den enda grav som har föremål av ädelmetall, en fingerring av silver, samt en armband och tre fibulor av kopparlegering. Att detta är exklusivt märks även i en jäm-

förelse med andra undersökta skelettgravar från perioden i Mälardalen. I en sammanställning av 208 skelettgravar, främst med gravar från Bastu-backen i Västmanland, fanns fingerringar i endast fyra gravar, armringar i åtta, fibulor i fjorton samt skäror i arton gravar (Wikborg 1996:144, tabell 6). Kvinnan i den fyndrika graven tolkas av Andreas Nordberg ha en specifik social roll som kultledare i skörde- och fruktbarhetsritualer (Nordberg, ”Skärorens kvinnor” i denna volym). Men flera av de med grav 30 samtida gravarna på Hjulstahöjden innehöll också fynd av kopparlegering (framför allt fibulor) samt även skäror. Även i dessa gravar förekom individer skelettförändringar, i enstaka fall på grund av överansträngning, men de flesta av dessa var äldre personer (Prata 2018). Som kontrast till dessa gravar fanns även en mycket liten stensättning/urnebrandgrop med en individ med benpålagring som har avlidit ganska snart efter den fått en huggskada från ett eggat tillhygge i skulderbladet (grav 46). I denna troligtvis våldsamma död tillsammans med gravens diskreta utformning anas en social roll av annat slag än bland de övriga gravlagda under denna fas. Flertalet av gravarna från äldre romersk järnålder låg norr om krönet, det vill säga på baksidan av höjden och ”ur sikte” från gårdarna.

Under yngre romersk järnålder tillkommer däremot tre stensättningar söder om krönet, på den övre terrassen södra del, men en av dem innehåller inga ben och två har endast mycket få ben från människa, så vad dessa anläggningar representerar är osäkert. Detta är den fas då den sista av gårdarna nedanför krönet byggs. Vad som händer på den övre terrassen vid denna tid och om det finns bebyggelse här då är oklart. Det har då gått cirka tvåhundra år sedan terrassen och hus 2 byggdes. Den sista fasens gravar på Hjulstahöjden, från sen romersk järnålder–folkvandringstid, är små och fyndfattiga, men två begravningar är ändå anmärkningsvärda. Grav 31, som låg i kanten av den övre terrassen vid hus 1 och innehöll en gammal och mycket sjuk individ. Den andra gravläggningen fanns inbyggd i högen grav 4 och den ursprungliga platsen för graven är inte känd, men den döde – en ung man – var gravlagd med en häst (grav 4b). Dessa små gravar skiljer sig tydligt från den gravläggning som under samma period påbörjas på Spånga 122:1, där den första och största graven är en stor närmast åttkantig stensättning (grav 12). Graven anläggs högt, på en avsats i slutningen, över de senare gravarna på platsen, och tolkas i likhet med några av grundargravarna på Hjulstahöjden vara en kvinnograv.

ETT TYDLIGT MÖNSTER BLAND GRAVARNA på Hjulstahöjden är placeringen av gravarna där gravarna med några undantag låg uppe på krönryggen. Framför allt gäller det sex större runda stensättningar, vilka skiljer sig från flertalet samtida gravar genom sin storlek och välgjorda

konstruktion. Det är en serie gravar vilka tillhör olika faser och är anlagda i en succession under äldre järnålder, från förromersk järnålder till yngre romersk järnålder. Trots den kronologiska spännvidden har stensättningarna flera likheter. Det är fråga om runda vållagda stensättningar, 6,5–9 meter stora, fyra av dem urnebrandgropar, de två äldsta med stenfria ytor över den centrala gropen. De övriga två var en urnebengrop och en urnegrav med brandlager. Alla innehöll hartstättade kärl. Alla utom en av de gravlagda var äldre vuxna (*adultus–maturus*) och två av dem var dubbelgravar med kvinnor. Stensättningarnas datering överensstämmer huvudsakligen bebyggelsefaserna på boplatsen.

Figur 6. Schaktning på den nordöstra delen av Hjulsta-höjden, med treudden grav 13 och grav 14 centralt på krönyggen och platsen för gård 3 nedanför.

Det finns en stensättning vardera under förromersk järnålder och övergången förromersk–romersk järnålder (gård 1a) och tre stensättningar under äldre romersk järnålder (gård 1b och, troligen, gård 2) och två under yngre romersk järnålder (gård 2 respektive 3) (tabell 2, figur 7). Det här tydliga mönstret av koppling mellan enstaka stensättningar på krönet

och bebyggelsen gör att även den första stensättningen, grav 24, bör ha en sådan roll under förromersk järnålder. Det talar för att det kan finnas en gård i närheten redan under denna fas, även om det bara finns ett mindre stolphus identifierat i slutningen söder om krönet. Övriga gårdshus kan ha legat utanför undersökningsområdet.

Eftersom dessa gravar kronologiskt kan knytas till olika faser i bebyggelsen kan de antas vara generationsvisa ”grundargravar”, det vill säga reflexiva gravar vilka ”speglar” de närliggande gårdarna (jfr Herschend 2009:395). Grundargravarna hyser främst äldre individer och flera av dessa är också kvinnor. Av de fyra större stensättningarna (grav 6, 23, 24 och 25) kan åtminstone två utifrån den osteologiska analysen antas vara kvinnogravar, dessutom dubbelgravar, och en tredje med enstaka indikation på detsamma (Prata 2018). Den fjärde graven, grav 6, antas utifrån den osteologiska analysen vara en man, men är gravlagd med ett kvinnligt attribut i form av en skära.

Tabell 2. Grundargravar och gårdsfaser på Hjulstahöjden och i Kalvshälla.

Period	HJULSTAHÖJDEN					KALVSHÄLLA				
	Grav	Gravtyp	Datering*	Hus	Gård	Grav	Gravtyp	Datering*	Hus	Fas
Ye brå	-	-	-	-	-	5:18	Benlager, primär grav	760-410 f.Kr. 810-380 f.Kr.	9, 12, 20	1
Förrom jäå	24	Stensättning, urnebrandgröp	180-50 f.Kr. 350-40 f.Kr.	10	?	5:17	Skelettgrav	360-50 f.Kr. 380-10 f.Kr.	8	2
Förrom jäå-åe rom jäå	25	Stensättning, urnebrandgröp	40 f.Kr.-55 e.Kr. 90 f.Kr.-90 e.Kr.	16	1a	-	-	-	-	-
Åe rom jäå	6	Stensättning, urnebrandgröp	25-125 e.Kr. 40 f.Kr.-140 e.Kr.	2	1b	-	-	-	-	-
	33	Stensättning, urnebrandgröp	Ca 0-200 e.Kr	2	1b-2?	-	-	-	-	-
Åe/Ye rom jäå	23	Stensättning, urnegrav + brandlager	230-335 e.Kr. 140-390 e.Kr.	5, 6, 7	2	5:16	Skelettgrav, två individer	130-340 e.Kr. 70-420 e.Kr.	5, 6	3a-b
Ye rom jäå	14	Stensättning, urnebengröp	250-390 e.Kr. 240-400 e.Kr.	12, 13	3	-	-	-	-	-
Folkvandringstid	-	-	-	-	-	5:14	Brandlager	430-570 e.Kr. 390-650 e.Kr.	1, 3a-b, 4	4
Vendeltid-vikingatid	-	-	-	-	-	5:15	Benkoncentration	770-980 e.Kr. 680-1020 e.Kr.	11	5
Vikingatid	-	-	-	-	-	5:2	Treudd/Tresidig stensättning, brandgrav	800-/900-tal	-	-

* Kal. 1 respektive 2 sigma

I KALVSHÄLLA FINNS DELVIS ett liknande mönster av generationsvisa grundargravar som de i Hjulsta. Där har kröngraven A5 varit en plats för återkommande gravläggningar, vilka kronologiskt överensstämmer med flera av bebyggelsefaserna på boplatserna intill, även om precisionen i dateringarna är grov. Faserna är delvis desamma som i Hjulsta, men gravläggningarna i Kalvshälla är annorlunda – där har gravarna successivt byggts samman till en, med tiden mycket stor grav, 18 meter i diameter. De har utgått från en första grundargrav vilken troligen är anlagd strax efter bebyggelsen första etablering under bronsålder, i anslutning till en äldre kulturanläggning (Bratt 2003:37ff; Andersson m.fl. 2010:42f).

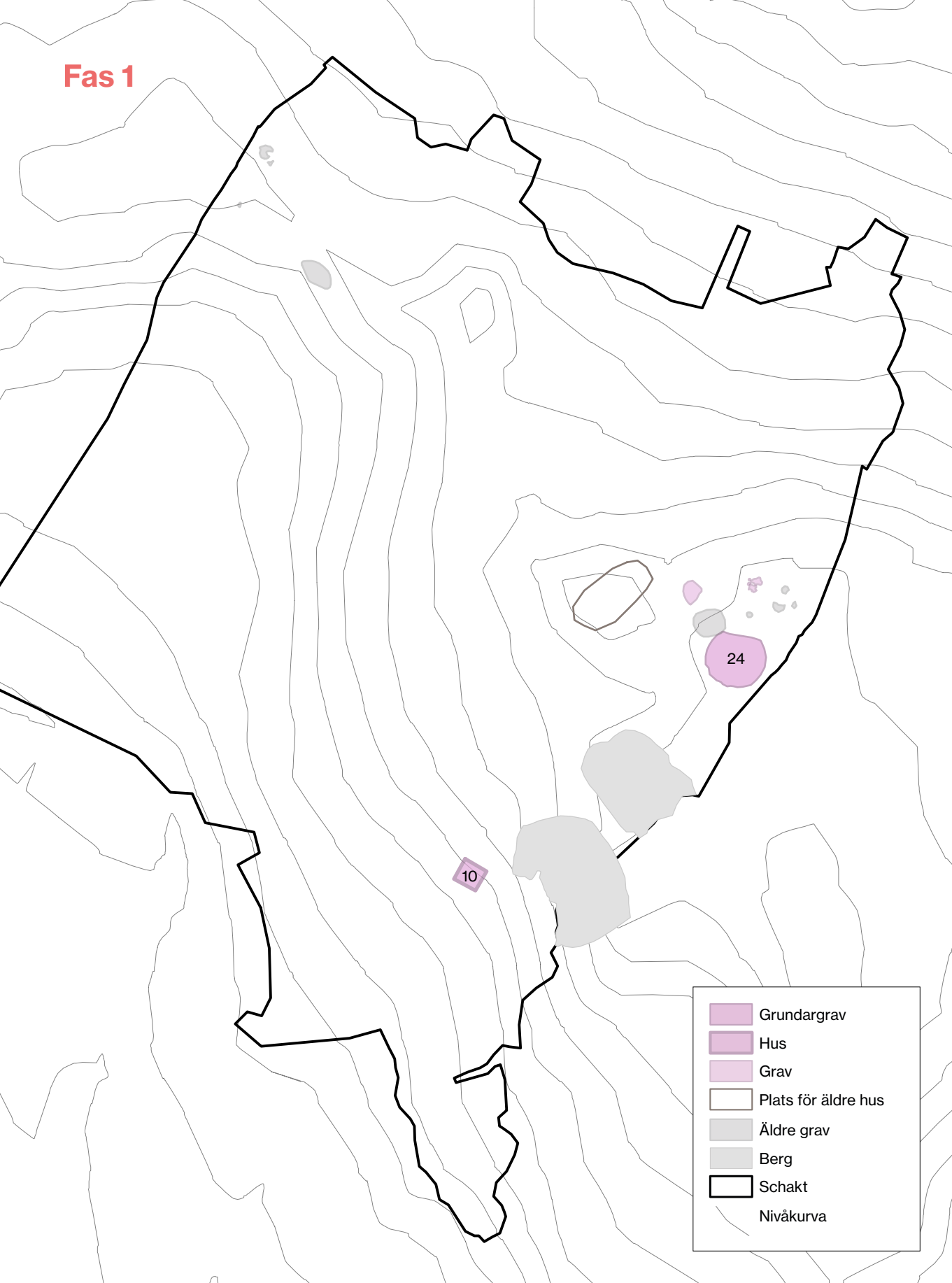
På Hjulstahöjden finns ingen enskild grav som utgör utgångspunkt för de följande gravarna som i Kalvshälla. De generationsvisa gravläggningarna ligger istället som separata och utspridda stensättningar och tycks snarare respektera varandra utan sammanbyggnad, men där ett grundläggningslager för grav 6 delvis har täckt grav 25. Gravskicket i Kalvshälla skiljer sig också åt med bland annat jordbegravningar i förromersk och yngre romersk järnålder.

En annan skillnad är att det, förutom begravingarna i kröngraven A5 (och en grav på krönet av gravfältet Dragonbacken intill), inte fanns några gravar från bronsålder och äldre järnålder i området vid Kalvshälla. Övrig gravläggning här påbörjas först på 700-talet, och den gravläggning som från folkvandringstid sker på Dragonbacken är ett gårdsgravfält som kan kopplas till den sista bebyggelsefasen på boplatserna i Kalvshälla och dess förmodade fortsättning på Kalvshälla bytomt (Bratt 2019:48). En förklaring till avsaknaden av gravar från de äldre faserna kan vara att dessa gravar finns på det förmodade bygdegravfältet centralt i området, där även Barkarbygravfältet antas ingå (Bratt 1997:97; Andersson m.fl. 2006:17f; Gill m.fl. 2007). De skulle också kunna ha begravts vid Herresta, strax norr om Kalvshälla, där ett tiotal gravar från perioden undersökts (Bratt 2019:37f).

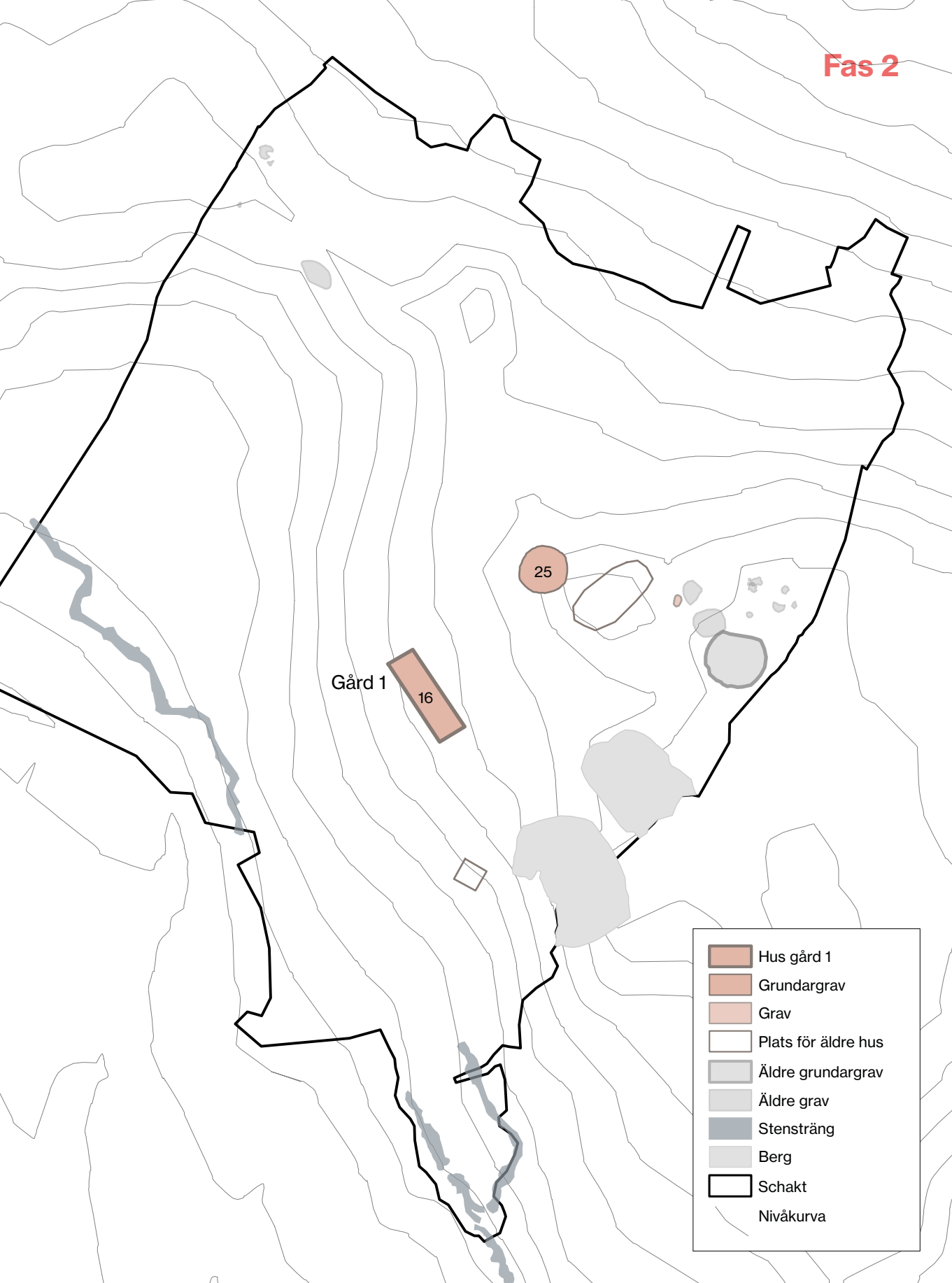
I både Hjulsta och Kalvshälla finns således generationsvisa grundargravar som kan knytas till olika faser på boplatserna intill. Men i Kalvshälla saknas ytterligare gravar – övriga personer har begravts någon annanstans. Ett gårdsgravfält växer fram här först under folkvandringstid (Dragonbacken). Här finns också en kronologisk lucka eller svacka under sen förromersk och äldre romersk järnålder, medan det i Hjulsta under samma period finns tre gravfaser. Det är tydligt att Hjulstas gravfält har en annan roll, som ett huvudsakligen gårdsanknutet gravfält med ett socialt spektrum av gravlagda, en spegling av att Hjulsta under romersk järnålder har en större bosättning och med det en förmodat mer central roll i sitt närområde vid denna tid. Det tolkas således inte vara del av en större bygdegravfält.

FÖLJANDE UPPSLAG
Figur 7a–f. Gårdar med samtida grundargravar för respektive fas, bronsålder och äldre järnålder. Skala 1:1 600.

Fas 1

- Grundargrav
- Hus
- Grav
- Plats för äldre hus
- Äldre grav
- Berg
- Schakt
- Nivåkurva

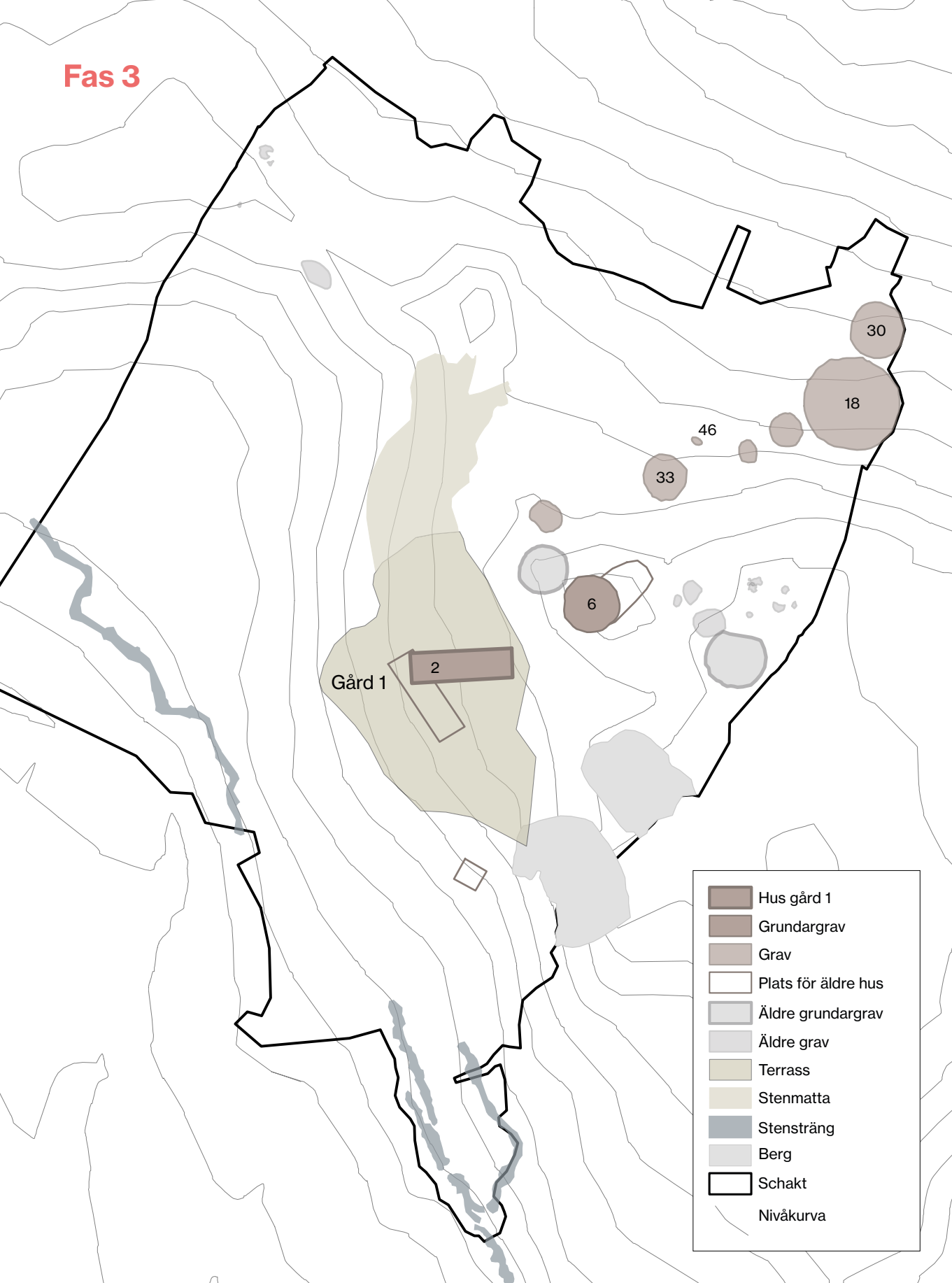
Gård 1

16

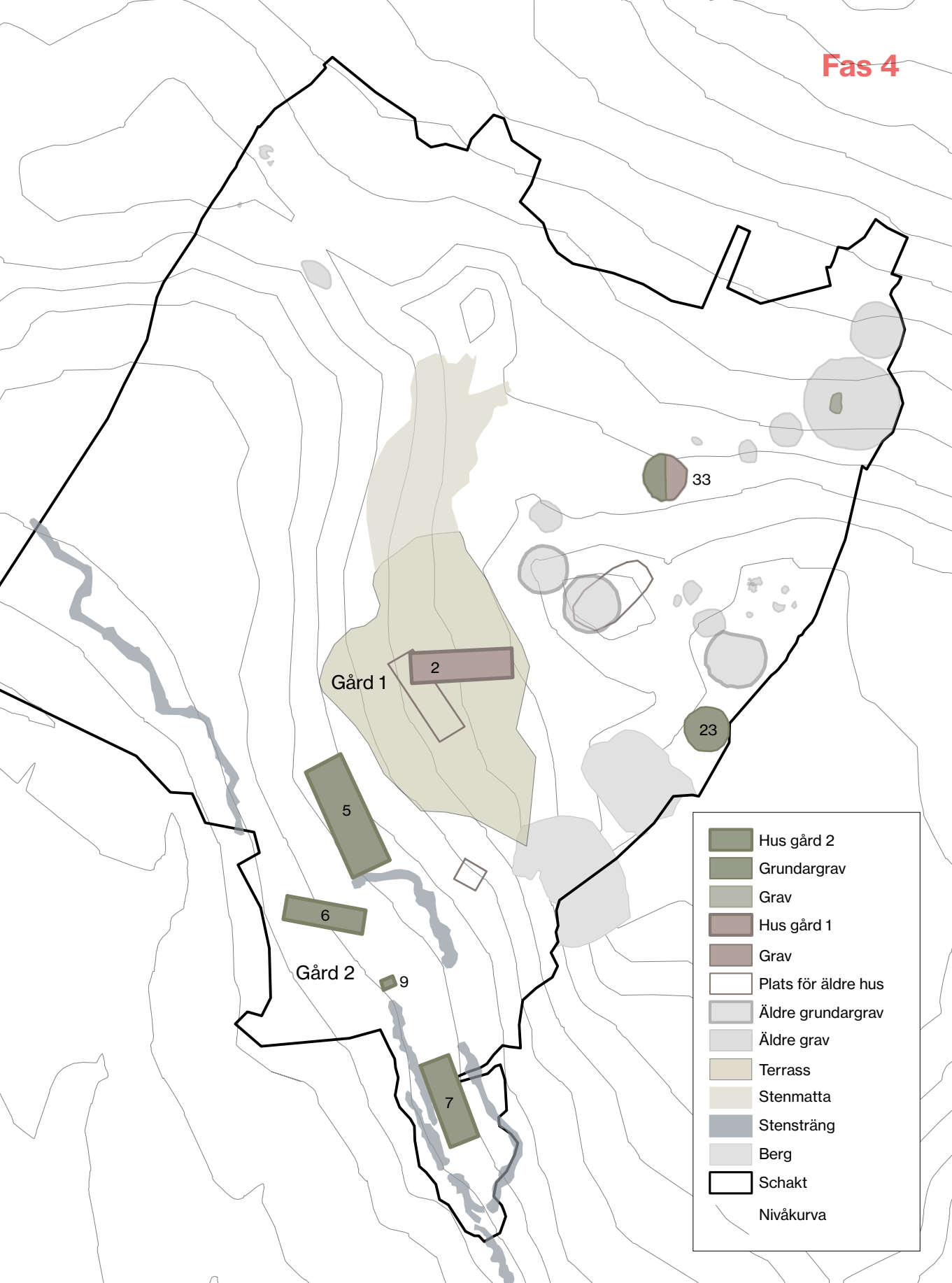
25

- Hus gård 1
- Grundargrav
- Grav
- Plats för äldre hus
- Äldre grundargrav
- Äldre grav
- Stensträng
- Berg
- Schakt
- Nivåkurva

Fas 3

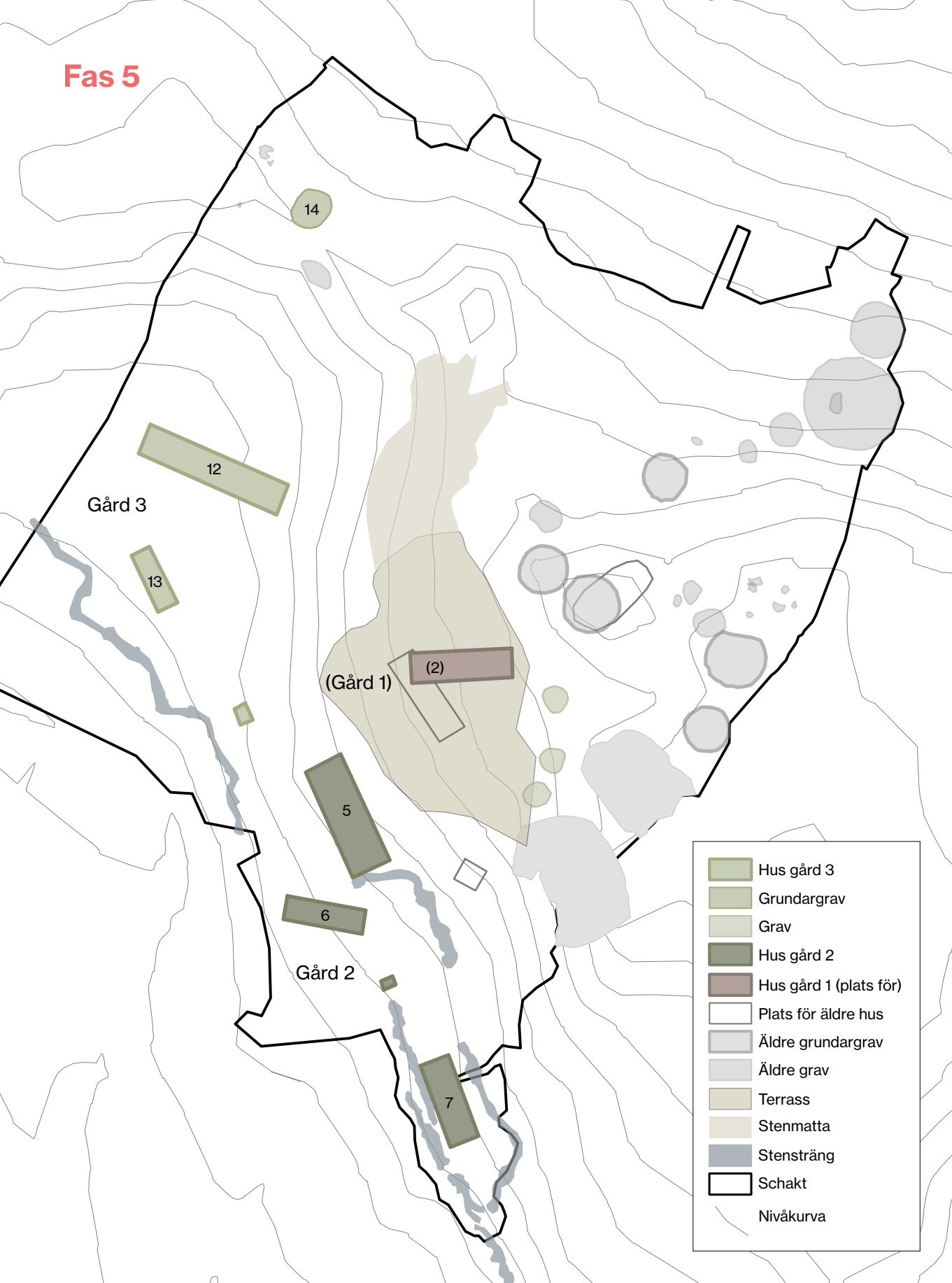

- Hus gård 1
- Grundargrav
- Grav
- Plats för äldre hus
- Äldre grundargrav
- Äldre grav
- Terrass
- Stenmatta
- Stensträng
- Berg
- Schakt
- Nivåkurva

- Hus gård 2
- Grundargrav
- Grav
- Hus gård 1
- Grav
- Plats för äldre hus
- Äldre grundargrav
- Äldre grav
- Terrass
- Stenmatta
- Stensträng
- Berg
- Schakt
- Nivåkurva

Fas 5

14

12

Gård 3

13

(Gård 1)

(2)

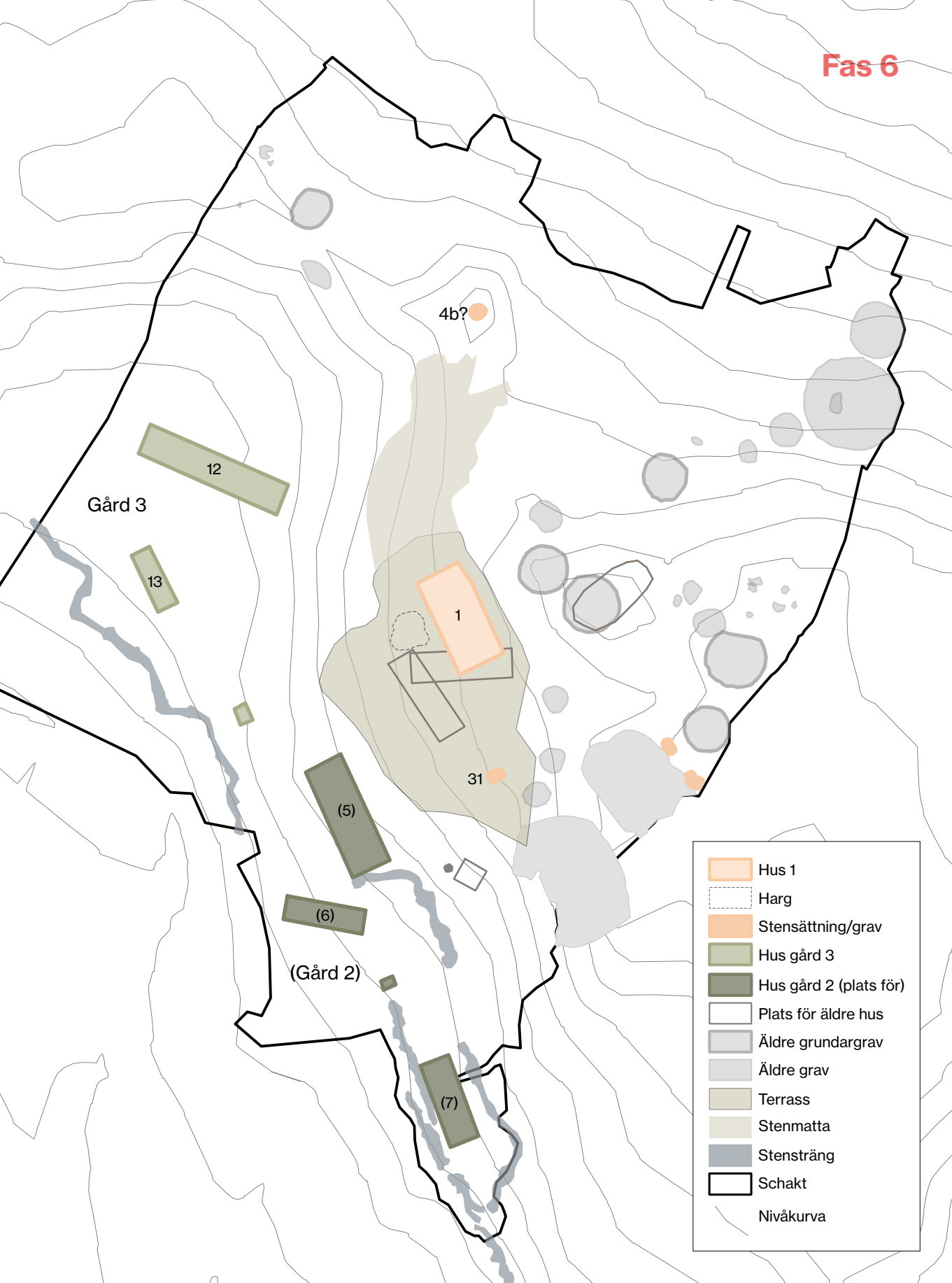
5

6

Gård 2

7

- Hus gård 3
- Grundargrav
- Grav
- Hus gård 2
- Hus gård 1 (plats för)
- Plats för äldre hus
- Äldre grundargrav
- Äldre grav
- Terrass
- Stenmatta
- Stensträng
- Schakt
- Nivåkurva

- Hus 1
- Harg
- Stensättning/grav
- Hus gård 3
- Hus gård 2 (plats för)
- Plats för äldre hus
- Äldre grundargrav
- Äldre grav
- Terrass
- Stenmatta
- Stensträng
- Schakt
- Nivåkurva

YNGRE JÄRNÅLDER

Efter den äldre järnålderns långa period av gravläggning finns ett kortare uppehåll, och nästa fas av gravläggning är yngre järnålder då tio individer begravs här. Dessa ligger i fyra stora högar, en stor stensättning och fyra mindre, alla väl samlade till krönryggen och i övergången till slutningen i norr (figur 8). Till detta kommer en mindre stensättning med enbart djurben. Gravarna dateras till sen vendeltid och tidig vikingatid, fynd-daterade till cirka 750–850 e.Kr. och ¹⁴C-daterade till cirka 680–890/980 e.Kr. Allra sist, under 900-talet, tillkommer två mindre gravar på platsen.

DE FYRA HÖGARN (grav 1, 2, 3 och 4) var tydligt monumentalt placerade på höjdryggen, exponerade både åt Hjulsta i sydväst och åt Hästa i nordöst. Det finns en hög som ligger kvar i gravfältets östra kant, framför allt exponerad åt öster/nordöst, mot Hästa och Kolkärr. De undersökta högarna var cirka 10–14,5 meter i diameter och upp till 2,5 meter höga och tre av dem kan enligt Bratts definition karaktäriseras mellanstora högar (11–19 meter) (Bratt 2008:112).

Till skillnad från den äldre järnålderns grundargravar är det *yngre* vuxna individer som begravts i högarna. Tre av högarna hade ben efter unga vuxna i grav 4 troligen en man och i grav 3 fanns även ett barn. Det inre gravskicket bestod av små brandlager (grav 1 och 3) och urnegravar (grav 2 och 4), i två högar vardera. Det monumentala yttre gravskicket motsvaras dock inte av ett rikt inre gravskick vad gäller gravgåvor, men den största högen var också mycket skadad av ett stridsvärn och kan därför inte med säkerhet bedömas. Fyndmaterialet består av enstaka små föremål av kopparlegering (pressbleck av brons, tyvärr mycket fragmenterat, samt ring och ögla), järnföremål såsom kantbeslag och nitar/spikar, samt i grav 2 ett knippe tenar som låg samlade i gravurnan och som tolkats kunna vara amuletter. Dessutom ett fåtal glaspärlor, kamfragment, keramik/urnor, lerklining, flinta, harts samt brända ben från hund, får/get, svin och hönsfågel, samt i tre av dem också brända ben från hela hästar. Det fanns inga tydligt kvinnliga gravgåvor i högarna. Dessa återfanns däremot i riklig omfattning i en stor stensättning intill högarna med fler än 150 glaspärlor, kedjefragment av kopparlegering, sax och kniv med mera (grav 19).

Av de tio gravlagda under denna fas hade två individer patologiska förändringar, varav en var medfödd och en var en skadad, men det fanns inga säkra spår efter förslitningsskador på grund av hårt arbete i likhet med individerna i några av de äldre gravarna (Prata 2018). Gravskicket, framför allt de monumentala dimensionerna på gravarna, och osteologin tolkas

som att individerna i de stora gravarna, men möjligen också gruppen som helhet, har hög social status och tillhör den ledande klassen i området.

Högar av större dimensioner finns på nästan alla stora gravfält i området under den period som detta gäller, framför allt sen vendeltid–tidig vikingatid. Dessa är 10 meter stora eller mer, och finns på cirka 25 lokaler i Spånga. Höglokalerna är utspridda över en stor del av området, men med en koncentration till de centrala och norra delarna av Spånga och östra delarna av Järfälla, det vill säga dalgångarna runt de gamla fjärdarna. Däremot är stora högar, liksom högar och gravfält generellt, påtagligt frånvarande i västra Järfälla. De stora högarna kan antas representera en lokal elit (jfr Bratt 2008:112).

På undersökta gravfält i området innehåller de stora högarna vanligen män och inte sällan flera individer (dubbelbegravningar). På flera gravfält är de också platsen för återkommande gravläggningar, bland annat på Spånga 156:1 och 157:1. Det gäller även den stora högen på Stockholm 285 nere vid bytomten (Dardel m.fl. 2010; Hed Jakobsson 2013). Detta är inte fallet på Hjulstahöjden. Här är det bara grav 3 som är en dubbelgrav, med en vuxen och ett barn, bedömda som nedlagda vid samma tillfälle. Däremot har en äldre gravläggning, daterad till romersk järnålder–folkvandringstid, byggts in i högen grav 4 (se nedan). Jämfört med andra undersökta lokaler i området har Hjulstahögarna således en mer enskiktad kronologi och gruppen verkar utgöra en avgränsad fas av gravläggning i sen vendeltid och tidig vikingatid.

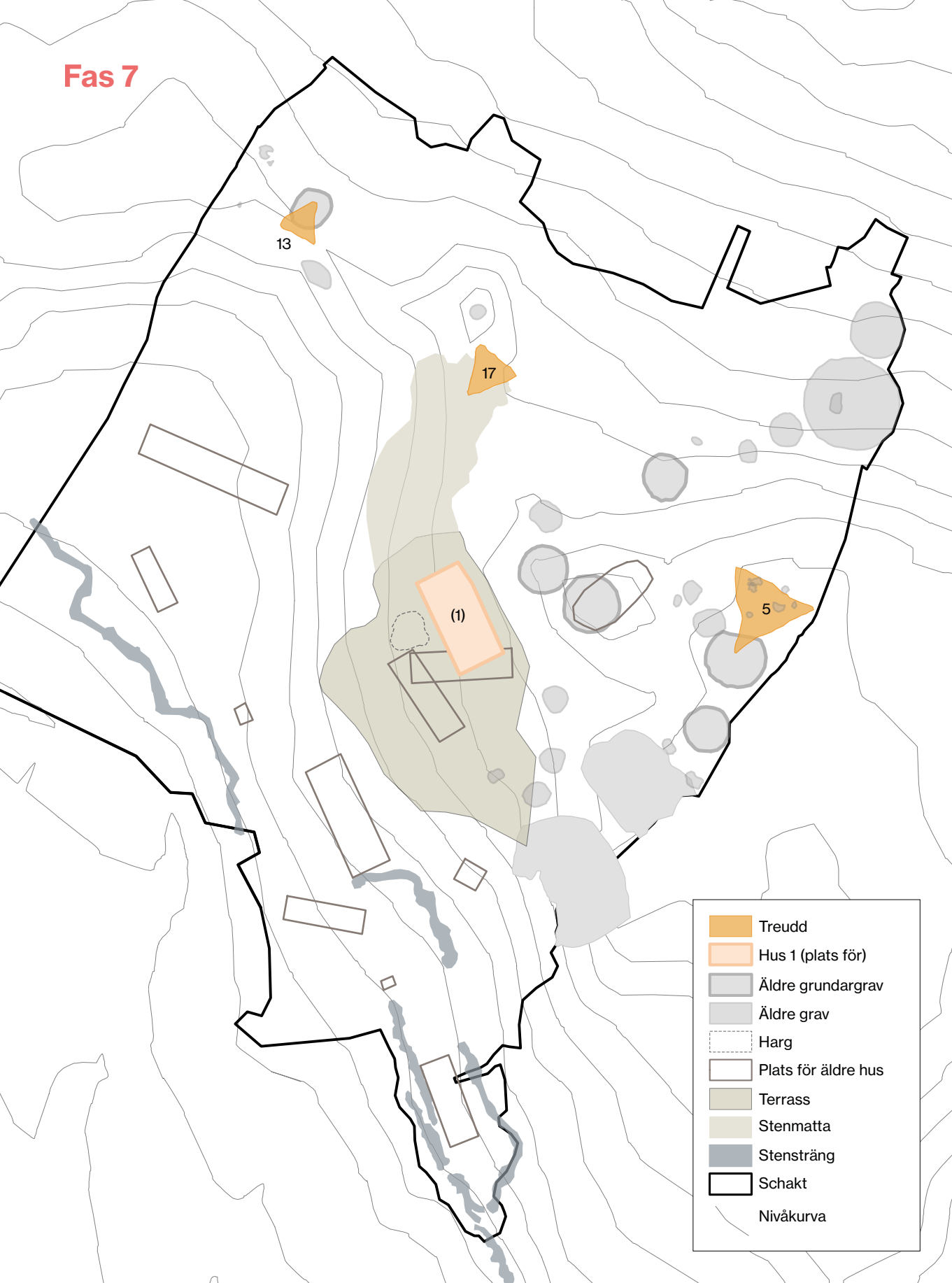
För övrigt är det topografiska läget det som utmärker Hjulstahögarna. Om de inte hindrats av vegetation har deras exponering mot sydväst och nordöst gjort dem vida synliga mot delar av bygderna runt dalgångarna för Bällstaån och Igelbäcken och med dem rester av vattenleder, kanske farbara åtminstone vintertid.

Många stora högar i området har i kraft av sin storlek ett exponerat läge, men flera av dessa ligger också lågt i landskapet och tycks snarare knyta an till närområdet än ett mer större och vidare område. Detta gäller flera av högarna i Ärvinge, Skälby och Lunda. Samma sak gäller flertalet storhögar i Mälardalen och antas bero på att de just är bundna till gravfälten, vilka vanligen har en lägre placering i landskapet (Bratt 2009:136). Högen på Stockholm 285 vid bytomten låg högst på gravfältet, men förhållandevis lågt i landskapet jämfört med Hjulstahöjdens högar. Det är således ganska få högar som ligger i krönläge eller ens högst på respektive gravfält, men det är inte heller alla gravfält som har ett så tydligt krönläge som Hjulstahöjden. De tydligaste exemplen på strategiskt placerade, men även upphöjda och exponerade gravar, i närområdet är de i Rinkeby, bland annat den så kallade rinkergraven (Spånga 178:1).

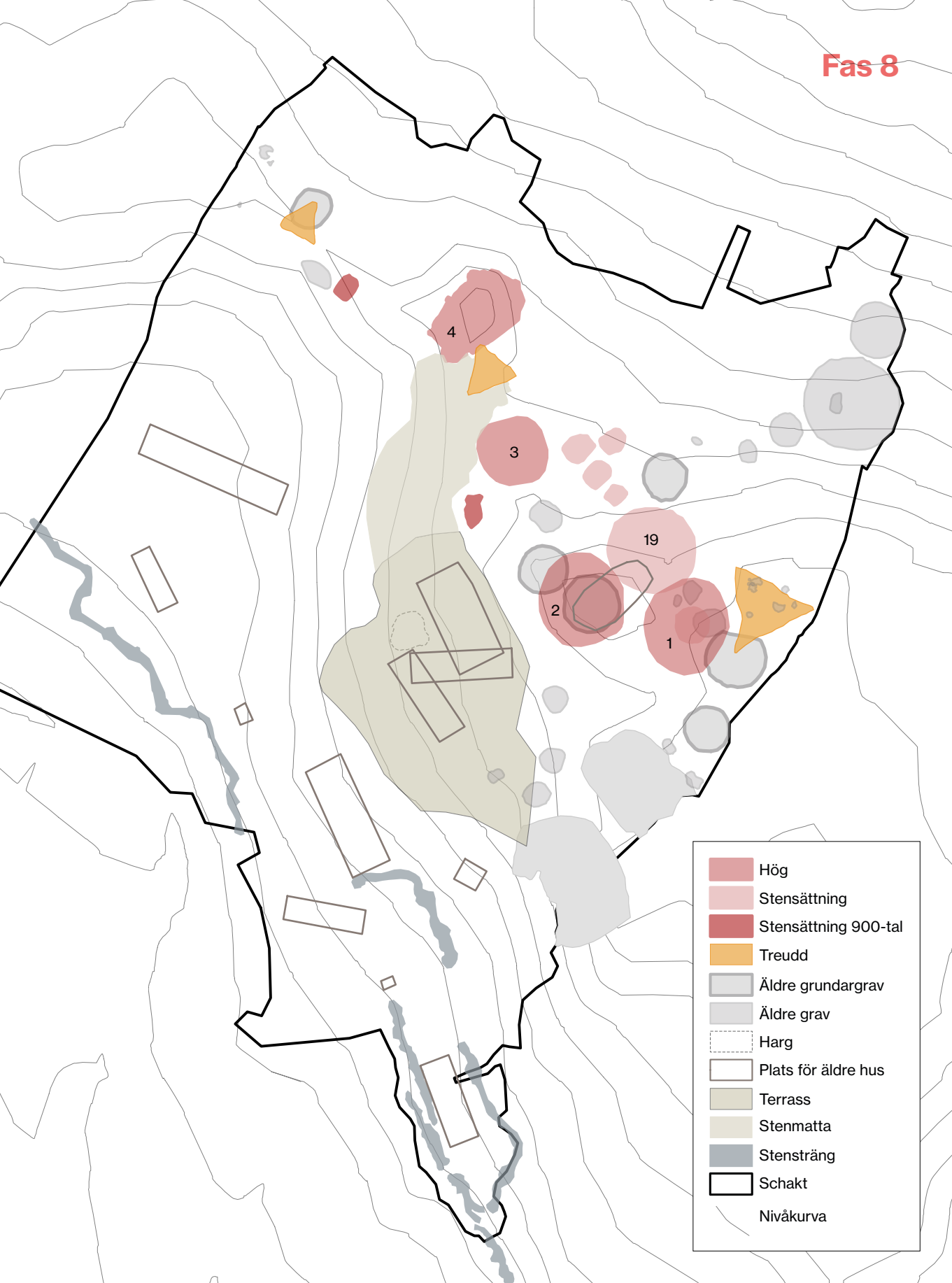
NÄSTA UPPSLAG

Figur 8a–b. Treuddar, högar och stensättningar för respektive fas, yngre järnålder. Skala 1:1 600.

Fas 7

- Treudd
- Hus 1 (plats för)
- Äldre grundargrav
- Äldre grav
- Harg
- Plats för äldre hus
- Terrass
- Stenmatta
- Stensträng
- Schakt
- Nivåkurva

- Hög
- Stensättning
- Stensättning 900-tal
- Treudd
- Äldre grundargrav
- Äldre grav
- Harg
- Plats för äldre hus
- Terrass
- Stenmatta
- Stensträng
- Schakt
- Nivåkurva

Dessa ligger på en mindre, men hög, åkerholme mitt i en vid dalgång, där två dalgångsstråkar korsar varandra, tidigare vattenleder, och mitt emellan de två stora fjärdarna, senare ådalgångar – Spångåån i söder och Igelbäcken i norr. Placeringen utgör ett unikt strategiskt läge jämfört med andra gravfält i området. Rinkebyhögarerna tillhör dock andra tidsskikt och är både något äldre och yngre än de i Hjulsta, vendeltid respektive 900-tal (Bratt 2008:110, tabell 39).

Den gravläggning som sker på Hjulstahöjden under sen vendeltid-tidig vikingatid utgör således en avgränsad tidsperiod och en utvald grupp, en gravläggning som inte tycks utvecklas till ett vanligt gårdsgravfält. Det finns ingen samtida bosättning inom det undersökta området och var den befolkning som gravlagts på Hjulstahöjden har bott är oklart. Gravarna tillkommer under en tid då det sker förändringar i gravläggningen västerut i Hjulsta, runt år 800, då Spånga 102b överges för Stockholm 285 (Hed Jakobsson 2013:69ff). De jämförelser som har gjorts utifrån dessa gravfält visar på en komplex utveckling både kronologiskt och socialt i den västra delen av området under yngre järnålder. Även jämförelser med närliggande byar som Tensta visar att det inte alltid är någon linjär kronologisk utveckling i gravläggningen på gravfälten.

Dateringen av högarerna visar att de inte är samtida med vare sig ”rinker-graven” i Rinkeby eller kammargraven i Äggelunda och därför inte kompletterar maktbilden för dessa respektive perioder i Järvaområdet. De innehåller inte heller rika gravgåvor eller vapen som skulle tyda på specifika sociala roller i en sådan makthierarki. Jämfört med andra högar i området är gravgodset mycket sparsamt, däremot har de gravlagda fått hästar med sig. Det relativt sparsmakade fyndmaterialet tycks dock inte vara ovanligt för mellanstora högar under perioden (Bratt 2008:109ff). Däremot talar högarerna starkt för en odalsmarkering med rituella inslag, se hög 4 nedan. Högarernas antal, enskiktade kronologi, topografiska och monumentala läge och det faktum att platsen inte tycks utvecklas till ett vanligt gårdsgravfält visar att de är resultatet av en specifik strategi och tydlig manifestering på platsen, något som sker under en fas av omstruktureringar i området i kontrast till det som antagits vara den allmänna utvecklingen i Mälardalen vid denna tid (jfr Bratt 2008:169f).

Efter höföfasen används krönet på Hjulstahöjden åter som gravplats på 900-talet då två stensättningar anläggs på kanten till själva krönryggen med exponering åt sydväst (grav 11 och 53). I grav 53 fanns en vuxen person som har avlidit ganska snart efter en huggskada på en ögonbrynsbåge, vilket i sig troligen inte har varit livshotande. Återvändandet till gravfältet kan vara en bekräftande anknytning till det gamla gravfältet när övrig gravläggning har flyttat till en annan plats (jfr Hed Jakobsson

Figur 9. Platsen för gård 3 på Hjulstahöjden, med grav- och kultplatsen på Spånga 122:1 vid horisonten i söder.

2017:64ff). Vid denna tid återfinns lokala eliten på minst ett par av gravfälten i området. En av de mest anmärkningsvärda av dessa är den kamargrav, med paralleller till gravar på Birka, som undersökts direkt öster om Hjulstahöjden, på Spånga 94:1 (Thorberg 1975:73f).

Kult och minne

Betydelsen av minne och kontinuitet liksom dess uttryck är format av den kultur, religion och världsuppfattning som råder. För en plats som Hjulstahöjden kan detta betyda anknytning till såväl enskilda individer och gravar som till platsen i sig. Platsen används och återaktiveras i såväl äldre som yngre faser (jfr Röst 2016:314f).

För den långa tidsperiod som gravläggning och ritualer med mera sker på Hjulstahöjden, från mellersta bronsålder till vikingatid, är det inte möjligt att belägga en sammanhängande kontinuitet. Utifrån de sammanlagt 83 ¹⁴C-dateringar som gjorts syns att det är ett tydligt uppehåll mellan den allra första graven, i mellersta bronsålder, och nästa gravfas, under yngre bronsålder. Därefter är det däremot till största delen överlappningar mellan dateringarna, sett till 2 sigma-värdet, under återstående period med korta luckor mellan yngre bronsålder och förromersk järnålder samt mellan folkvandringstid och vendeltid.

Dateringarna har också gjorts utifrån fynd, stratigrafier och analogier

på platsen. Gravarna per fas är dock få och under framför allt yngre bronsålder och förromersk järnålder är det omöjligt att avgöra om de är anlagda inom en kort tidsrymd eller utspridda inom dateringsspannet.

ATT DET FINNS ETT MINNE ÖVER TID kan i alla fall ses i separata perioder – i den rumsliga organisationen, i återanvändning och överlagring, samt i praktikernas utformning och förändring (till exempel vad gäller gravskick). Det är tydligt att själva krönryggen på Hjulstahöjden i alla faser är ett tydligt fokus för gravläggning och kult. Allra tätast är gravläggningen närmast krönets högsta parti i sydöst. Här finns sammanlagt femton gravar som på olika sätt samverkar – överlagras, överlagras eller har ”byggs ihop”. Säkra tecken på överlagring gravar emellan sker, med ett undantag, dock först under yngre järnålder. Det är då en stensättning och två av högarna (grav 1 och 2), placeras på äldre gravar, framför allt på gravar från den äldre gravfasen. Den största högen, grav 1, var lagd ovanpå en förmodligen nästan samtida stensättning (grav 20). Att etablering av ett gravfält sker med en mindre grav, vilken senare överlagras, är ett fenomen som även förekommer på andra platser vid denna tid (jfr Bratt 2008:100). De sex stensättningar som har tolkats som grundargravar knutna till bosättningens faser är anlagda i en sekvens utmed krönet. Men mellan två av dessa gravar finns det också en viss överlagring, det enda exemplet på detta före yngre järnålder. Det är under äldre romersk järnålder som grav 25 delvis täcks av grav 6, dess efterföljare. Ett grundläggningslager till grav 6, men inte graven i sig, läggs över en del av grav 25, dock utan att täcka dess centrum med den centrala gropen. Grav 6 tillhör en expansiv fas vad gäller både gäller gravläggning och bebyggelse, med bland annat byggandet av den övre terrassen.

Den vikingatida praktiken att lägga gravar på gravar från äldre järnålder tolkas som ett sätt att återbekräfta sin närvaro och tillhörighet till en plats i ett odalsrättsligt sammanhang (främst under 900-talet), en praktik som förekommer på flera av de tidigare undersökta gravfälten i bland annat Järvaområdet (jfr Hållans Stenholm 2012). Hjulstagravarna skiljer sig dock mot det övergripande mönstret med sina dateringar till cirka år 800.

På många platser placeras också gravar på platsen för äldre hus, i huvudsak med samma förmodade syfte, exempelvis på Spånga 156:1 (Biuw 1992:56ff). På Hjulstahöjden har däremot inte någon av gravarna lagts på de äldre husen, inte ens på den övre terrassen nära krönet, där hallen/salhuset (hus 1) var det sista huset. Det enda hus som överlagras är bronsålderns kulthus på krönet, vilket täcks av grundargraven grav 6 i äldre romersk järnålder. Detta är intressant eftersom de två första grundargravarna, grav 24 och 25, har lämnat platsen för kulthuset fri, som

om man medvetet har förhållit sig till denna plats och att det har funnits ett minne knutet till denna.

KULT

På Hjulstahöjden fanns en mängd lämningar som tolkas ha haft rituella betydelser, platser för kult och möten. Förutom det liminala läget i sig fanns större berghällar vilka kan ha betydelse i det rituella landskapet och förutom gravar fanns här treuddar, stolphål efter stolprader, enstaka fynd samt ett kulthus som på olika sätt och i olika faser kan ses som uttryck för religiösa, mytologiska och kosmologiska föreställningar. Den i många religioner så viktiga världsaxeln, vilken binder samman olika kosmiska sfärer, kan ses i form av världsträdet, pelare eller berg och som exempel symboliseras i konstruktioner som stolphål och gropar, men också i stenar och berghällar (Nordberg 2009:43, 45ff, 2011:19). Några av de former för kult som diskuteras i artiklarna om kultplatsen på Spånga 122:1 återfinns även på Hjulstahöjden, men i delvis andra former och i andra faser (Nordberg och Harrysson i denna volym). Kulten och dess lämningar ska endast översiktligt presenteras här. Koncentrationen av lämningar till krönryggen visar att det upphöjda, liminala krönläget haft stor betydelse, vilket skiljer sig från de undersökta delarna av Spånga 122:1, som består av en förhållandevis lågt liggande yta mellan upphöjda berghällar. På Hjulstahöjdens krönrygg är den största berghällen istället huvudsakligen övertäckt av den vikingatida högen grav 4. På båda platserna anas att berghällarna haft stor betydelse. Till Hjulstahöjdens arkitektur hör också den stenmatta som lagts utmed kanten på krönet, sammanbyggd med den övre terrassen. Förutom anknytningen till krönet, berget och terrassen skapar den en monumentalisering av krönet och högarna intill. I två faser har det funnits kortare stolprader uppe på och utmed krönet, vilka inte har kunnat knytas till något hus eller liknande och därför tolkas vara en del av platsens kult. En av raderna kan dateras till yngre bronsålder och hör möjligen ihop med kulthuset, hus 15, som den tycks utgå ifrån. Den andra raden är tydligare och kraftigare och hör till perioden mellan gårdstiden och den yngre järnålderns gravar, huvudsakligen vendeltid. Denna utgår i sydöst från kanten på den sannolikt första graven från yngre järnålder, grav 20. Den kommer sedan att täckas av fler gravar. Jämfört med andra stolprader är dessa inte särskilt långa, men om stolparna har varit höga har de varit väl synliga mot omgivningen. I likhet med stolprader på andra platser utgör de också bara en kortare fas av kultplatsens existens (jfr Wikborg & Göthberg 2019:327f och där anf. litt.).

Liksom på Spånga 122:1 finns också härdar vilka troligen har brukats

i rituella syften med rökskapande förbränning av färskt gräs (Gustafsson 2017:12ff). Dessa härdar ligger på olika platser på Hjulstahöjden, även i slutningen nedanför krönet. Det ska tilläggas att det inte har framkommit några större mängder av rituellt deponerade föremål eller ben på Hjulstahöjden, i likhet med till exempel Spånga 122:1 och platser som Lunda i Södermanland (Andersson 2008:127).

PÅ HJULSTAHÖJDEN FINNS DÄREMOT en nära rumslig koppling mellan gård, samtida och äldre gravar samt ytor för andra typer av kult. Som plats har den ett större tidsdjup och/eller fler gravar än andra gårdslokaler med kultplats/harg och intilliggande gravar, som exempelvis Kalvshälla (Andersson m.fl. 2010). Placeringen av gårdarna i sydvästslutningen och gravarna på krönet eller norr om detta tycks skapa en tydlig rumslig uppdelning mellan dessa ytor, men utan säkra tecken på markering av gräns eller hägnad däremellan. Men ytan närmast krönet, det vill säga den övre avsatsen/terrassen, utgör ett komplext övergångsområde med mångtydiga lämningar. Den ursprungligen gårdsplatsen blir senare platsen för gravar och sedan ett salhus.

De tre stensättningar som anläggs på den övre terrassen under yngre romersk järnålder avviker i sitt gravskick eftersom de bara innehöll vaga spår efter gravläggning. Två av dem innehöll mycket lite brända ben från människa. I den tredje fanns enbart spår efter organiskt material – en kropp eller matoffer. Det är ett gravskick som kontrasterar mot de två grundargravarna från samma fas. Frågan är om detta varit fallet för ytan även i bosättingens början då gård 1 ligger på denna plats. Kan husen/gården här ha rituella förtecken redan vid denna tid?

BRONSÅLDERNS KULTHUS

I de äldre faserna utmärker sig det hus som byggts intill samtida gravar nära krönet. Hus 15 är ett stolphus som under yngre bronsålder har byggts tvärs över höjdryggen, med den norra delen på en uppbyggd terrass. Det har varit cirka 13,7 meter långt och 6,8 meter brett och haft en ålderdomlig konstruktion, i en första fas i form av en tvåskeppig byggnad och i en yngre fas som en treskeppig byggnad, med jämnstora stolphål och konvexa väggar, både på långsidorna och i gavlarna. Det fanns en kokgrop i husets södra del och i kulturlager och stolphål påträffades fynd av keramik, bränd lera, bränt organiskt material/bröd samt makrofossil av skalkorn och vete, bland annat det ålderdomliga emmer-/speltvetet. Det framkom även en möjlig spänneål av kopparlegering. Kokgropen och ett stolphål i huset har daterats till yngre bronsålder (cirka 790–430 f.Kr.).

Husets till synes ”vardagliga” innehåll kontrasterar mot dess markerade läge – så som ensamt hus på krönet av höjden, med ett högt och exponerat läge, intill samtida gravar. Tolkningen av huset som ett kulthus är därför inte långsökta. Stolpburna kulthus från bronsåldern är ofta mindre i storlek, runda och kvadratiska (Victor 2006:115). Men de kan vara större och rektangulära, som exempelvis i Klinga, Östergötland, och ofta med en öppen gavel mot ett aktivitetsområde. Gemensamt för flertalet av husen är dock närheten till gravar (Kaliff 2006:134). Bronsålderns kulthus förekommer oftast i rika bronsåldersbygder vid kust och större farleder och nära eller vid platser med rika gravar eller depåer, det vill säga i centrala bronsåldersbygder och därför ett uttryck för en elit (Victor 2006:115). Parallellerna i området är få – endast hus 12 i Kalvshälla har tolkats som ett möjligt kulthus från perioden. Men det finns flera stora skillnader – husets konstruktion, att det ligger på en boplatz samt dess oklara datering och dess förmodade direkta anknytning till en grav.

GRAVAR SOM KULTPLATSER

Under järnåldern är det gravarna som dominerar krönet. Gravarna i sig kan antas utgöra platser för kult och riter, en plats för återanknytning till förfäder och anmödrar. Av stor betydelse är gravarnas roll som kontaktvägar till den ”andra sidan” och världssalltet och där element som stolphål, gropar, stenar och anslutande berg speglar kosmologin (Nordberg 2009:43, 45ff, 2011:19). Exempel på detta kan grundargraven grav 25, samtida med den första husfasen nära krönet, vara (figur 10–11). Graven hade en stor tudelad mittgrop i centrum, där den ena delen var en 1 meter djup stensködd brunnsliknande grop och den andra delen hyste gravurnan. Inledningsvis tolkades den stora gropen som en sekundär grop i graven på grund av att den bara delvis var ifyllt. Men gropen bedömdes inte vara en störning, vilket i sin tur skulle kunna tolkas som att gropen aldrig har varit ifyllt utan redan från början (i äldre tid) har varit helt eller delvis, öppen och som sådan en plats för kult, kanske i formen av en symbolisk brunn eller symbolisk plats för världspelaren. Denna grop täcktes inte heller av nästa grav, grav 6, vars grundläggningslager täckte ytan fram till gropen. I den allra första grundargraven, grav 24, saknades stenpackningen över centrum, en yta som sedan kom att täckas av den stora treudden grav 5. Även om spåren är mer diffusa i de övriga gravarna är det troligt att alla grundargravarna på Hjulstahöjden har varit föremål för performativa handlingar, ritualer och kult, som skett efter den egentliga, centrala begravningen, en kult knuten till anmödrarna eller förfäderna i dessa grundargravar.

FÖLJANDE SIDOR
Figur 10–11. Grundargraven grav 25 med centralgrop, samt detalj av centralgrop.

OCH SÅ VAR DET HÖG 4 ...

Av de fyra stora högarna från yngre järnålder avvek den nordligaste av högarna, grav 4, från de övriga på flera sätt. Den låg längre norrut än de övriga och var den som var mest synlig, framför allt från nordväst delvis på grund av att berget gav den ett förhöjt läge (figur 12–13). Den hade en konstruktion och ett innehåll som skilde sig från de övriga och som framstår som starkt symboliska.

Högen var närmast oval i formen, cirka 13,5 × 8,9 meter stor och 2,5 meter hög. Den hade en stenram/kantkedja anlagd, hopbyggd med en sydport i sydsydvästra kanten, den enda på gravfältet. Sydporten hade på högkant ställda spetsiga stenar i de yttre, södra, hörnen, men var för övrigt tom. Högen låg delvis på en mot nordväst utskjutande bergsklack. Vid undersökning visade det sig att berget under graven var omformat och tillmakat – sprucket och eldpåverkat. I den mer uppskjutande norra delen av berget var ett stort block lossprängt och det var under detta block som själva gravurnan placerats. Runt detta har man sedan byggt ett kärnröse och mot denna fanns en kallmurad rundad mur som formade en kamare, vilken i sig inte innehöll ben eller fynd, utan enbart jord.

Till de märkliga inslagen hörde att det i toppen och i botten på kärnrösets stenpackning fanns vridkvarnar, en överliggare överst och en mycket stor underliggare på berget i botten, i den djupaste delen av det ursprängda berget. Intill underliggaren fanns ytterligare en del av en vridkvarn, med sotiga skålgropar. I den södra kanten på högen låg också en treudd, som med sin norra udd tangerade högen.

Högen var alltså starkt anknuten till berget, vilket som i den fornnordiska mytologin också setts som hemvist för de döda, och genom att anlägga en grav direkt mot berget byggdes så att säga ett kraftfält in i graven och som en port till ”andra sidan” (Nordberg 2011:54). På, eller till och med i, detta berg har sedan en mycket stor symbolisk kvarn byggts i formen av gravens hela kärnröse. Vridkvarnen får en dubbel betydelse eftersom i den samlas både den återkommande cirkelrörelsen med värld saxeln. Vridkvarnens cirkelrörelse kan på ett symboliskt plan ha satts samman med den kosmiska kvarnen och då fungerat som en länk mellan berget och himlen. I *Sången om Vavtrudner* berättas att Mundilfarne är fader till solen och månen. Mundilfarne har tolkats härstamma ur *möndull*, det vill säga handkvarn, och att det är hans barn i form av solen och månen som driver kvarnen. Den kosmiska rotationen, här gestaltad som en kvarn, motsvarar när dygn och år skapas (Tolley 1995:75). Malning har på flera sätt haft en starkt symbolisk betydelse som metafysisk handling, som transformering och reproduktion och som uttryck för social och religiös kontroll.

NÄSTA UPPSLAG

Figur 12. Lodfoto över hög 4, med central stenkonstruktion anlagd mot berghäll, stenram/kantkedja och sydport (uppe till höger i bild).

Figur 13. Hög 4 är den hög som har avtecknat sig tydligast mot himlen, blanda annat för dess placering på den smalaste delen av höjdryggen.

Den är också ett uttryck för förändring, där inte bara säd och födoämnen transformeras, utan även själva stenarna genom nötning liksom deras förvandling från stenråvara till malsten (Fendin 2006:160ff). Malningen kan också anspela på hanteringen av den dödes brända ben där idén om årscykeln och återfödelse där jordbrukets betydelse vävs in – malandet av ben likställs med malandet av sädeskorn. Kroppen får en ny existens och spannmålen blir till bröd (Kaliff 1997:135ff; Kaliff & Østigaard 2013:112). Det är malningens mekaniska, roterande rörelser, som i likhet med sådant som spinning, antas ha magiska effekter (Roberts 2018:19). Det mest kända exemplet är Grottekvarnen som ägs av Kung Frode och som maler fram det den malande önskar sig. Kvarnen drivs här av två jättinnor som tvingas mala fram både guld och fiendehärer. Till slut går kvarnen sönder och i spåren av detta följer oväder, jordbävningar och ljuset från solen försvinner. Kvarnen störtat i havet där en virvelström uppstår (Tolley 1995:68; Zachrisson 2004:362ff).

Den gravlagde i högen var dock en ung man som endast hade fått ett föremål med pressbleck av brons, tyvärr mycket fragmenterat, samt ett fåtal järnföremål med sig (ring, beslag med mera) samt ben från en hel häst, svin, stort hovdjur och mellanstort däggdjur (grav 4a). Denna person liknar således de övriga gravlagda i högarna, varav ingen med säkerhet kan sägas vara kvinna. Men hög 4 innehöll också en sekundär brandgrav, vilken låg i den yttre delen av stenpackningen. Här fanns en krossad urna

med brända ben av en ung individ, svin och en häst (grav 4b). Denna är daterad till yngre romersk järnålder–folkvandringstid och är alltså en medveten återbegravning. Den ursprungliga platsen för denna grav är inte känd, men har kanske legat på platsen för högen. Möjligen kan vridkvarnarna härröra redan från denna grav eftersom vridkvarnar förekommer i södra Sverige från 200–300-talet e.Kr. och från Mälardalen finns exempel från folkvandringstid vilket stämmer väl överens med den äldre gravens datering (Pedersen & Widgren 1998:394).

Exakt vad som därefter händer med hög 4 kan vi endast spekulera i. Sannolikt fungerar den under förhistorisk tid som en grav med rituellt betydelse. Den är också nära anknuten till treudden grav 17 i söder. Men under historisk tid (¹⁴C-dateringar från sent 1600-tal till kanske så sent som tidigt 1900-tal) sker flera minst sagt märkliga händelser. Stora delar av gravens överbyggnad byggs om och i denna deponeras, på olika ställen, flera djur, obrända. Här påträffades två katter och delar av spädgris och i en grop i mitten, högst upp, har delar av en häst lagts ner. Överst fanns huvudet nedlagt upp och ner och under detta låg höger sida av ländryggen som hade klivits på längden. Delvis under ländryggen låg två fötter som var placerade ovanpå vänster sida av ländryggen. Delvis mellan och under delar av ländryggen fanns delar av bröst/halsrygg. Att djur på en gård avlivas eller dör av sjukdom hör lantlivet till och för hästslakt fanns så kallade rackare då sysslan sågs som oren. Det märkliga med hästen i Hjulsta är valet av plats och den till synes rituella uppdelningen av hästkroppen. Från Lovö i Mälaren, på Söderbygravfältet, finns två gravar där hästar under historisk tid har grävts ner. I en grav påträffades en underkäke och ett ålderdomligt betsel, möjligen medeltida. I en av högarna hade en hel hästkropp deponerats och utifrån fynden vid kroppen drogs slutsatsen att den var från 1900-talet. I nedgrävningen hade hästen placerats i nord-sydlig riktning med huvudet åt norr (Petré 2011:69, 72f). Att man har lagt matoffer på gårdens gravhögar för att bringa lycka är också känt från senare tider i Skandinavien (Kaliff 1997:74f).

TREUDDAR

Till den yngre järnåldern, troligen med början under vendeltid, hör de tre treuddar/triangulära eller tresidiga stensättningar som undersöktes på krönryggen, utspridda från längst sydöst till längst i nordväst.

Den största av treuddarna, grav 5, verkar vara en kronologisk länk mellan den äldre och den yngre järnålderns gravfaser på Hjulstahöjden. Träkol från stolphålet i dess centrum har daterats till vendeltid och är något yngre än de tre sista, folkvandringstida, gravarna.

NÄSTA UPPSLAG
Figur 14. Treudden grav 5, vars södra udd lagts på grav 24.

De två övriga treuddarna är bara indirekt daterade till yngre järnålder, den ena eventuellt något äldre. Ingen av treuddarna innehöll med säkerhet någon begravning som tolkas vara samtida med konstruktionen.

Grav 5 låg på den mest intensivt använda och höst belägna platsen på krönet, i sydöst, där också den allra äldsta graven fanns. Den hade upp till 11 meter långa sidor och en komplex konstruktion där de tre uddarna skilde sig åt. Dess placering visar tydliga tecken på att förhålla sig till de äldre lämningarna. Inom och under treudden fanns sammanlagt åtta begravningar, av vilka fem har ¹⁴C-daterats till bronsålder och förromersk järnålder. De övriga har bedömts tillhöra samma fasor på grund av gravskicket och ingen av dessa har därför primärt tolkats höra till treudden. Fem av dessa gravar låg på en stenpackning under den norra udden. Detta kan vara en äldre samlad konstruktion som byggts in i grav 5, en palimpsest (jfr Therus 2019:407). Men eftersom de är mycket tätt lagda och har delvis olika dateringar är det möjligt att de samlats ihop och placerats där i samband med treuddens konstruktion. Den södra udden var å sin sida lagd på den allra första av stensättningarna på krönet, grav 24. Spetsen på udden låg på dess stenfria centrum, utan något mellanliggande lager, där graven hade en central stensatt urnebrandgrop (figur 14). I den nordöstra sidan på treudden verkar det ha funnits en öppning markerad av resta stenar. Intill denna påträffades en amulettring med fyra miniatyrknivar (figur 15), den enda amulettring som påträffades inom hela den undersökta delen av Hjulstahöjden, i stor kontrast till den stora mängden amulettringar på Spånga I22:1.

Nästa treudd på krönet, grav 17, låg mellan de två nordligaste högarna, med spetsen på den norra udden på kanten av grav 4, daterad till sen vendeltid–tidig vikingatid. På flera sätt var grav 5 och 17 mer lika varandra än den nordligaste, grav 13. De låg lite högre i terrängen, hade en liknande riktning med en udd åt nordnordväst, medan grav 13 hade sin nordliga udd åt nordnordöst. På båda var också den västra sidan mest insvängd, de hade en mittkonstruktion i form av ett stolphål/grop samt järnföremål i nordöstra kanten. Placeringen av grav 5 och 17 gör det troligt att de har samverkat med gravarna, det vill säga i första hand högarna, här från yngre järnålder.

Den nordligaste treudden, grav 13, låg på en av de två yngsta grundargravarna, den sista av grundargravarna, stensättningen grav 14, som daterats till yngre romersk järnålder, och täckte denna till hälften. Vid grav 13 fanns, runt den södra udden, tre mindre stolphål som skulle kanske kunna knytas till denna. I ett av dessa stolphål fanns bränt ben från människa (?). Eftersom grav 13 avvek något från de övriga treuddarna är möjligt att den också var något äldre än dessa. Det finns ytterligare en triangulär

stensättning/treudd? i den ej undersökta delen av gravfältet Spånga 96:1, längst i sydöst, drygt 80 meter söder om grav 5. Den har nummer 85 på gravfältskartan från 1928 och är cirka 4 meter stor.

Av det trettiotal triangulära stensättningar/treuddar, fördelade på 23 lokaler, som är kända i Spånga-Järfällaområdet har 14 undersökts. Knappt hälften av dessa har varit synliga före undersökning, vilket säger något om problemen med att lokalisera den här typen av anläggningar och jämföra olika lokaler. De flesta finns på gravfält, men sällan på gravfält med färre än tolv gravar. Lokalerna är huvudsakligen koncentrerade till Järvaområdet, det vill säga i norra delen av Spånga-Järfällaområdet, runt ådalarna och de gamla fjärdarna. Flertalet ligger också i närmast exponerat läge mot dessa. Nästan alla anläggningar och lokaler ligger högt, runt 25 meter över havet eller högre. De enskilda anläggningarna ligger i sin tur oftast högt på sina respektive lokaler. De sex som låg i högst eller i krönläge fanns, förutom i Hjulsta, på Spånga 157:1 och 169:1 och i Kalvshälla samt på det ej undersökta gravfältet Spånga 150:1 i norr. Av de elva tidigare undersökta anläggningarna tillhör flera gravfältens äldre skede, äldre järnålder, och endast två med säkerhet yngre järnålder, båda med gravläggning (Spånga 157:1). På Beckomberga-Räckstagravfältet fanns minst fem triangulära stensättningar, samtliga daterade till romersk järnålder (Spånga 303:1) (Björnstad 1966:24). De tre som fanns på Ärvingegravfälten, Spånga 156:1 och 157:1, har alla daterats till äldre järnålder.

Figur 15. Amuletring med fyra miniatyrknivar, påträffad vid den stora treudden, grav 5. Skala 1:1.

Förutom Spånga 96:1, som har haft minst fyra treuddar/triangulära stensättningar, finns två triangulära stensättningar vardera på Hästagravfältet Stockholm 250 och på Lundagravfältet Spånga 44:1, ingen av dem undersökta. Inom området finns inga kända, undersökta anläggningar som till fullo liknar treuddarna på Spånga 96:1, på så vis att de uppfyller samtliga kriterier som dessa: krönläge, avsaknad av säker gravläggning, fynd av järnföremål samt datering till yngre järnålder. Jämförelserna visar dock att anläggningarna från yngre järnålder oftare ligger i krönläge, medan de äldre kan ligga högt, men endast i något enstaka fall på krön. På gravfält från yngre järnålder förekommer treuddarna dessutom oftast ensamma eller som ett fåtal (Carlsson 1990).

Det fanns inga säkert samtida gravläggningar i treuddarna på Hjulstahöjden, men fyndet av människoben vid grav 14 antyder att här kan finnas ett komplext förhållningssätt med kopplingar till begravningsritualer (Gatti, "Gravfältet i Hjulsta" i denna volym). På ett övergripande plan utgör de inte en avslutande fas så som iakttagits på flera andra platser, till exempel på Helgö, troligen på Inhåleskullen och som sista gravfasen i kröngraven A5, Kalvshälla (Bratt 2001:46f; Zachrisson 2010:84; Seiler & Appelgren 2012:48). Placeringen av den nordligaste treudden grav 13, som har lagts direkt över en sista grundargraven grav 14, påminner dock om detta. De två övriga, grav 5 och 17, tycks däremot "samsas" med högarna på platsen även om grav 17 marginellt överlagrar/tangerar kanten på högen grav 4.

TREUDDARNAS ANKNYTNING TILL ÄLDRE och samtida eller yngre gravar, deponeringar av metallföremål med mera, visar att de utgör en viktig del i kulten på Hjulstahöjden. För framför allt grav 5, men även grav 17, finns stora likheter med tolkningen av treudden som symbol för världsträdet, Yggdrasil, med mittstolpen som stam och de tre uddarna som trädets rötter vilka leder ner i tre brunnar (Andrén 2004:407f). Mycket talar för att treuddarna inte utgör en enskild fas/händelse, detta för att de inte överlagras av de förmodat senare gravarna utan snarare tycks samsas med dessa. De kan vara platser för återkommande händelser, riter och på så sätt haft betydelse över tid.

Noden i landskapet

Hjulstahöjden har en sammansatt och komplex historik som inte är enkel att tolka. Platsen har en uppenbar dragningskraft som utgår från en monumental topografi, liminalitet, vilket uttrycks i de upprepade gravläggningar som sker under loppet av mer än tvåtusen år. Här finns flera inslag av kult och utvaldhet i praktiker samt en bebyggelse som i delar direkt kan knytas till detta. Hjulstahöjden är inte bara en nod i ett hierarkiskt nätverk som centrum i ett, åtminstone lokalt, nätverk. Ur heterarkiskt perspektiv ingår den också i flera nätverk, en del av ett landskap som är plats för många olika relationer, olika typer av ”kraftcentra” (Anglert m.fl. 2006:23, 27). Nodens nätverk har därför över den långa tid den existerar varierat i omfång, karaktär och aktörer.

I den äldsta fasen, under bronsålder, tycks nätverket ha ett rumsligt vida spritt omfång. Hjulstahöjdens gravar och kulthus ligger då på en ö i ett fjärdlandskap, ett perifert läge i förhållande till de centrala bygderna i söder och norr, men kommunikativt centralt i farledsmiljön mellan dessa bygder. Läget påminner i någon mån om Ringeby, Östergötland, en betydligt större och mer komplex grav- och kultplats, från yngre bronsålder och äldre järnålder. Där har placeringen av de döda på en ö centralt i Bråviken, ett stycke från centrala bygder, tolkats vara ett sätt att tillföra kraft till gemensamma platser före möte, jakt och fiske (Kaliff 1997:39ff, 119). På Hjulstahöjden kan man kanske se en koppling till en begynnande agrar ekonomi i fynden av ben från nötkreatur samt sädeskorn, som påträffats i kulthuset här, hus 15. Det kan, öläget till trots, vara rimligt med tanke på det alltmer tillväxande landskapet här och med det ett sannolikt rikt beteslandskap utmed stränderna och på öarna här i de västra delarna av Järvaområdet.

Att nätverket har en nära knutpunkt i höjden vid Spånga 122:1 syns i de rituella aktiviteterna under såväl äldre–mellersta som yngre bronsålder. I det tidigare skedet har bland annat stenläggningar, varav en med en bronskniv, anlagts centralt i slutningen här. De skilda aktiviteterna kan tolkas som att de är delar av komplexa begravningsritualer där gravläggning, hantering av kremeringsrester, även inkluderar deponeringar av bronsföremål, och att rituella handlingar utförts på flera platser i närområdet. Deponeringar av två armringar i Sundby och halsringar i Hägerstalund och i Säbysjön har tolkats som uttryck för detta (Thedeen 2011:47ff). Till detta mönster hör kanske också den ensamliggande stensättningarna på bergskrön på Spånga 123:1 i söder och Spånga 93:1 i norr. Hemmahögheten för de döda på Hjulstahöjden är osäker, men de är gravlagda i en alltmer brukad och på så vis befolkad miljö i detta växande landskap.

NÄSTA UPPSLAG
Figur 16. Den nära kopplingen mellan Hjulstahöjden i fonden, och kultplatsen Spånga 122:1 i förgrunden, illustreras i dagens landskap av Trafikplats Hjulsta och den nya motorvägen Förbifart Stockholm, som direkt knyter samman höjderna.

GÅRDSTID

I och med den mer etablerade bebyggelse som växer fram under äldre järnålder finns också mer identifierbara nätverk i närområdet. Så som delar i en större multinukleär bebyggelse med grupperingar av gårdar är Hjulstas bebyggelse i första hand topografiskt avgränsat och centrerat kring Hjulstas sentida inägomark söder, öster och väster om Hjulstahöjden. Stensträngarna är däremot så pass begränsade att ett sammanhängande hägnadssystem inte säkert kan rekonstrueras. Till stor del samtida med Hjulstahöjdens bebyggelse är gården på Spånga 102a i väster. Här finns alltså minst två gårdslägen på var sin sida av den sentida inägomarken under romersk järnålder och in i folkvandringstid. Av dessa har Hjulstahöjden en mer central placering, omgiven av mer sammanhängande inägomark på postglacial lera, medan landskapet i väster är mer sönderbrutet med glacial lera i botten. Spånga 102a är däremot mer strategiskt placerad vid vattendraget och färdvägen utmed dalgången. Om smidesverksamheten är samtida med bebyggelsen på Hjulstahöjden kan detta vara uttryck för en rollfördelning mellan gårdarna här (jfr Biuw 1992:156). Till detta kommer mindre hus, kanske gårdar, och aktiviteter varav några har identifierats i området, bland annat nere vid vattenleden i söder (Dardel m.fl. 2010:240).

Territoriet/domänen har sannolikt varit större än den historiska byn Hjulstas ägor, även om de äldre kartorna visar att åkermarken huvudsakligen har varit uppdelad i ett område vid Hjulsta och ett vid Hästa, åtskilda av fuktigare marker i form av mosse och ängsmark. Mycket talar ändå för att Hjulsta tillsammans med Kolkärr i öster, Hästa i norr samt en del av Akalla, längst i norr, tidigare utgjort en större enhet. Anledningen är bland annat placeringen av gravfält på och intill bygränser – Spånga 94:1 på gränsen till Hästa, och Hästas gravfält Spånga 88:1, på gränsen till Akalla. Det finns också, i senare historisk tid, mark nere vid Igelbäcken som tillhör Hjulsta, men ligger på Akallas marker bortom Hästa, något som skulle kunna tyda på att en äldre ägo gräns har gått i bäcken här (Roeck-Hansen 1993:252f). Gränserna mellan byarna för övrigt i Järvaområdet ligger också som regel i åarna. Ett större bebyggelseterritorium, mellan de två ådalarna, ger Hjulstahöjden en ännu mer central lokalisering i landskapet. Till denna centrala plats kan verksamheter och funktioner som inte ägt rum på närliggande, mindre gårdar och gravfält ha haft sin plats.

Den fysiska närheten mellan bebyggelse och gravar gör att merparten av gravläggningen tolkas höra till gårdarna på Hjulstahöjden. Tydligast är detta i de så kallade grundargravarna på krönet där de enskilda

gravarna och de där gravlagda kronologiskt kan knytas till och bör höra till gårdarna på platsen (i flera generationer). Också den sociala stratifiering som kan anas i gravarna kan antas spegla gårdarnas befolkning, men enstaka individer kan ingå i vidare geografiska, sociala och rituella mönster. Det utpräglade gravskick under äldre romersk järnålder som ses i de påkostade jordbegravningarna visar på ett socialt nätverk av högstatusindivider i den västra delen av Järvaområdet. Hjulstaområdet knyts på detta sätt samman med Barkarbyområdet i ett heterarkiskt nätverk av statusgravar, där Hjulstahöjdens (hittills kända) tre gravar och den enda graven på Spånga 102a av denna typ motsvaras av sexton sådana i Barkarby. Bland dessa finns individer vars betydelse och roller sträcker sig utanför de enskilda gårdarna. Hjulstahöjden två gravar, grav 18 och 30, är också placerade på krönets norra sida intill en hålväg som leder vidare mot Hästaområdet.

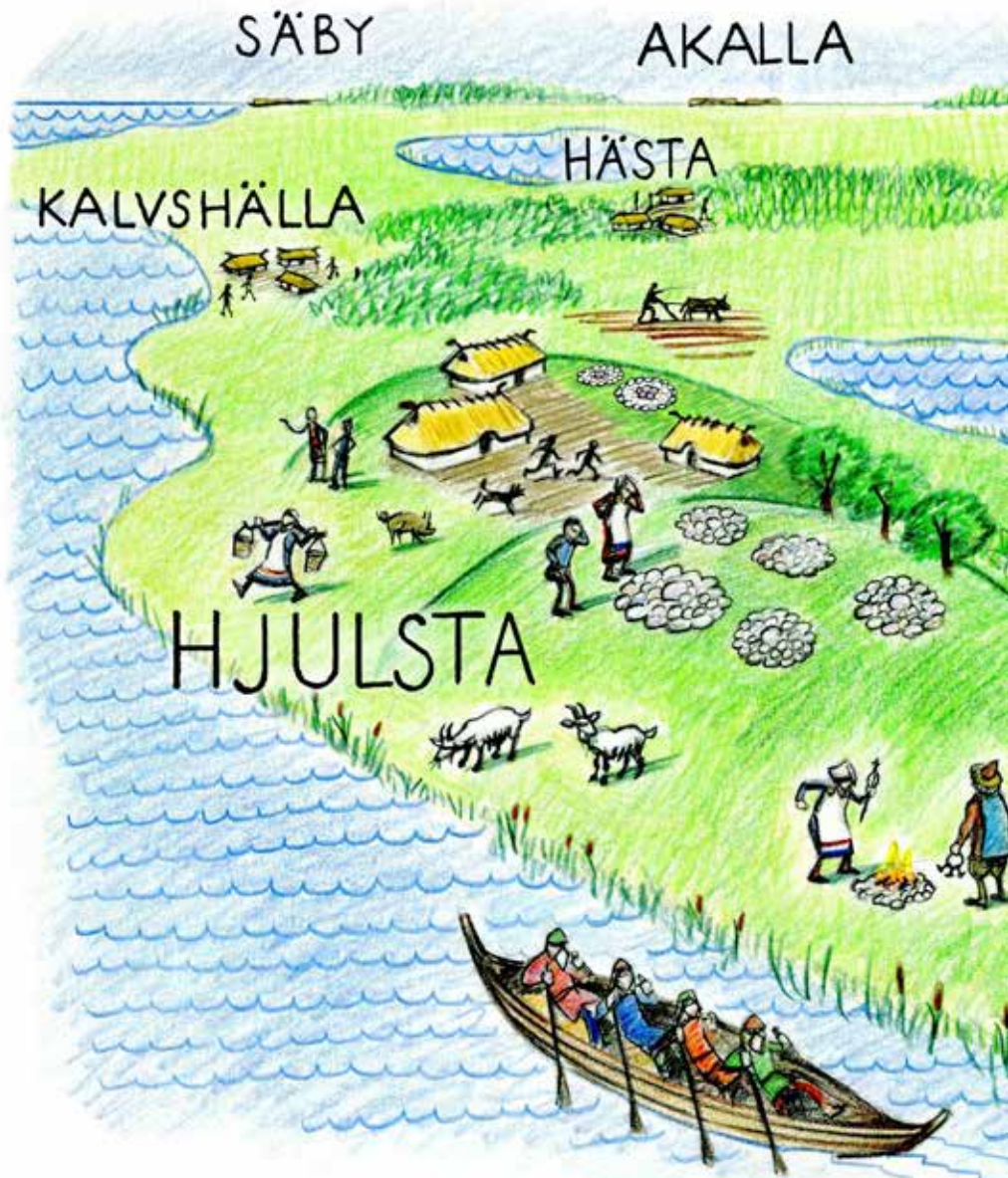
Salhuset, hus 1, utgör en centralpunkt i området under sen romersk järnålder och folkvandringstid, vars nätverk kan sträcka sig långt utanför gårdarna här. Än så länge finns inga liknande hus i Järvaområdet, vilket dock troligen kan vara resultat av bristen på väl undersökta boplatser. Men huset har också ett för området utpräglat läge på höjden i Hjulsta. Det fokus som den i stort sett samtida kammargraven i Äggelunda utgör, cirka 1,5 km västerut, är mer svårtolkat. Denna ingick i ett gravfält som varit i bruk fram i vendeltid och har, tillsammans med en liknande, om än inte lika monumental grav/kammargrav, tolkats som ett uttryck för en ökad sociala stratifiering i området vid denna tid (Järfälla 28:1 och 29:1) (Evanni m.fl. 2013:47). Äggelundagraven ligger också i ett högt och mot vattenleden exponerat läge. Däremot saknas en statusindikerande bebyggelse i närheten, vilket visar på en komplex, svårtolkad och instabil bebyggelseutveckling på platsen (a.a.:43f).

Under folkvandringstid sker förändringarna även i Hjulstaområdet. Vid denna tid uppstår en tyngdpunktsförskjutning från Hjulstahöjden till andra delar av landskapet. Vart bebyggelsen flyttar är idag okänt, men flera gravfält med yngre järnålderskaraktär finns i den östra delen av Hjulsta, däribland Spånga 94:1 och 95:1. Av de undersökta gravfälten finns ett par vars dateringar tangerar Hjulstahöjdens sista gårdsfas, bland annat Spånga 122:1 och Spånga 375:1. Det sker således en förflyttning av fokus i området i och med att bebyggelse och gravläggning upphör på Hjulstahöjden. Dessa ersätts av treuddarna på krönet samtidigt som kultplatsen på Spånga 122:1 tar form. Kultplatsen har en särpräglad roll i området under vendeltid. I det rituella nätverk som platsen utgör en väsentlig nod i ingår dock även Hjulstahöjden. Där har en ensam amulettring påträffats i kanten på den förmodat samtida treudden, grav 5.

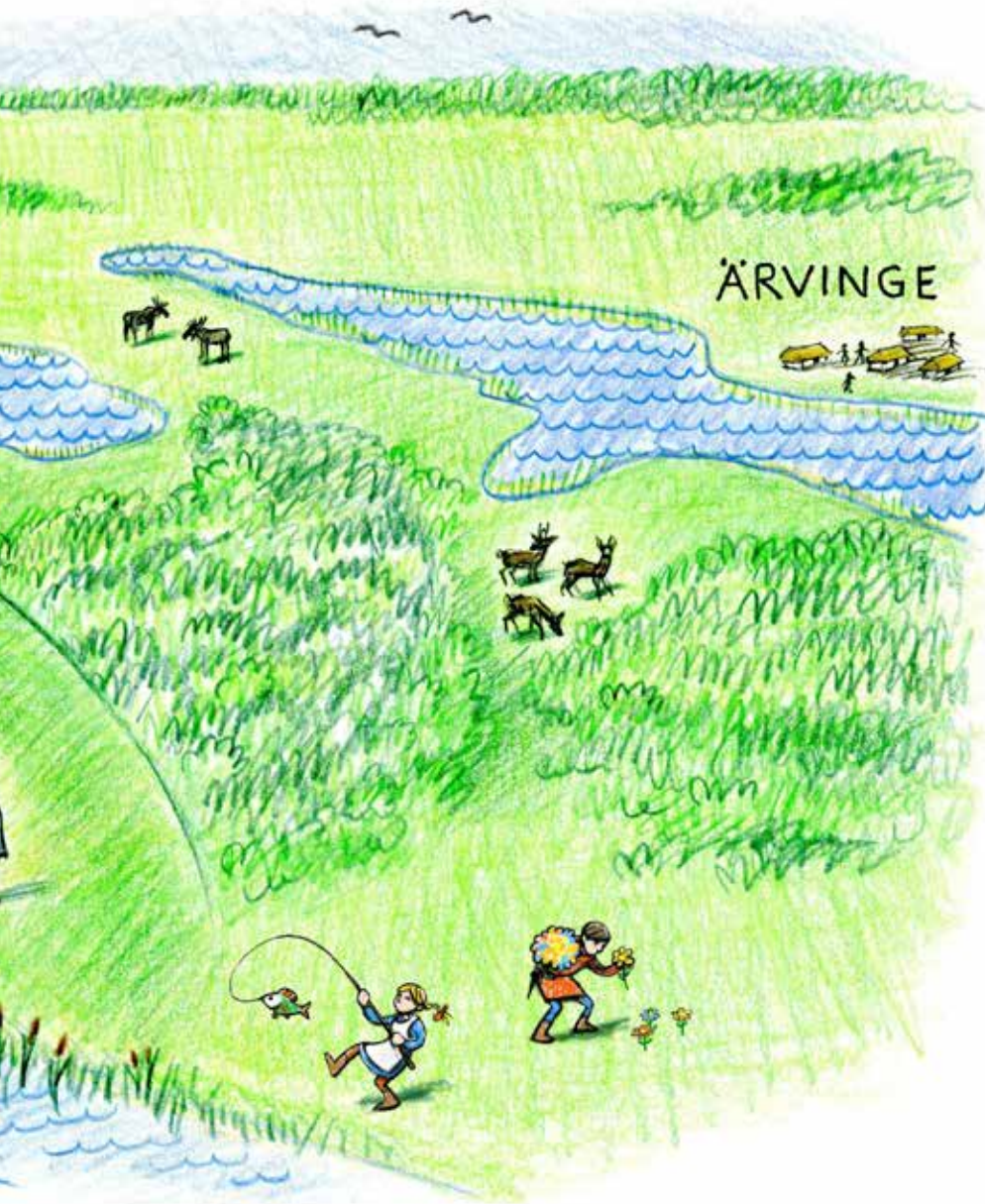
Denna enda amulettring visar att Hjulstahöjden kan ha en med Spånga 122:1 samverkande, men annorlunda roll i denna kult i området.

Treudden grav 5 utgör en övergångsfas efter gårdstiden, möjligen tillsammans med de två övriga treuddarna, även om dateringarna av dessa två är något vaga. Däremot kan det vara så att den norra treudden (grav 13)

Figur 17. En glimt av livet vid Hjulsta på järnåldern med gårdar, gravfält, åkrar, sjöar och vikar.

faktiskt är äldre, där den ligger direkt över den sista grundargraven. Eftersom både grav 5 och 13 har tydlig rumslig anknytning till äldre grundargravar är det högst sannolikt att treuddarna på Hjulstahöjden är medvetna återkopplingar till dessa gravar och med det till de gamla gårdarna och familjerna. Treuddarna kan på så sätt vara symboliska ”gårdsträd”.

Trots bebyggelsens omstrukturering finns här ett direkt minne till de äldre gårdsfaserna, en markering av återetablering snarare än nyetablering av bebyggelsen i området (jfr Seiler & Appelgren 2012:51).

På de flesta gårdsgravfält från yngre järnålder förekommer bara enstaka treuddar, men på Hjulstahöjden har minst fyra sådana ansamlats, kanske de treuddar som tycks saknas på kringliggande gravfält som Spånga 94:1, 102a, 104:1 och 106:1. Denna ansamling visar att den långa tidsnodens status och centralitet är av betydelse, en plats med historia och där plats där treudden även har socialpolitisk betydelse för en elit (jfr Andréén 2004:414ff; Main 2020).

När krönet återaktiveras som gravplats under yngre järnålder är deras sociogeografiska sammanhang inte självklar. Gravläggningen sker under en begränsad period och platsen tycks inte utvecklas som ett vanligt gårdsgravfält under yngre järnålder, även om vi inte helt säkert vet detta på grund av det begränsade undersökningsområdet. Högarnas monumentalitet markerar social status och kan förväntas signalera ett odals-sammanhang även om vi inte vet var dessa personer hör hemma. Gravarna tillkommer under en ganska begränsad tidsperiod då det även sker förändringar på flera platser i norra Spånga, vilket kan tyda på en period av instabilitet i området där högarna utgör en manifest markering med rituella inslag (jfr Hed Jakobsson 2013:116). Det finns här en grupp, lokal elit, som markerar sin makt över och anknytning till den gamla grav- och kultplatsen och med det till den gamla bebyggelsen, troligen i samverkan med treuddarna.

När Hjulstahöjden förlorar sin betydelse som gravplats är det sannolikt ett resultat av de fortsatta förändringarna i bebyggelsens rumsliga, sociala och rituella karaktär i likhet med Inhåleskullen som antas förlora sin betydelse i samband med territoriell omorganisation (Seiler & Appelgren 2012:53ff; Therus 2019:232). Men möjligen har Hjulstahöjdens krönrygg en kvardröjande roll i det rituella landskapet även efter gravläggningen. Högarna har i alla fall genom sin monumentalitet en fysisk närvaro som resulterat i att rituella handlingar har skett så sent som under 1600–1800-talet.

REFERENSER

- Andersson, G. 2002. *Arkeologi i Arlandastad. Järnåldersbus och stenåldersskärvor*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2001:27.
- Andersson, G. 2008. Pärlor för svin. Den heliga lunden och rituell praktik i Lunda. I: Andersson, G. & Skyllberg, E. (red.) *Gestalter och gestaltningar. Om tid rum och händelser på Lunda*. Riksantikvarieämbetet skrifter 72.
- Andersson, K., Hjulhammar, M. & Björk, T. 2006. *Gravfältet vid Barkarby – ett bygdegravfält från äldre järnålder?* Stockholms läns museum rapport 2006:4.
- Andersson, L., Boije, M., Grönwall, R. & Werthwein, G. 2010. *Kalvshälla boplats. Från bronsålder till vendeltid*. Stockholms läns museum rapport 2009:8 (2002:2).
- Andrén, A. 2004. I skuggan av Yggdrasil. Trädet mellan idé och realitet i nordisk tradition. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Lund.
- Anglert, M., Larsson, S., Mogren, M. & Söderberg, B. 2006. Att lägga ut diskursen i landskapet. I: Larsson, S. (red.) *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*. Riksantikvarieämbetet.
- Bennett, A. 1987. *Graven. Religiös och social symbol*. Theses and Papers in North-European Archaeology 10.
- Benneth, S. & Brynja, E. 1975. *Hjulsta, Spånga socken, Uppland. En analys av en bebyggelseenhet med tyngdpunkten lagd på gravfält 102A*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholmsmonografier 76.
- Biörnstad, M. 1966. Spångas förhistoria. I: Staf, N. (red.) *Spånga sockens historia*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 28.
- Bratt, P. 1997. Gravar och boplats vid Kalvshälla. I: Bratt, P. & Lundström, Å. (red.) *Bronsålder och äldre järnålder i Stockholms län. Två seminarier vid Stockholms läns museum*. Stockholms läns museum.
- Bratt, P. 2001. *Gravfältet vid Dragonbacken*. Stockholms läns museum rapport 2001:14.
- Bratt, P. 2003. *Gravfältet vid Kalvshälla bytomt*. Stockholms läns museum rapport 2003:15.
- Bratt, P. 2008. *Makt uttryckt i jord och sten. Stora högar och maktstrukturer i Mälardalen under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholm Studies in Archaeology 46.
- Bratt, P. 2019. *Liv och död i Mälardalen – 3 000 år vid Kalvshälla. Människornas liv under nära 3 000 år vid Kalvshälla i Järfälla, strax norr om Stockholm*. Stockholms läns museum.

- Carlsson, M. 1990. *En studie av undersökta treuddar i Mälardalen och Östergötland*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Celin, U. 2020. *Arkeologiska undersökningar längs Akallälänken*. SAU rapport 2020:8.
- Damminger, F. 1998. Dwellings, Settlements and Settlement Patterns in Merovingian Southwest Germany and Adjacent Areas. I: Wood, I. (red.) *Franks and Alamanni in the Merovingian Period. An Ethnographic Perspective*. Studies in Historical Archaeoethnology 3. San Marino.
- Dardel, E., Hed Jakobsson, A., Lindblom C., Runder, J. & Svensson, K. 2010. *Hjulsta – en gård från vikingatid och medeltid och ett gravfält från vendel- och vikingatid*. Arkeologikonsult rapport 2010:2157.
- Ericsson, A. & Strucke, U. 2008. Att hägna med stenvmurar. En studie av stensträngsbygder i Mälardalens län. I: Olausson, M. (red.) *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.
- Evanni, L., Hamilton, J., Lindwall, L. & Runer, J. 2013. *Gravfält och gårdstomt vid Äggelunda*. Riksantikvarieämbetet i samarbete med Arkeologikonsult. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2013:86.
- Fallgren, J-H. 2006. *Kontinuitet och förändring. Bebyggelse och samhälle på Öland 200–1300 e.Kr*. Aun 35.
- Forsgren, A. 2018. *En liten järnåldersboplats vid Barkarby flygfält*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2017:78.
- Fendin, T. 2006. Grinding Processes and Reproductive Metaphors. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives – Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. Vågar till Midgård 8. Lund.
- Gansum, T., Jerpåsen, G.B. & Keller, C. 1997. *Arkeologisk landskapsanalys med visuella metoder*. AmS-Varia 28. Arkeologisk museum i Stavanger.
- Gill, A., Papmehl-Dufay, L. & Huuva, M. 2007. *Järfälla kyrka*. Arkeologikonsult rapport 2007:2073.
- Gustafsson, S. 2017. Riter med rök och eld i Hjulsta. Arkeobotanisk analys av jordprover från arkeologisk undersökning inom Spånga 96:1, Stockholm kommun och socken, Uppland. Makrorapport från Arkeologikonsult 2017:3086. I: Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2019. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år. Bilagor*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Göthberg, H. 2000. *Bebyggelse i förändring. Uppland från slutet av yngre bronsålder till tidig medeltid*. Opia 25.
- Göthberg, H. 2007. Mer än bara hus och gårdar. I: Göthberg, H. (red.) *Hus och bebyggelse. Delar av förhistoriska sammanhang*. Arkeologi E4 Uppland – studie 3.

- Hamilton, J. 2007a. Gårdsbebyggelse under folkvandringstid. I: Anund, J. (red.) *Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv från Mälardalen*. Riksantikvarieämbetet skrifter 71.
- Harrysson, I. & Hallgren, A-L. 2021. *Kultplatsen i Hjulsta. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2019:9.
- Hed Jakobsson, A. 2017. *Gravfältbyggnaderna i Valsta. En studie av fyra vikingatida gravfält i Attundalens län*. Skrifter från Arkeologikonsult 6.
- Hed Jakobsson, A., Runer, J. & Svensson, K. 2013. *Vägen till dejan och bryten. En berättelse om den vikingatida gården i Hjulsta*. Skrifter från Arkeologikonsult 4.
- Hennius, A. (red.) 2012. *Äldre järnålder i Danmarks socken. Sex boplatser vid Säby*. Upplandsmuseet rapport 2012:15.
- Herschend, F. 2009. *The Early Iron Age in Southern Scandinavia. Social Order in Settlement and Landscape*. Opia 46.
- Holmqvist, W. 1956. *Gravfältet vid Barkarby*. Antikvariskt arkiv 5. Kungl. Vitterhetsakademien.
- Hållans-Stenholm, A-M. 2012. *Fornminnen. Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*. Vägar till Midgård 15. Lund.
- Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24.
- Kaliff, A. 2006. Gravhus, kulthus eller tempel? I: Anglert, M., Artursson, M. & Svanberg, F. (red.) *Kulthus & dödshus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Riksantikvarieämbetet.
- Kaliff, A. & Østigård, T. 2013. *Kremation och kosmologi – en komparativ arkeologisk introduktion*. Opia 56.
- Magnusson, R. 2018. *Hus och härdområde intill gravfältet Spånga 97:1*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2018:4.
- Main, A. 2020. *The Tripartite Ideology. Interactions between Threefold Symbolism, Treuddar and the Elite in Iron Age Scandinavia*. Masteruppsats. Uppsala universitet.
- Nordberg, A. 2009. The Grave as a Doorway to the Other World. Architectural Religious Symbolism in Iron Age Graves in Scandinavia. *Temenos* 45:1.
- Nordberg, A. 2011. Kultplatser, helgedomar och heliga platser. I: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern*. Kultplatser. Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010. Arkeologi i Stockholms län 5.
- Norr, S. 1996. A Place for Proletarians? A Contextual Hypothesis on Social Space in Roman and Migration Periods Long-Houses. *Current Swedish Archaeology* 4.

- Pedersen, A-E. & Widgren, M. 1998. Järnålder 500 f.Kr.–1000 e.Kr. I: Myrdal, J. (red.) *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr.* Det svenska jordbrukets historia 1. Stockholm.
- Petré, B. 2011. *Arkeologiska undersökningar på fornlämning RAÄ 28, Söderby, Lovö socken, Uppland. Gravfält från vendeltid och vikingatid samt några gravar och boplatzlämningar från bronsålder.* Lovö Archaeological Reports and Studies 10. Stockholms universitet.
- Prata, S. 2018. Osteologisk analys. Ben från brandgravar, boplatser och rituella kontexter inom Hjulsta 96:1. Spånga socken, Stockholm stad, Uppland. SAU rapport 2018:25. I: Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2019. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år. Bilagor.* Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Roberts 2018. *Misjöfn Verks. Social and Instrumental Power in the Viking Age.* LA&PS 2018 Writing Prize Finalists. York University.
- Roeck-Hansen, B. 1993. Bebyggelseutveckling i Spånga och på Åland. *Fornvännen* 88.
- Röst, A. 2016. *Fragmenterade platser, ting och människor. Stenkonstruktioner och depositioner på två gravfältlokaler i Södermanland, ca 1000–300 f.Kr.* Diss. Stockholms universitet. Stockholm Studies in Archaeology 71.
- Seiler, A. & Appelgren, K. 2012. *Inhåleskullen – ett mångtydigt gravfält från yngre bronsålder–äldre vikingatid.* Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2012:158.
- Skyllberg, E. 2008. Gudar och glasbägare – järnåldersgården i Lunda. I: Andersson, G. & Skyllberg, E. (red.) *Gestalter och gestaltningar – om tid, rum och händelser på Lunda.* Riksantikvarieämbetet skrifter 72.
- Strömberg, B. & Carlie, A. 2012. Samhällen i förändring 300–700 e.Kr. – ekonomisk kris eller social nyordning? *In Situ Archaeologica 2011–2012.*
- Thedéén, S. 2011. Demonstrativa depositioner – begravningspraktiker speglade i bronsålderns depåer? I: Andersson, K., Hammarsjö, G., Owe, J., Ringstedt, N., Werthwein, G. & Öberg, M. (red.) *Bronsålder i Stockholms län – aktuell forskning. Rapport från ett seminarium 2010.* Stockholms läns museum och Stockholms läns hembygdsförbunds arkeologisektion.
- Therus, J. 2019. *Den yngre järnålderns gravskick i Uppland. Framväxten av den arkeologiska bilden och en materialitet i förändring.* Aun 50.
- Thorberg, H. 1975. Dateringsförsök av två gravfält vid Hjulsta by. *Fornvännen* 70.
- Tolley, C. 1995. *The Mill in Norse and Finnish Mythology.* Saga-Book for the Viking Society of Northern Research 24. University College London.

- Victor, H. 2006. Bronsålderns kulthus – ett dateringsproblem i en komplex miljö. I: Anglert, M., Artursson, M. & Svanberg, F. (red.) *Kulthus & dödsbus. Det ritualiserade rummets teori och praktik*. Riksantikvarieämbetet.
- Vinberg, A. 2008. *En liten gård och några gravar i Stora Ursvik*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2008:21.
- Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2021. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Wikborg, J. 1996. Skelettgravarna på Bastubacken. I: Wikborg, J. (red.) *Bastubacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Arkeologikonsult rapport 15.
- Wikborg, J. & Göthberg, H. 2019. Stolpraderna i landskapet. Det vendeltida stolpmonumentet och dess paralleller. I: Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.) *At Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Statens historiska museum Arkeologerna, SAU och Upplandsmuseet rapport 2017:1_1.
- Wikborg, J. & Åhlström, J. 2005. *Väg 250. Holmsmalma–Gålbby. Ett gravfält och en boplats från äldre järnålder samt en gravhög från yngre järnålder*. Västmanlands läns museum rapport A 2004:A13.
- Vikstrand, P. 2013. *Järnålderns bebyggelsenamn. Om bebyggelsenamnens uppkomst och ålder i Mälardalsregionen*. Skrifter utgivna av Institutet för språk och folkminnen. Namnarkivet i Uppsala. Serie B 13.
- Zachrisson, T. 2004. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vagar till Midgård 4. Lund.
- Zachrisson, T. 2010. Helgö – mer än ett vi. I: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) 2010. *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern. Kultplatser. Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010*. Arkeologi i Stockholms län 5. Stockholms läns museum.
- Äijä, K. 1998. *Jordbrogravfältet. Nynäsbanan. Södermanland*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 1998:66.

Ett salhus och en harg

Ceremoniell byggnad och offerplats

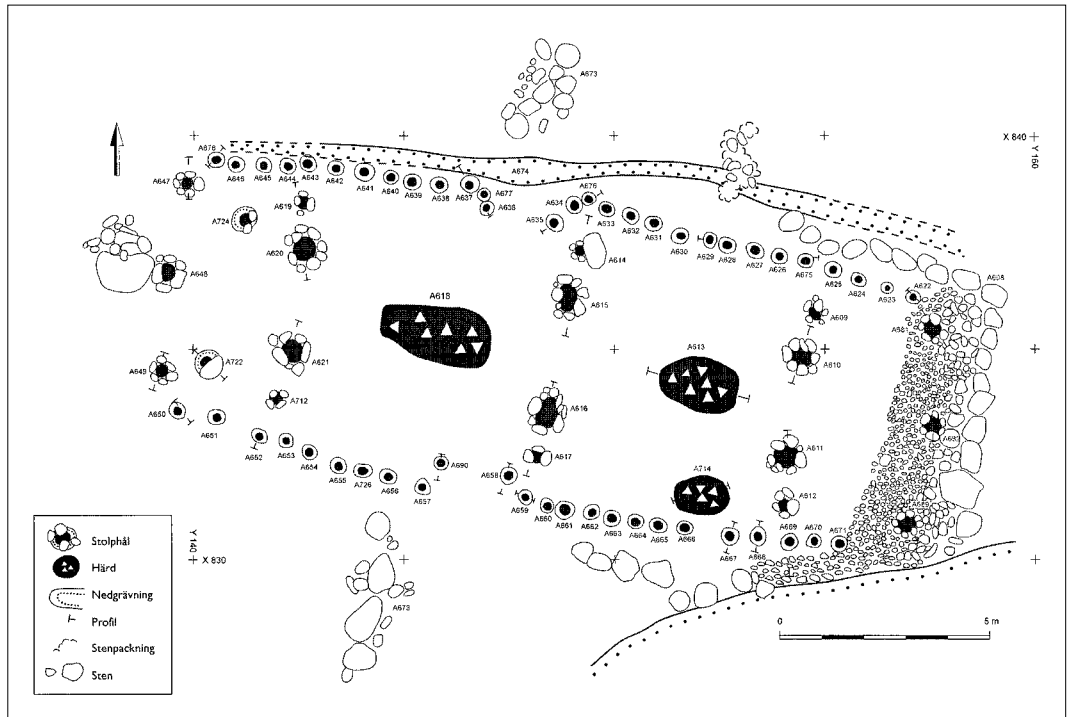
ANDREAS NORDBERG

Illustration Michael Schneider

Under senare decennier har en speciell typ av husbyggnader från järnåldern fått en särskild uppmärksamhet. Det rör sig om hus med delvis eller enbart ceremoniella och representativa funktioner, som uppfördes på såväl aristokratiska storgods som gårdar av lägre dignitet, men med lokalt dominerande positioner. I de inhemska skandinaviska språken kallades dessa hus *sal* och från vikingatiden och senare med ett fornengelskt låneord, *hall*. I den arkeologiska nomenklaturen används oftast den senare termen *hall* (eller *hallbyggnad*, *hallhus*) mer generellt för alla byggnader av detta slag från romersk järnålder till vikingatidens slut. Ett problem härvidlag är dock att *hall* i denna generella mening tenderar att föra tankarna till vendel- och vikingatidens stora och multifunktionella hallbyggnader, som också omtalas flitigt i den norröna litteraturen. Termen är därför semantiskt mindre funktionell som beteckning på den tidigaste generationen av mindre ceremoniella representationsbyggnader från yngre romersk järnålder och folkvandringstid, till vilken det ceremoniella huset i Hjulsta tillhörde. Av denna anledning kommer denna byggnad i det följande istället benämnas som *salhus*.

BETYDELSEN AV ORDET ”SAL”, som i varianter återfinns i flera germanska språk, är omtvistad. Ordet återfinns onekligen som både huvudord och efterled i flera skandinaviska ortnamn, men dess semantiska innebörd varierar på så sätt att namnen förefaller kunna avse såväl ceremoniella representationsbyggnader på aristokratiska gods som mindre anspråkslösa hus och till och med byggnader som till exempel ängslador. Per Vikstrand har emellertid påpekat att det finns en gemensam nämnare mellan dessa till synes inkompatibla semantiska betydelser. Möjligt är att ordet *sal* ursprungligen åsyftade en tillfällig boning eller uppehållsplats för människor och djur, ur vilket det utvecklades en sekundär betydelse ”hus med ett rum”. Enligt Vikstrand skulle de olika semantiska innebörderna av *sal* kunna förenas just i denna senare betydelse, eftersom ängslador såväl som vissa av den tidigaste generationens fristående ceremoniella salhus rymde endast ett rum (Vikstrand 2013:139ff).

De tidigaste fristående ceremoniella salhusen förefaller under alla förhållanden ha utvecklats ur multifunktionella boningshus med särskilda representationsrum, som var uppförda på större gårdar under förromersk

järnålder. Under den senare delen av romersk järnålder, omkring 300 e.Kr., bröts den ceremoniella delen ut ur boningshuset och uppfördes istället som fristående byggnader på exponerade lägen av gårdstunen. I Mälardalen uppvisar dessa fristående salhus flera typiska karaktäristika. Byggnaderna var ofta terrasserade och omkring 15–20 meter långa, med tre par inre takbärande stolpar. Ibland var husen dock längre och hade då fler bockpar. Ofta hade takstolparna påfallande kraftiga dimensioner, vilket talar för att husen var högresta. Husgavlarna var vanligen raka med kraftiga hörnstolpar, som ibland bar upp valmade gaveltak. Salhusen tycks vidare ha haft särskilda sociala funktioner som inte primärt hörde till vardagens sysslor. Många av byggnaderna var i bruk in i 500-talet, men därefter inkluderades de ceremoniella salrummen på nytt i större multifunktionella byggnader med representativa funktioner (Herschend 1993, 1998:14ff; Olsson 2014:181f).

I östra Mälardalen känner vi flera fristående salhus av denna typ på både aristokratiska storgods och gårdar av något lägre dignitet från sen romersk järnålder och folkvandringstid.

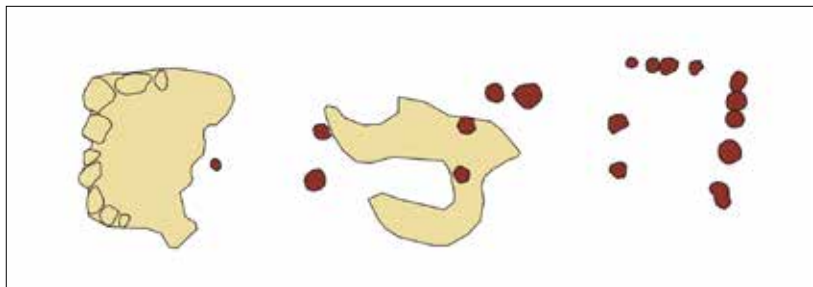
Figur 1. En byggnad av samma slag och från ungefär samma tidsperiod som salhuset i Hjulsta påträffades i Norrsunda i södra Uppland. Observera den uppbyggda terrasseringen för husets östra gavel. Ur Andersson 2002.

Ett exempel på det senare påträffades till exempel i Norslunda i Norrsunda socken, Uppland (nuvarande Arlandastad). Där etablerades en gårdsbebyggelse omkring 100 f.Kr. I samband med en omstrukturering av gården under 300-talet uppfördes ett salhus (hus 4) på en låg terrass (figur 1). Byggnaden var 19 meter lång och 7,5 meter bred. Långväggarna var markerade av täta rader av stolphål och i mitten av varje vägg påträffades indragna dörrposter. Gavlarna var raka med markerade hörnstolpar. Taket hölls uppe av tre bockpar med kraftiga stolpar, som antyder att huset hade en anseelig höjd. Vid sidan av takstolparna påträffades även mindre stolphål som indikerade att innanväggar hade delat in salhuset i mindre rum. I de två centrala rummen fanns en härd i mittskeppet. I husets västra del påträffades ytterligare två stolphål mellan gavelstolparna och det västra inre bockparet. Vilken funktion dessa stolpar hade är oklart, men möjligen stöttade de någon form av loftkonstruktion. Byggnaden var i bruk in i 500-talet (Andersson 2002:18ff, 41ff).

Liknande salhus har påträffats på högre ståndsgårdar i till exempel Sanda och Kocktorp (Lilla Sylta) i Fresta socken, Uppland. Salhuset i Sanda (K33) var ungefär 16 meter långt och 6 meter brett. Det hade raka gavlar med tydliga hörnstolpar. Långväggarnas linjer markerades av stenpackningar. Taket bars upp av tre par stolpar. Det fanns också indikationer på att det inre av huset var indelat i en större central del och mindre sidorum. I det centrala rummet fanns två härdar och i husets västra gavel förefaller en ungefär 2 x 3 meter stor tillbyggnad ha påförts. Huset uppfördes omkring 500 e.Kr., men ersattes senare av en större byggnad (Åqvist 2006:41f, 45, 57ff, figur 29–30).

Salhuset på storgården i Kocktorp (hus 2) uppfördes under yngre romersk järnålder (figur 2). Det var delvis terrasserat, samt 20 meter långt och 6 meter brett. Minst en av gavlarna var rak med markerade hörnstolpar (den andra gaveln var till stor del förstörd av senare husbyggnationer). Taket bars upp av tre bockpar. De kraftiga stolphålen indikerade

Figur 2. Plan över salhuset, från yngre romersk järnålder, i Kocktorp (Lilla Sylta) i Fresta socken, Uppland. Ur Edenmo m.fl. 2005.

att huset hade varit högt (Edenmo m.fl. 2005:9, figur 8–9; Hamilton 2008:203). Liknande salhus har även påträffats på högre ståndsgårdar i till exempel Rörby i Bälunge socken, Uppland (Larsson & Hamilton 2016:43f, 47ff, figur 27 och 29), Helgö i Ekerö socken och Skeke i Rasbo socken, Uppland, samt Lunda i Strängnäs socken, Södermanland. Ett av de mest storslagna exemplen på salhus från denna tidsperiod anlades inom höjdbosättningen i Runsa borg i Eds socken, Uppland (Olausson 2014).

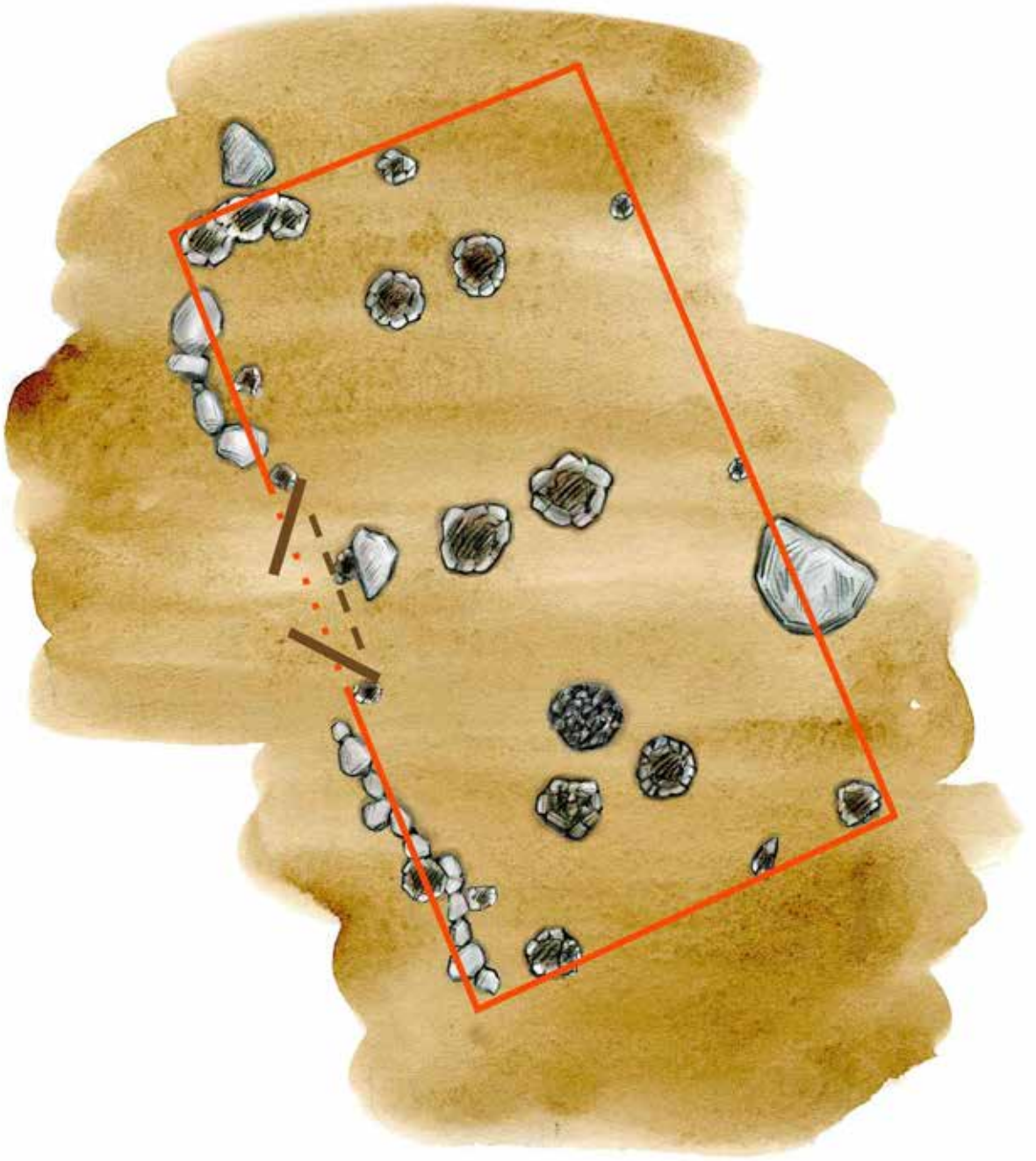
OFTA ÄR DET INTE HELT ENKELT att arkitektoniskt skilja mellan dessa tidiga salhus och byggnader med andra funktioner på gårdarna. Michael Olausson har därtill framhållit att den sociala dimension som manifesterades genom salhusen i detta sammanhang måste betraktas som minst lika avgörande som byggnadernas fysiska utseende och praktiska funktioner. Det gemensamma för järnålderns alla salhus och hallar, understryker han, var att de fysiskt manifesterade elitens delade normer och värderingar (Olausson 2014:172).

För min del anser jag att detta perspektiv är väsentligt. Elitens ideologi uttrycktes inte bara av de människor som explicit tillhörde detta översta stratum i samhället, utan delvis även av dem som befann sig hierarkiskt under eliten, men som tog efter och eventuellt eftersträvade att på sikt upptas i detta sociala skikt. Förekomsten av salhus på såväl storgods som gårdar av något lägre dignitet förefaller vara ett uttryck för just detta (jfr Hamilton 2008:197ff; Olausson 2014:177ff). Som Ann Vinberg har föreslagit i föregående artikel talar mycket för att gården i Hjulsta tillhörde denna uppåtsträvande övre medelklass under romersk järnålder och folkvandringstid.

Salhuset i Hjulsta

Salhuset i Hjulsta låg på en terrassering direkt sydväst om höjdimpedimentets krön och bör alltså i sin samtid delvis ha omgärdats av äldre gravar (figur 3). Byggnaden var anlagd på en ungefär 45 × 30 meter stor terrass, som i grunden utgjordes av naturligt avplanad mark, men som hade byggts ut i den norra delen och förstärkts i kanterna av stenar och block. Själva terrassen förefaller ha konstruerats i två faser. Under äldre romersk järnålder planades marken ut i samband med uppförandet av ett bostadshus (hus 2). Under yngre romersk järnålder revs bostadshuset och terrassen utökades mot norr och nordväst för att ge plats åt salhuset (hus 1) och den harg som var anlagd just väster om detta (för liknande terrasseringsringar, se Hamilton 2007b).

Salhuset var i bruk under yngre romersk järnålder och folkvandringstid.

Det var anlagt i nordnordväst–sydsydöstlig riktning på terrassens norra del, direkt söder om en bergsklack. Byggnaden var ungefär 15,5 meter lång och 8 meter bred. Taket bars upp av tre bockpar med stolpar av ek och tall. Bockbredden var ungefär 2 meter, spannlängden 5 meter och avståndet mellan de yttre bockparen och gavelväggarna ungefär 2 meter. Stolphålen var över 1 meter i diameter och upp till 0,6 meter djupa, samt skodda med stora spräckta stenar. Gavelväggarna var liksom långväggarna raka och markerades av tydliga hörnstolpar. I mitten av den västra långväggen, som indikerades av flera stolphål, fanns även en dörrkonstruktion av anseliga dimensioner. Direkt utanför denna långvägg löpte även en stenskodda terrasskant med öppning för husets ingång. Utanför den östra långväggen löpte en lång väggränna, som hade samlat upp ytvatten från berghällen norr och öster om huset. I rännan påträffades en mindre mängd bränd lera med vedavtryck, vilket tillsammans med större mängder bränd lera inne i huset kan indikera att väggarna var lerklinade. Några säkra spår efter mellanväggar gick inte att identifiera, men hypotetiskt kan någon av ytorna mellan de yttre bockparen och gavelväggarna ha utgjort separata rum, att döma av identifierade stolphål i långväggarna (jämför huset i Norrsunda ovan). Centralt i det södra mittspannet fanns en större härd.

Det går inte att utesluta att byggnaden fungerade som ett bostadshus, men mer talar för att det rör sig om ett fristående salhus av det slag som uppfördes på mer prominenta gårdar under yngre romersk järnålder och folkvandringstid. Husets läge högt uppe på åsen med framsidan exponerad ut mot dalgången i sydväst bör ha inneburit att byggnaden var synlig från långt håll. Genom sin position på denna visuellt exponerade del av gårdstunet var huset dessutom beläget i direkt anslutning till gravarna i nordöst, medan en komplex anläggning som förefaller ha fungerat som en offerplats var placerad bara några meter framför huset i väster, mitt emot byggnadens manifesta ingång (se nedan). Detta liksom andra detaljer i huskonstruktionen indikerar att byggnaden inte var ett ordinärt bostadshus, utan ett salhus med mer ceremoniella funktioner.

HUSINGÅNGEN

Salhuset var upprest på en utplanad yta vars stenskodda kant löpte längs med byggnadens västra långvägg. Vid mitten av långväggen öppnade sig stenskoningen för en slänt som löpte från det äldre terrassplanet, mellan de två raderna av stenskoningar i norr och i söder och vidare upp till den del av salhusets långvägg som hyste byggnadens igång. Att döma av de bevarade spåren efter salhuset förefaller denna ingång ha varit så anseelig att det snarast kan ha rört sig om en port med dubbla dörrblad.

MOTSTÅENDE SIDA
 Figur 3. Salhuset i Hjulsta var omkring 15,5 meter långt och 8 meter brett. Byggnaden hade raka gavlar och tre kraftiga stolpar, som indikerar att huset har varit högtimrat. En märklig konstruktionsdetalj utgjorde det stora stenblock som förefaller ha varit inbyggt i den östra långväggen, ungefär på den plats där högsätet torde ha varit placerat. Anmärkningsvärd är också den breda porten på salhusets västra långvägg. Från porten löpte en lika bred ramp ner till den delvis terrasserade gårdsplanen. Bara några meter nedanför rampen, mitt emot själva porten, var en av stenar och block konstruerad offerplats lokaliserad.

En liknande typ av portkonstruktion är även belagd på till exempel den vendeltida hallbyggnaden på den södra Kungsgårdsplatån i Gamla Uppsala. Denna hall anlades under den senare delen av 500-talet eller början av 600-talet och var ungefär 50 meter lång. Varje långsida hade två ingångar som var ställda parvis mot varandra. I hallens södra del fanns två enklare dörrar till ett bakre rum i byggnaden. Ingångarna som ledde in i det egentliga salrummet i hallens centrala och norra delar var mer storslagna och bestod av två parallellt ställda portkonstruktioner på hallens båda långväggar. Dessa portar var omkring 3 meter vida med indragna mittstolpar och dubbla dörrblad som var ungefär 1,5 meter breda. Dessa portar framhövdes dessutom genom bland annat dekorativa portbeslag och hakgångjärn (Frölund m.fl. 2017:122f, figur 47, 50, 59 och 116–117).

Salhuset i Hjulsta förefaller ha haft en liknande portkonstruktion. Sidokarmarna var placerade på var sida av öppningen i den stenskodda väggen, mot slänten ner mot gårdsplanen. Avståndet mellan de två stolpkarmarna uppgick till närmare 4 meter. Det är en betydande bredd, men själva dörrbladen in mot mittstolpen behöver därför inte vara lika stora. Förmodligen har den breda och höga portalkonstruktionen inramat ett mindre dörrpar.

STOLPAR INNE OCH UTE

I det stolphål som hyste den norra portkarmen påträffades en anseilig mängd rostat skalkorn och fragmenterad säd. Liknande depositioner vid en dörrkarm, dörr eller tröskel är kända även från andra undersökta byggnader. Troligt är att dessa depositioner är spår efter så kallade byggnadsoffer och andra former av husliga religiösa riter (jfr Carlie 2004; Grimes 2005; Falk 2008; Hem Eriksen 2013). En anseilig koncentration med rostat skalkorn och fragmenterad säd deponerades även i stolphålet för det norra bockparets östra stolpe. I fyllningen till det västra stolphålet till salhusets centrala bockpar, som stod mitt framför den stora ingången, låg istället en liten järnmejsel (6,5 cm lång). Var denna också ett byggnadsoffer, eller hade mejseln tillhört en hantverkare som dekorerade salhusets stolpar med utsnidade bilder eller mönster? Sådana utsmyckningar är bland annat kända från skildringar av hallbyggnader i den norröna litteraturen (jfr Sundqvist 2015:231ff) och i vissa tidigmedeltida stavkyrkor.

De kraftiga stolphålen efter husets tre bockpar ger hur som helst skäl att förmoda att salhuset i Hjulsta var högtimrat (jfr Larsson & Lenntorp 2004:35ff). Därtill visade vedartsprover att själva stolparna var av ek och tall, vars långa, raka och stabila stammar lämpar sig väl för just högresta takstolpar. Man kommer här osökt att tänka på det fornengelska Beowulf-

eposets hallhus Heorot, som diktens författare beskriver som en högrest sal (rad 81–82, *sele hlīfāde hēah*), ”det höga huset” (rad 116, *hēan hūses*), ”salen den höga” (rad 723, *sele pām hēan*), med ett högt tak (rad 983, *hēanne brōf*), och så vidare (Beowulf).

Särskilt i Mälardalsregionen, men också på andra håll i framför allt nuvarande Sverige, var det vanligt att manifesta hörnstolpar fäste samman husens långsidor och gavelväggar. I Hjulsta var stolphål efter sådana stolpar bevarade i salhusets nordvästra och sydöstra hörn. Denna typ av konstruktionsdetalj har tidigare påträffats på både vardagens multifunktionella hus och mer ceremoniella byggnader såsom kulthus och salar/hallar på såväl storgods som mer normala gårdar (Olausson 2014:176).

Hörnstolparnas rent praktiska funktion var framför allt att bära upp taken, men troligen kunde stolparnas visuellt kraftfulla och kanske dekorativa utseende också nyttjas för att framhålla den aktuella byggnadens storlek och särskilda status (Franck Bican 2014:55f, 58f).

I detta sammanhang bör även ytterligare två stolpar omtalas. Vid salhusets norra gavel påträffades två kraftiga stolphål ungefär 2 meter utanför byggnadens respektive hörnstolpe. Terrasskanten var dock ombyggd i flera faser just här, vilket gjorde det möjligt att fastslå stolparnas funktioner. De kan ha hört till ett äldre skede av gårdens historia, men av de observerade lagerföljderna framstod det snarare som att stolphålen anlades samtidigt med salhusets husterrass. I så fall bör stolparna vara samtida med salhuset.

Det finns exempel på andra hus i Mälardalen från denna period som hade tillbyggnader av olika slag på husets gavlar (jämför till exempel salhuset i Sanda ovan, samt Hamilton 2007a:89, 96), men det är svårt att se att salhuset i Hjulsta skulle ha haft en sådan. Om stolparna existerade samtidigt med salhuset är det mer troligt att de stod fria, ungefär 2 meter utanför respektive hörn på den norra husgaveln, möjligen exponerade som manifesta och dekorativa element ut mot gårdstunets bostadsdel.

Ett altare eller en markering för högsätet?

En av de mer anmärkningsvärda arkitektoniska komponenterna i salhuset i Hjulsta var det 2,3 meter stora stenblock som låg i den östra långväggens själva vägglinje och som sannolikt ingick som en komponent av salhusets konstruktion (figur 3).

Även i andra ceremoniella hus har man kunnat iaktta till synes märkligt placerade stenblock. Den äldre salen/hallen (hus 52) på storgodset i Lunda, i Strängnäs socken i Södermanland, utgör ett exempel på detta. Byggnaden hade sin livslängd mellan omkring 300 och 450 e.Kr. och var alltså samtida med salhuset i Hjulsta. Den var förhållandevis stor för perioden,

cirka 30×7 meter, med hörnstolpar och raka gavlar, av vilka åtminstone en var terrasserad. Långväggarnas sträckningar markerades av dubbla stolp- och störhål. Inne i den västra delen av huset påträffades ”en större sten med en relativt flat ovansida”. Undersökande arkeologer föreslog att stenen kunde ha utgjort en del av en i ett senare skede avlägsnad eldpall, men tillstod samtidigt att detta vore en ”ovanlig typ av konstruktion för ett hus från yngre romersk järnålder”. Ingen sot eller kol påträffades heller på ytan (Skjyllberg 2008:22). En parallell till blocket i Lundas tidiga hall påträffades möjligen i ett stolphus i Säby i Norrsunda socken, Uppland. Detta hus var placerat inom ett område av gården som var inhägnat med stolprader (senare diken) och som tycks ha utgjort ett ”kultområde”. Huset ifråga tillhörde kultområdets tidigaste fas, omkring 200–500 e.Kr. Byggnaden var dåligt bevarad, men det fanns inga indikationer på att den hade utgjort ett bostadshus. Den förefaller ha varit ungefär 17 meter lång och ha haft sex bockpar. Mellan de två västligaste stolpparen var ett cirka 1 meter i diameter stort stenblock placerat. Blocket kunde, enligt undersökande arkeologer, ”ha hört till husets inredning” (Åqvist 1996:109; Andersson & Hållans Stenholm 2007:72f).

Exemplen från Lunda och Säby visar att stenblock kunde ingå i de ceremoniella byggnadernas konstruktion. Exakt vilka funktioner blocken hade där är emellertid en öppen fråga. Inte heller var blocken i Lunda och Säby inbyggda i själva väggen, såsom blocket i Hjulsta kan ha varit. Ett sådant exempel återfinns däremot på den storgård från yngre järnålder i Sanda i Uppland, vars salhus omtalades i inledningen. Här rör det sig dock inte om själva salbyggnaden, utan om ett mindre kulthus placerat på en liten bergsklack mitt emot salhuset (figur 4). Kulthuset förefaller ha anlagts samtidigt som gården etablerades under mitten av 500-talet.

Figur 4. Kulthuset ("hargen") på storgården i Sanda i Uppland. Utanför kulthusets öppna del mot väster påträffades stora mängder amuletringar och djurben. Ur Åqvist 1996.

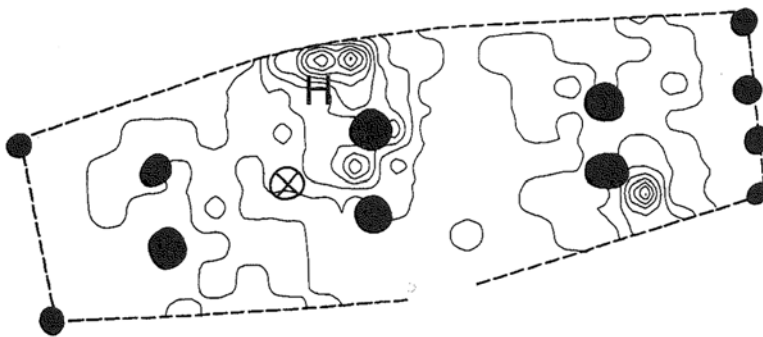
Dess bevarade delar bestod av en ungefär 7×6 meter stor rektangulär syllstensram, som var öppen mot väster, medan den östra väggen var inbyggd i ett cirka 2,4 meter stort markfast stenblock. I anslutning till kulthuset och klippan det stod på hittades bland annat keramik, miniatyrskäror och amuletringar (Åqvist 1996:111; 2006:27). Det är rimligt att tro att stenblocket hade funktionen av ett altare inne i kulthuset.

En direkt motsvarighet till detta påträffades även på storgodset Borg utanför Norrköping i Östergötland. Där undersöktes lämningarna efter ett 7×5,5 meter stort

kulthus, som liksom huset i Sanda var anlagt med stensyllar på en häll. Inne i huset intill långväggen fanns en uppbyggd stenpall, som uppfattades som ett altare eller ett fundament för gudastoder. Utanför kulthuset påträffades bland annat mängder av amuletringar och obrända djurben (Nielsen 1996; Lindeblad & Nielsen 1997:31ff).

Bildade blocket i salhuset i Hjulsta också ett slags altare? Onekligen utgjorde många stenblock under båda brons- och järnåldern fokuspunkter för offerriter. Ett till Hjulsta näraliggande exempel undersöktes i samband med de stora Järvagrävningarna i Kymlinge. På den västra delen av Kymlinges gårdsgravfält (Spånga 169:1) fanns ett omkring $3,5 \times 3,5 \times 3$ meter stort flyttblock, vid vilket stora mängder brända och obrända djurben, keramik och järnföremål hade deponerats (Biuw 1992:134f). Kan även stenblocket i den östra långväggen i salhuset i Hjulsta ha haft en liknande funktion? Dessvärre var området närmast framför stenblocket delvis söndergrävt av ett sentida skyttevärn, men på de bevarade ytorna vid sidorna av denna störning påträffades inga lämningar som indikerade att kontinuerliga offerriter hade utförts i direkt relation till blocket.

FINNS DET NÅGON ANNAN MÖJLIGHET? Kan blocket på något sätt ha varit knutet till salhusets högsäte? Låt oss jämföra salhuset i Hjulsta med den folkvandringstida hallen på Helgö i Mälaren (figur 5). Liksom i Hjulsta var denna byggnad konstruerad med tre kraftiga bockpar, hörnstolpar och raka gavelväggar (Herschend 1995). Inom ett upphöjt område längs med salhusets långvägg, snett emot härden och nära på mitt emot ingången, påträffades flera guldgubbar liksom en stor mängd glas från dryckeskärl. Frands Herschend har övertygande argumenterat för att detta bör ha varit platsen för salhusets högsäte. På samma sätt har man även

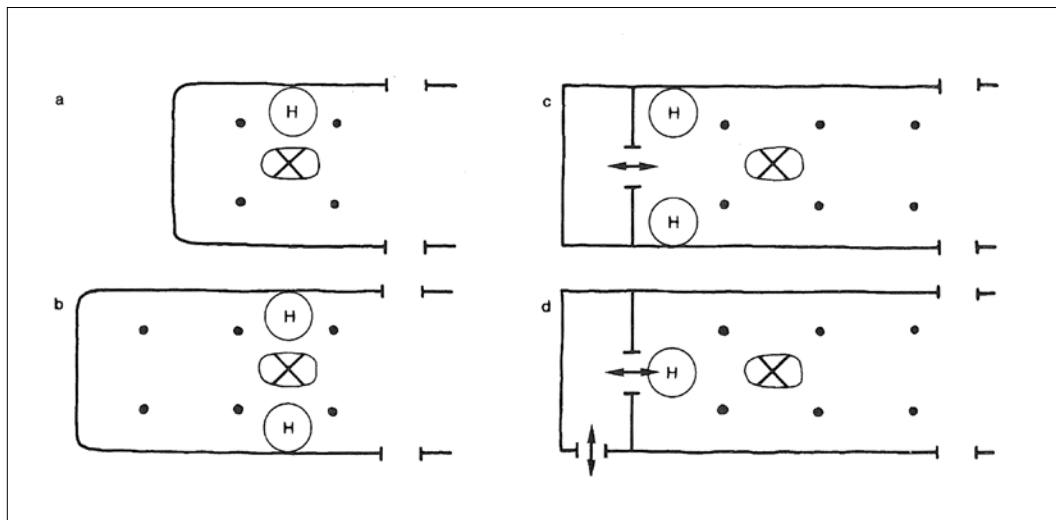

Figur 5. Det folkvandringstida salhuset på Helgö. Högsätet markeras av H och härden av cirkel med kryss. Ur Herschend 1995.

kunnat identifiera högsätet i flera andra hallbyggnader, som till exempel i den senare hallen i Lunda i Södermanland (Skjällberg 2008:28f), i den så kallade krigarhallen på Birka (Holmqvist-Olausson 2001:15), i den folkvandringstida hallen i Skeke i Uppland (Artursson m.fl. 2017:238), i hallen under den medeltida stavkyrkan i Mære i Inn-Trøndelag (Lidén 1996), samt i hallen i Borg Lofoten (Stamsø Munch 1991:330-331). I de yngre hallbyggnaderna har högsätet ofta varit placerat längs med representationssalens ena kortvägg. I de äldre salhusen var högsätet istället placerat längs med långväggen med viss förskjutning från mitten, mellan två bockpar och mitt emot härden, likt högsätet i salhuset i Helgö, eller till exempel det folkvandringstida salhuset i Vallhagar på Gotland. Enligt Herschend utgjorde denna position längs med långväggen mitt emot härden högsätets ursprungliga plats, innan det flyttades till de stora hallhusens kortsidor under sen järnålder (Herschend 1998:26, 30) (figur 6).

Figur 6. Högsätets (H) ändrade placering i hallen över tid (a-d), enligt Herschend. Placeringen av det eventuella högsätet i salhuset i Hjulsta motsvarar variant a på bilden. Ur Herschend 1998.

Liksom dessa högsäten, hade även blocket i väggen på salhuset i Hjulsta sin position längs med den ena långväggen mitt emot härden och med viss förskjutning från mitten. Något annat arkeologiskt exempel på att högsätet markerades med ett stenblock på detta sätt, känner jag visserligen inte till. Men som en tentativ hypotes är tanken tilltalande. Både högsätet och vissa stenblock var till exempel sakrala platser som stod i en särskild relation till den andra världen. Därför kunde offerriter utföras både vid block och vid högsätet och därför tycks blocken och högsätetsstolparna ha

kunnat uppbära snarlika former av mytisk-kultisk symbolik (för högsätets religiösa funktion och symbolik, se Sundqvist 2015:219–242; för blocken, se Nordberg 2008:257ff). Vidare var både högsätet och vissa stenblock platser för maktlegitimering och maktutövning. Flera källor berättar att lagmannen på vissa tingsplatser skulle tala stående på ett markfast block. I salhuset/hallen hade högsätet motsvarande juridiska ställning. Högsätet hade också en viktig funktion i de riter som var knutna till arvtagandet och på en kunglig nivå även i inaugurationsceremonielet. Den senare funktionen hade åtminstone under tidig medeltid även utvalda stenblock. Från stora delar av Europa finns uppgifter om att kungar skulle väljas stående på stenblock. I bevarade svenska källor var traditionen särskilt knuten till Mora stenar utanför Uppsala. Den mest kända kröningsstenen är annars den så kallade Stone of Scone, på vilken de skotska kungarna valdes i äldre tider. År 1300 fördes denna sten av engelsmännen till Westminster Abbey, där den, som av en händelse, infogades under sätet på själva kröningsstolen (Sundqvist 2002:272ff, 311ff).

Högsätet och de utvalda blocken associerade alltså delvis till ett gemensamt semantiskt fält. Som en hypotes vill jag därför föreslå att det stenblock som förefaller ha varit inbyggt i den östra långväggen på salhuset i Hjulsta kan ha manifesterat platsen för högsätet – eller kanske rent av varit ett symboliskt konstruktionselement i själva sätet – vilket då, likt andra högsäten under järnåldern, också skulle vara placerat mitt emot härden.

Ceremoniella aktiviteter i huset

I våra litterära källor utgjorde hallbyggnaderna under vendel- och vikingatiden platser för såväl representation och officiella sammankomster som för gästningar, fester och kultiska aktiviteter. Även arkeologiska fynd i undersökta hallar ger stöd för detta, i form av till exempel glasfragment från dryckesbägare, offer av guldgubbar, och så vidare. Det är rimligt att tro att även de tidiga generationerna av salhus också hade representativa funktioner, men att explicit belägga detta är ofta svårt på grund av att de hittills undersökta byggnaderna i denna grupp har varit påfallande fyndfattiga (t.ex. Olausson 2014:181).

Så var också fallet i Hjulsta. En järnnit låg i fyllningen till samma stolphål som den ovan nämnda mejseln, men bortsett från ett par oidentifierbara järnbitar påträffades inga andra föremål i byggnaden. Däremot återfanns en mindre mängd fragmenterad keramik, men inte heller denna kunde helt problematiskt relateras till aktiviteterna i salhuset, eftersom den till stor del låg omblandad i husterrassens och stolphålets fyllningslager och alltså inte nödvändigtvis härrör från aktiviteterna i salhuset.

Viss keramik förefaller dock kunna knytas till salens begivenheter. Det gäller till exempel den keramik som låg ytligt i byggnadens golvlager, samt i husets enda härd. En analys av den inre beläggnings på dessa bitar visade spår av animaliska fetter. I härden påträffades även fragment av brända ben från svin, får/get och andra oidentifierbara mellanstora och stora djur. Ben från svin, som vanligtvis inte var vardagskost under järnåldern, påträffades inte på den övriga bopplatsen under den aktuella perioden. Dessutom låg en hästtand i härden. Dessa lämningar var inte så omfattande att de indikerar en upprepad matberedning vid härden – vilket för övrigt är generellt ovanligt i salhus från denna tid (Herschend 1998:32f). Snarare får man anta att det handlar om spår efter festmåltider som hölls inne i salhuset (jfr Olausson 2014:176). Intressant nog koncentrerades keramiken i salhusets golvlager till byggnadens mellersta och norra delar, där man kan förvänta sig att deltagarna i gästabuden satt, medan husfadern och husmodern istället hade sina säten i det södra spannet på var sin sida om härden.

En harg?

Bara några meter framför salhusets portliknande ingång, längs med den västra kanten av den övre terrassen, låg en anläggning som förefaller ha utgjort en offerplats. Denna var placerad på den påbyggda del av terrassen, som anlades i samband med uppförandet av salhuset. Detta indikerar att byggnaden och offerplatsen ingick i ett gemensamt ceremoniellt komplex.

Det rumsliga förhållandet mellan offerplatsen och salhusets breda port är intressant, eftersom det tycks följa ett mönster som kan skönjas även på andra lokaler. Ett sådant exempel påträffades på en gård från samma period i Skeke i Rasbo socken, Uppland. Det finns skäl att återkomma till denna plats nedan. Ett annat exempel kan hämtas från storgården i Lunda, utanför Strängnäs i Södermanland. Där var ett mindre kulthus placerat just invid den dörr på hallens norra långvägg, som ledde till den inre gårdsplanen. I kulthuset påträffades bland annat två små gudafigurer i guld. På den södra långväggen var två dörrar placerade på var sin sida om en yta med berg i dagen och i anslutning till detta en stensamling. Hällen tycks vidare ha varit avgränsad av ett stängsel. Även här påträffades en liten gudafigurin i guld. Hallen och fynden i Lunda är utförligt beskrivna i Skyllberg 2008:20–35, men den inhägnade hällen är tyvärr inte utsatt på den där återgivna planen över gården och hallen. Den är däremot tydligt dokumenterad på planerna i den primära dokumentationen av fältarbetsfasen (Beronius Jörpeland m.fl. 2003:11, 204, 212). (Tack till Torun Zachrisson, som har påpekat detta för mig.)

Förmodligen utgör offerplatsen utanför salhuset i Hjulsta ett exempel på det som i senare skrivna källor och vissa ortnamn betecknas som en harg. En matskorpa på en bit keramik från ett av lagren i anläggningen ¹⁴C-daterades till folkvandringstiden. Offerplatsen framstod i samband med den arkeologiska undersökningen som en rundad, jordblandad packning av stenar mellan tre större markfasta block (figur 7).

Konstruktionen var omkring 6 meter i diameter och ungefär en halv meter hög. Ytligt på dess västra del in mot mitten av anläggningen fanns en upphöjd eldpall med en rundad, 0,7 × 0,6 meter stor härd. Omkring eldpallen fanns ett omkring 2,5 × 1,8 meter stort lager av svartbrun, sandblandad silt, som delvis föreföll bestå av utkastade material från härden.

I detta lager påträffades en stor mängd föremål, som till exempel rikligt med keramik, bränd lera, en slipsten och ett bryne av sandsten, en spiralten av järn, samt andra oidentifierade föremål. I lagret påträffades även en 6 cm lång, torderad järnten som var bågformad och hade en krok bevarad i ena änden. Föremålet kan ha varit en liten järnhank, eller möjligen den ena halvan av en järnring. På den östra sidan om blocken, in mot själva terrassen, fanns en separat stenpackning som också täcktes av ett ungefär 2 × 1,4 meter stort lager med humös, svartbrun silt. I detta påträffades bland annat en vävtyngd samt flera bitar av en degel, liksom stora mängder keramik, järnföremål och brända ben från djur och i ett fall möjligen från människa.

Högst sannolikt utgjorde denna anläggning en offerplats som framför allt var knuten till ceremoniella aktiviteter utanför och inne i salhuset. Paralleller saknas inte och variationerna är stora. Ett par exempel har redan nämnts, men fler förtjänar att begrundas. Redan från mitten av bronsåldern påträffas flera lokaler där människor för länge sedan utförde religiösa riter och nedlade offer vid stenblock, skärvstensrösen och andrastensamlingar (Kaliff 1997:57ff). Av mer samtida paralleller kan nämnas den välkända offerplatsen på storgården på Helgö i Mälaren, vars folkvandringstida hallbyggnad omtalades ovan. Sydöst om huskomplexet låg gårdens helgedom, som var etablerad på en stenig slänt invid en naturlig klippa. Här fanns nära metertjocka avsättningar efter omfattande kulthandlingar från början av yngre romersk järnålder till slutet av vendeltiden (Zachrisson 2004:352ff).

EN TILL HJULSTA RUMSLIGT MER NÄRBELÄGEN parallell påträffades på forn lämningen Spånga 102:I, en halv kilometer väster om den här aktuella boplatsen på Spånga 96:I. Där fanns fragmentariska boplatslämningar från romersk järnålder och folkvandringstid under ett gravfält från yngre järnålder. Hela boplatsen berördes inte av undersökningarna,

men i sin genomgång av platsen tyckte sig Solbritt Benneth och Elisabeth Brynja (1975) kunna urskilja fyra hus på den undersökta ytan.

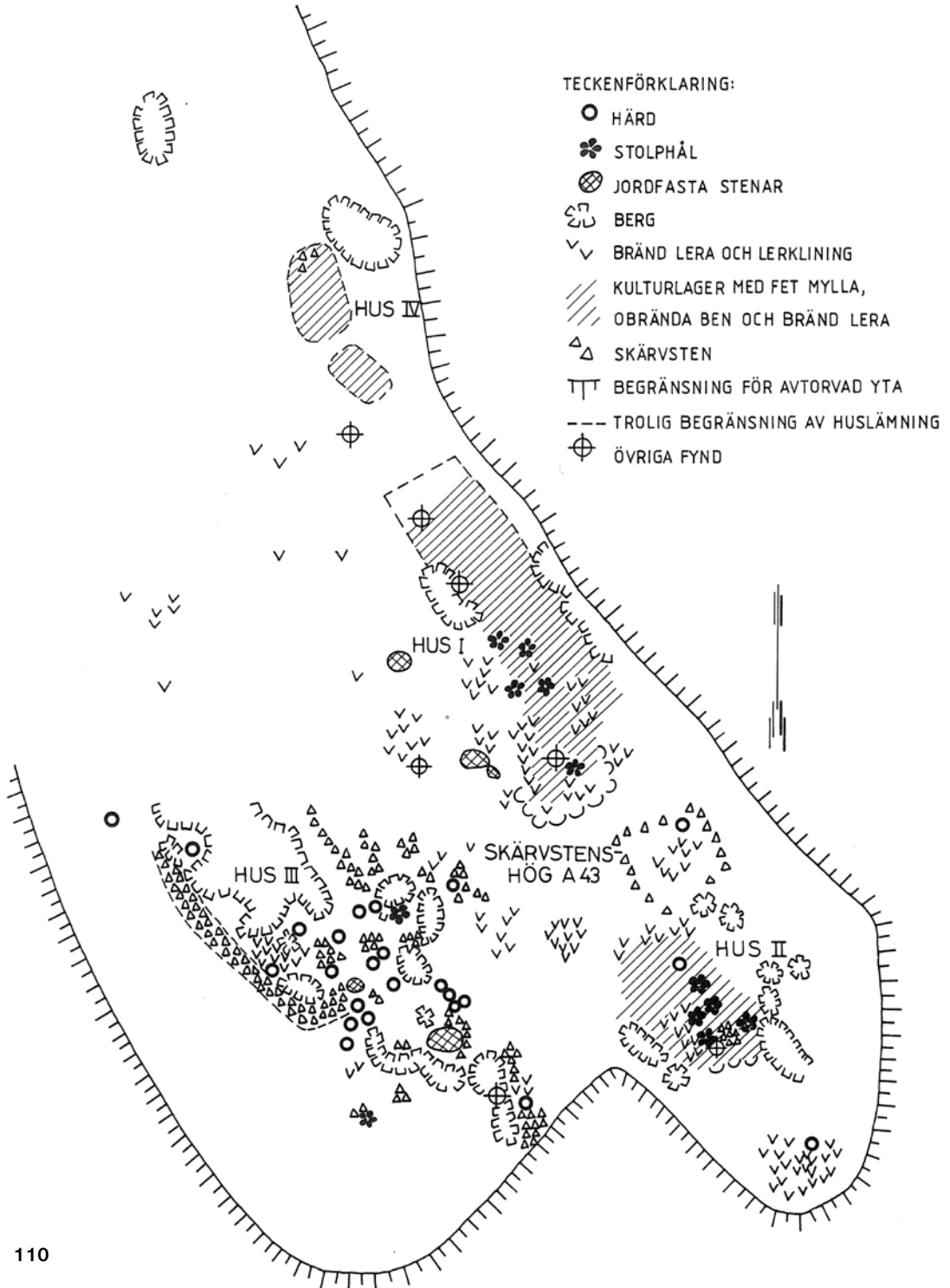
Den byggnad som de kallade hus I var ett ungefär 32 meter långt och 10 meter brett långhus med stolpburet tak och lerklinade väggar. I detta hus

påträffades bland annat omkring femtio hela och fragmenterade vävtyngder. Hus II uppfattades som ett ungefär 15 meter långt och hela 10 meter brett stolphus. I den norra delen av byggnaden låg en härd. Golvet utgjordes av fet mylla, som innehöll obrända ben, lerklining och bränd lera.

Figur 7. Offerplatsen (hargen?) utanför salhuset i Hjulsta var placerad bara några meter utanför byggnadens breda port. Alla som trädde in i salhuset passerade således denna konstruktion, och om salhusets dörrar stod öppna låg den i det direkta synfältet för dem som vistades i byggnaden.

Ingen av byggnaderna gick med säkerhet att identifiera som bostadshus. De lämningar som Benneth & Brynja (1975:32–40) identifierade som hus III var mycket oklara och omtolkades av Anita Biuw (1992:156) som en gårdsplan eller kanske ett verkstadsområde. Hus IV menade hon vidare vara två mindre ekonomibyggnader (figur 8).

Mellan hus I och II låg en anläggning, som enligt min mening kan ha utgjort gårdens helgedom och som därmed är en parallell till offerplatsen vid salhuset i Hjulsta (Spånga 96:1). I den opublicerade utgrävningsrapporten kallas denna anläggning för ett ”skärvtensröse” som ”innehöll rikligt med artefakter av avfallskaraktär” (Nilsson 1965:17). Denna uppfattning delade även Benneth & Brynja (1975:40f). Anita Biuw omnämner som hastigast anläggningen i en bildtext såsom en ”skärvtenshög” (Biuw 1992:158).

Såväl utseendet på anläggningen som sammansättningen av de deponerade föremålen i densamma, ger dock skäl till att söka alternativa förklaringar. Anläggningen var uppbyggd av jord och skärviga stenar till en kvadratisk form med 10 meter långa sidor, en höjd av 0,3–0,4 meter och en närmast flat ovansida. På planritningen framgår också att en härd var placerad i anläggningens nordöstra hörn.

Torun Zachrisson (2014:88–102) har samlat flera andra exempel på denna typ av organiskt framväxta plattformliknande skärvtenskonstruktioner. Hon visar övertygande att dessa plattformar utgjorde helgedomar eller delar av kultplatser från järnåldern i Mälardalen (jfr också Fagerlund & Lucas 2009:25ff, 67ff). I skärvtenskonstruktionen på Spånga 102:1 (fyndkontexterna är i inte redovisade i detalj) påträffades bland annat ungefär 7 liter keramik, två knivar, en 35 cm lång lie från vendeltiden samt åtta miniatyrliar som var 9–10 cm långa och med samma form som den fullstora lien. Miniaturer av skärar och liar kan liksom amulettringar närmast ses som ledartefakter på kultplatser i Mälardalen under yngre järnåldern. Mycket talar därför för att anläggningen på Hjulsta (Spånga 96:1) inte var en avfallshög, utan att konstruktionen snarare utgjorde gårdens helgedom.

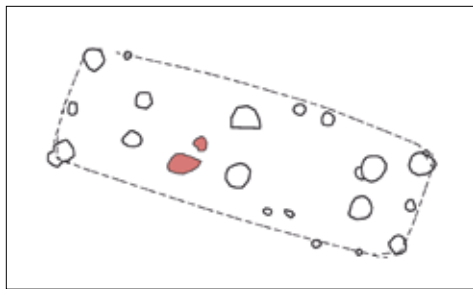
EN YTTERLIGARE PARALLELL, som dessutom uppvisar anmärkningsvärda arkitektoniska likheter med offerplatsen och salhuset i Hjulsta, påträffades på en större järnåldersgård i Skeke i Rasbo socken, Uppland (figur 9–10). Gården var anlagd på ett naturligt impediment. I centrum av gården på impedimentets högsta läge fanns en inhägnad yta, som delvis rymde ett ceremoniellt område liknande det på den övre terrassen i Hjulsta. Där stod gårdens folkvandringstida salhus (hus 2).

Byggnaden var anlagd på en stensködd terrass och var omkring 20 meter

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 8. De arkeologiska lämningarna efter järnåldersgården Spånga 102:1 var kraftigt skadade då platsen undersöktes. Mellan de områden som har tolkats som möjliga huslämningar (I och II) påträffades en rektangulär konstruktion, markerad som ”skärvtenshög A43” på bilden. Anläggningen utgjorde sannolikt en plattform av det slag som idag har påträffats på flera platser i Mälardalen. Troligen utgjorde plattformarna offerplatser på gårdar och andra lokaler från framför allt romartid och senare. Ur Biuw 1992.

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 9. I Skeke påträffades ett salhus från ungefär samma tidsperiod som byggnaden i Hjulsta. Även utanför detta salhus var en röseliknande offerplats lokaliserad direkt vid husets ingångar. Även "ättehögens" rumsliga förhållande till kultplatsen och salhuset i Skeke har som av en händelse en direkt parallell i relationen mellan salhuset, hargen och grundargraven (?) i Hjulsta. Ur Artursson m.fl. 2017.

Figur 10. Plan över det folkvandringstida salhuset i Skeke i Rasbo, Uppland. Med sina tre bockpar och raka gavlar påminner byggnaden mycket om salhuset i Hjulsta. Ur Artursson m.fl. 2017.

lång och 7 meter bred, med tre kraftiga bockpar, tydliga hörnstolpar och en dörr på varje långvägg. Bara några meter från salhusets södra långsida och närmast mitt emot dess södra ingång låg en offerplats. Ursprungligen hade denna anläggning utgjort en blockgrav från yngre bronsåldern, men ungefär samtidigt som salhuset anlades började man deponera olika typer av offergåvor på monumentet. Här påträffades förutom rikligt med keramik och djurben även till exempel koncentrationer med sädeskorn, dryckeshornsbeslag, en vävtygd, verktyg och redskap, en hushållskniv, hästbroddar och en förgylld spiralten (Larsson 2014:112-13, 121, 268-272, 299-301; Artursson m.fl. 2017:107-109, 236-239).

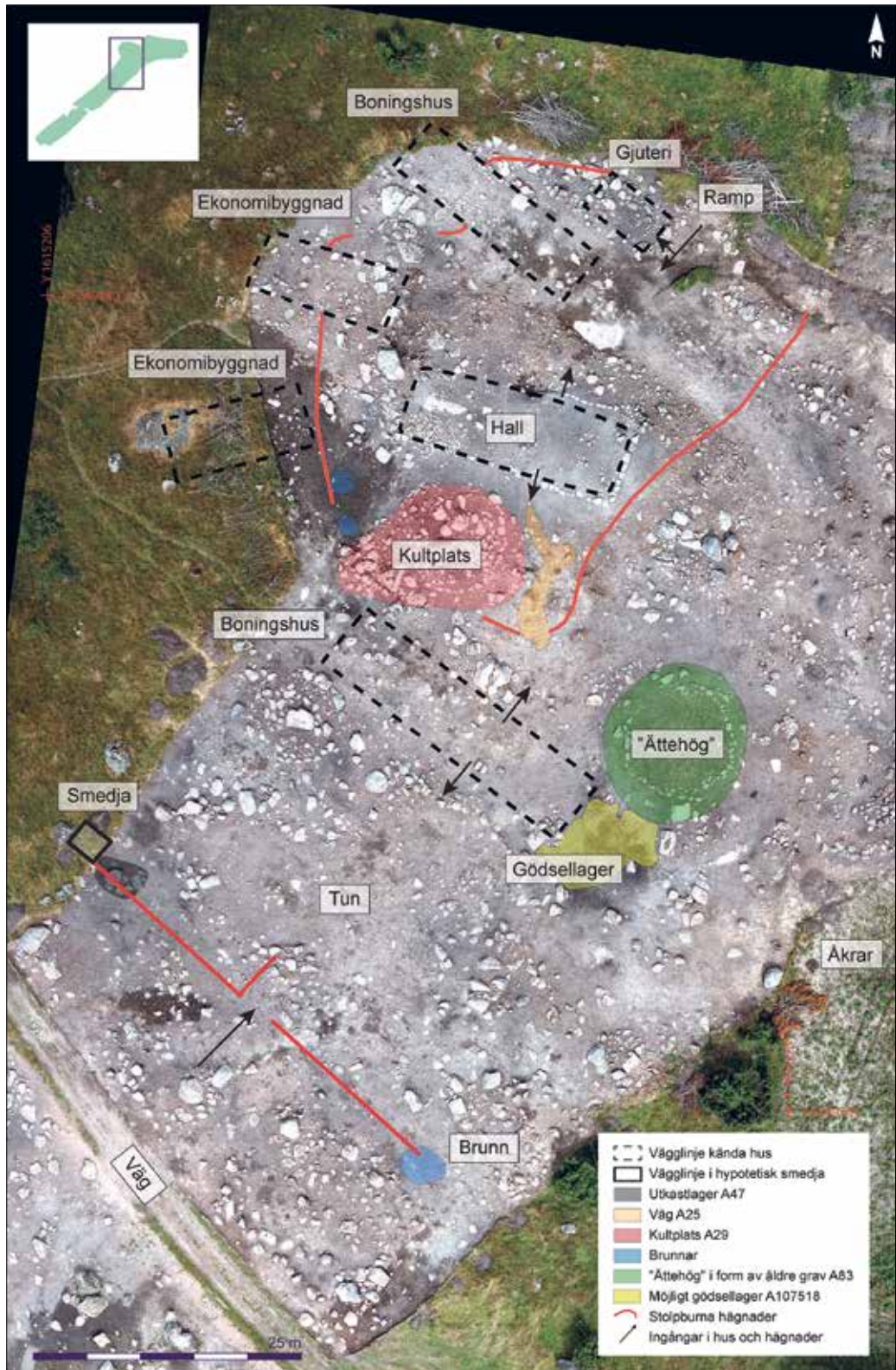
Offerplatsen i Skeke uppfattades av undersökande arkeologer som en harg. Generellt sett är detta begrepp inte oproblemiskt. I sentida arkeologisk nomenklatur har *harg* närmast kommit att identifieras som en terminus technicus för "helgedom". Men riktigt så användes termen inte i förkristen tid.

Ordet i sig förefaller vara samgermanskt. Det återfinns i fornsvenskans m. *hargher*, "stenrik mark", och i fornvästnordiskan som m. *horgr*, "stenhög, helgedom". I fornengelskan hade m. *hearg*, *hearb* betydelserna "altare, helgedom, tempel, gudabild, lund" och i fornhögtyskan hade *harug* liknande betydelser, "helig lund, helgedom, tempel, offerplats".

Man brukar mena att ordets ursprungliga betydelse var "stenhop, klippa" och att en sekundär innebörd, "altare", uppstod genom att offer av olika slag deponerades på och invid stenblock, klippor och stensamlingar (Vikstrand 2001:207-225, särskilt 207f, 211).

Om sådana "altare" även var lokaliserade i heliga lundar och tempel skulle detta enkelt förklara de många vidgade innebörderna som ordet *harg* kunde ha i flera germanska språk. I de nordiska beläggen är dock dessa utvidgade betydelser väldigt ovanliga, varför man enligt min mening bör undvika att använda den emiska termen *harg* som ett alltför generellt etiskt begrepp.

Däremot anser jag, i likhet med nämnda arkeologer ovan, att offerplatserna utanför salhusen i såväl Hjulsta som Skeke till uppbyggnad och form ligger så nära grundbetydelsen av ordet *harg* att termen är relevant i dessa kontexter. På båda dessa lokaler var hargen dessutom placerad just utanför salhusens dörrar, vilket gör det rimligt att förmoda att salhusen och hargen redan från början uppfattades som två delar av ett gemensamt ceremoniellt komplex.

En grundargrav?

Ungefär 25–30 meter söder om salhuset på den sydliga delen av den övre terrassen låg en grav (grav 31) från yngre romersk järnålder–folkvandringstid. Denna grav, som alltså var samtida med själva salhuset, utmärkte sig på flera sätt, inte minst genom sitt inre och yttre gravspråk. Graven hade formen av en ungefär 2,3 × 1,3 meter stor och 0,2 meter djup rektangulär grop med rundade hörn och kanter. I botten av gropen, vars långsidor sträckte sig i västsydväst–östnordöstlig riktning, låg en tät packning av övervägande skörbrända stenar. Stratigrafiskt ovanpå stenpackningen följde ett lager med mycket sotig silt uppblandad med mer skärvsten. I detta lager påträffades även rikligt med brända ben efter en medelålders eller äldre man liksom ett helt nötdjur och ett helt får (eller get). Dessutom återfanns en järnkniv, keramik och harts. En överbyggnad på graven saknades dock och det fanns heller ingenting som indikerade att den en gång hade haft en sådan. Anläggningen var dessutom placerad på den övre husterrassen på ett sätt, som föreföll indikera ett särskilt förhållande mellan graven, salhuset och hargen. Ytterligare några gravar återfanns just i utkanten av platån, men rumsligt förhöll sig dessa snarare till det övriga gravfältet än till salhuset och hargen.

På impedimentsboplatser i Mälardalen under yngre romersk järnålder och folkvandringstid var det inte helt ovanligt att en enstaka grav med flack, oansenlig eller obefintlig överbyggnad anlades i nära anslutning till husen, trots att gårdens gravfält var lokaliserat i direkt anslutning till gården. John Hamilton har föreslagit att dessa gravar kan ha uppförts över individer med en särskild social position på de respektive gårdarna. Fenomenet, menar han, skulle kunna utgöra en mellansvensk motsvarighet till de samtida kontinentalgermanska så kallade grundargravnarna (Hamilton 2007a:97f).

MANNEN SOM VAR BEGRAVD i den aktuella graven i Hjulsta – som för övrigt mycket väl också kan vara dess bålplats – kan inte ha grundat den i sig äldre gården. Däremot skulle han, åtminstone hypotetiskt, faktiskt kunna vara den person som grundlade det ceremoniella komplexet på den övre terrassen och lät anlägga salhuset med den tillhörande hargen.

Vem denne man var eller vad han hette vet vi naturligtvis inte. Men vi vet att han dog som en mycket ledbruten man, med omfattande tandlossning och sjukliga skelettförändringar i såväl nacke och rygg som armbågar och fingrar.

Skadorna gestaltar en man som slet hårt i sitt livsvärv, innan han till sist fick vila vid sitt salhus på den övre terrassen.

REFERENSER

- Andersson, C. & Hållans Stenholm, A-M. 2007. Konstruktionsbeskrivningar och långa anläggningsbeskrivningar. I: Andersson, C. & Hållans Stenholm, A-M. *Nabor i Norrsunda. Bytomterna Valsta och Säby vid sjön Fysingen*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2006:25.
- Andersson, G. 2002. *Arkeologi i Arlandastad. Järnåldershus och stenåldersskärvor*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2001:27.
- Artursson, M., Aspeborg, H., Björck, N. & Larsson, F. 2017. Hallar, harg och heliga lundar. Religion, kult, och ideologi 0–1100 AD. I: Artursson, M., Kaliff, A. & Larsson, F. (red.) *Rasbobygden i ett långtidsperspektiv 1100 BC till 1100 AD – kontinuitet och förändring*. Opia 62.
- Benneth, S. & Brynja, E. 1975. *Hjulsta, Spånga socken, Uppland. En analys av en bebyggelseenhet med tyngdpunkten lagd på gravfält 102A*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Beronius Jörpeland, L. & Dunér, J. & Skyllberg, E. 2003. *Lunda gård – delområde B. Järnålderbebyggelsen*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2003:4.
- Beowulf = *Beowulf*. Bilingual Edition. A New Verse Translation by Seamus Heaney. New York 1999.
- Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholmsmonografier 76.
- Carlie, A. 2004. *Forntida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet skrifter 57.
- Edenmo, R., Hamilton, J. & Stjerna, N. 2005. *Kocktorp. Gård och grav från järnåldern samt historiska bebyggelse lämningar*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2005:6.
- Fagerlund, D. & Lucas, R. 2009. *Slavsta. Romartida bebyggelse och vikingatida kult*. Upplandsmuseets rapporter 2009:01.
- Falk, A-B. 2008. *En grundläggande handling. Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Vägar till Midgård 12. Lund.
- Franck Bican, J. 2014. *Bulbogård and Runsa*. I: Olausson, M. (red.) *Runsa borg. Representative Life on a Migration Period Hilltop Site – A Scandinavian Perspective*. Östersund.
- Frölund, P., Ljungkvist, J. & Kjellberg, J. 2017. *Kungsgården i Gamla Uppsala. Hall, hantverk och hus från yngre järnålder och medeltid*. Upplandsmuseets rapporter 2017:27.
- Grimes, R. L. 2005. Portals. I: Jones, L. (red.) *Encyclopedia of Religion 14. Second Edition*. Thomson Gale.
- Hamilton, J. 2007a. Gårdsbebyggelse under folkvandringstid. I: Anund, J. (red.) *Gården, ringen, graven. Arkeologiska perspektiv från Mälardalen*. Riksantikvarieämbetet skrifter 71.

- Hamilton, J. 2007b. Terrasshus och bebyggelseutveckling. I: Anund, J. (red.) *Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv från Mälardalen*. Riksantikvarieämbetet skrifter 71.
- Hamilton, J. 2008. Storgården vid Lilla Sylta och den uppländska stensträngsbygdens boplatser. I: Olausson, M. (red.) *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.
- Hem Eriksen, M. 2013. *Doors to the Dead. The Power of Doorways and Thresholds in Viking Age Scandinavia*. Archaeological Dialogues 20.
- Herschend, F. 1993. The Origin of the Hall in Southern Scandinavia. *Tor* 25.
- Herschend, F. 1995. Hus på Helgö. *Fornvännen* 90.
- Herschend, F. 1998. *The Idea of the Good in Late Iron Age Society*. Opia 15.
- Holmqvist-Olausson, L. 2001. Birkas befästningsverk. Resultat från de senare årens utgrävningar. I: Olausson, M. (red.) *Birkas krigare*. Stockholm.
- Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24.
- Larsson, F. (red.) 2014. *Skeke – gudar, människor och gjutare. Rituela komplex från bronsålder och äldre järnålder samt en höjdbosättning från yngre järnålder med gjuteriverkstad*. Riksantikvarieämbetet UV rapport 2014:53.
- Larsson, F. & Hamilton, J. 2016. *Nabor och samfällighet vid det förhistoriska Rörby*. Statens historiska museer Arkeologerna rapport 2016:50.
- Larsson, L. & Lenntorp, K-M. 2004. The Enigmatic House. Continuity for Centuries. A Ceremonial Building and Its Context at Uppåkra, Southern Sweden. I: Larsson, L. (red.) *Uppåkrastudier 10*. Lund.
- Lidén, H-E. 1996. Utgrävning i Mære kirke. Hvordan skal funnene tolkas. I: Walberg, Ø. (red.) *Før og etter Stiklestad 1030. Religionskifte – kulturforhold – politisk makt*. Seminar på Stiklestad 1994. Walberg.
- Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. 1997. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri i Östergötland*. Riksantikvarieämbetet UV Linköping rapport 1997:12.
- Nielsen, A-L. 1996. Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg. Ett uttryck för gårdens centrala betydelse under yngre järnålder. I: Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.) *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 19.
- Nilsson, C. 1965. *Spånga gravfält och boplatser. Spånga Hjulsta fornlämning nr 102a-b RAA 1965-67*. Stockholms stadsmuseum arkeologisk rapport.
- Nordberg, A. 2008. Döden är ett kosmiskt drama. Religiös symbolik i gravarkitekturen på gravfältet i Sylta. I: Olausson, M. (red.) *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.

- Olausson, M. 2014. The Great House at Runsa – a House of Representation. I: Olausson, M. (red.) *Runsa borg. Representative Life on a Migration Period Hilltop Site – a Scandinavian Perspective*. Östersund.
- Skyllberg, E. 2008. Gudar och glasbägare – järnåldersgården i Lunda. I: Andersson, G. & Skyllberg, E. (red.) *Gestalter och gestaltningar – om tid, rum och händelser på Lunda*. Riksantikvarieämbetet skrifter 72.
- Stamsø-Munch, G. 1991. Hus og hall. En høvdinggård på Borg i Lofoten. I: Steinsland, G. m.fl. (red.) *Nordisk hedendom. Et symposium*. Odense.
- Sundqvist, O. 2002. *Freyr's Offspring. Rulers and Religion in Ancient Svea Society*. *Historia Religiorum* 21. Uppsala.
- Sundqvist, O. 2015. *An Arena for Higher Powers. Ceremonial Buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Numen Book Series. Studies in the History of Religions 150. Leiden.
- Vikstrand, P. 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälarskapskapen*. *Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi* 77.
- Vikstrand, P. 2013. Namnet Uppsala. I: Sundqvist, O. & Vikstrand, P. (red.) *Gamla Uppsala i ny belysning*. Religionsvetenskapliga studier från Gävle 9. Uppsala.
- Zachrisson, T. 2004. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vagar till Midgård 4. Lund.
- Zachrisson, T. 2014. De heliga platsernas arkeologi. Materiell kultur och miljöer i järnålderns Mellansverige. I: Nyman, E., Magnusson, J. & Strzelecka E. (red.) *Den heliga platsen. Handlingar från symposiet Den heliga platsen. Härnösand 15–18 september 2011*. Mittuniversitetet.
- Åqvist, C. 1996. *Hall och harg – det rituella rummet. Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 19.
- Åqvist, C. 2006. *Sanda – en gård i södra Uppland. Bebyggelse från vendeltid till 1600-tal*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2004:15.

Gravfältet i Hjulsta

Intention och performativitet

CHRISTIAN GATTI

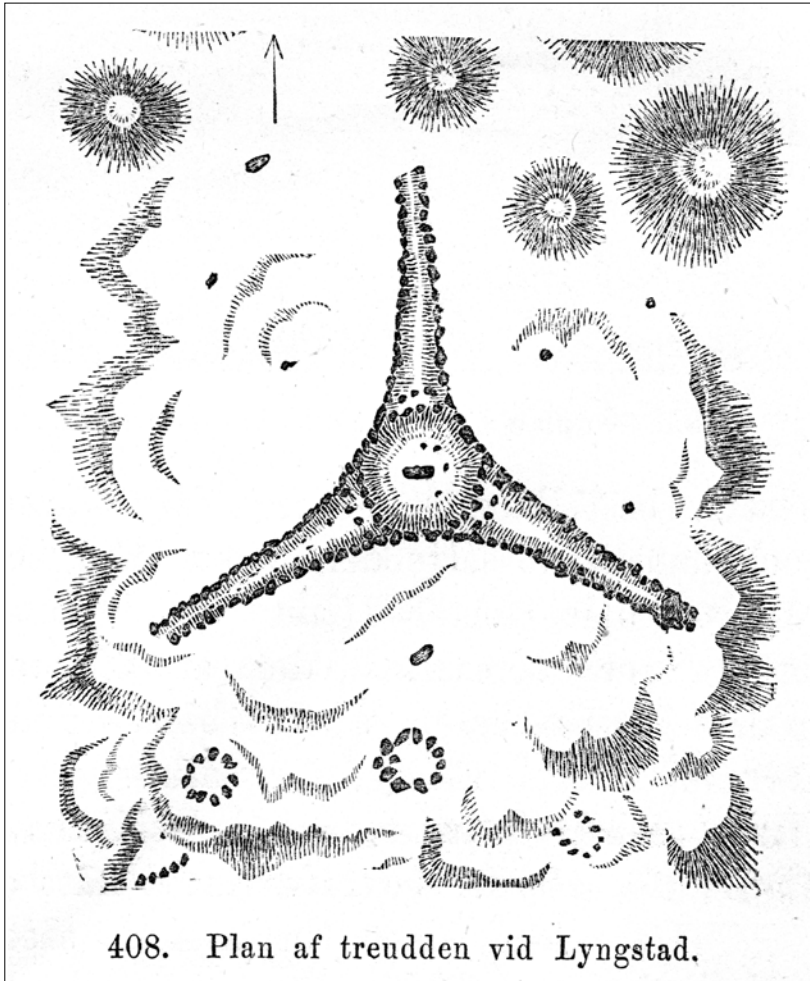
Illustration Michael Schneider

”Om de förhistoriska gravarnas yttre utformning vore klart och distinkt tidsbunden, skulle detta möjliggöra en bedömning av gravfältens utveckling och kontinuitetsförhållanden utan att undersökning av de olika anläggningarna vore nödvändig” (Nylén 1958:64).

Citatet ovan är en beskrivning av ett förhållande som jag tolkar som ett önsketänkande snarare än en faktisk önskan, för vilken nytta skulle vi arkeologer då göra? För en lyckad vetenskaplig undersökning av en grav måste vi kunna ta del av vad som döljer sig under jorden. Vi måste dekonstruera graven bit för bit, för i likhet med andra typer av anläggningar innehar gravar variationer som är näst intill oräkneliga. Bortsett från att husera avlidna personer delar järnåldersgravar ett flertal gemensamma grunddrag – de utgörs av geometriska former och innehar liknande konstruktionselement, det vill säga de följer en viss mall. Även de mindre beståndsdelarna, som stenar och jordarter, kan skilja sig åt vad gäller form och storlek och inte minst innehåll.

De slutsatser som vi kan dra, av dessa till synes nästan oändliga variationer, handlar om både inre och yttre kommunikation, som riktar sig dels mot människor, dels mot gudaväsen. Gravens synliga delar, och arbetet som ligger bakom, är riktade mot de levande, vilket visualiseras genom anläggandet, storlek och form. Det som ligger begravt och inte är synligt för de levande blir en del av ett mytologiskt/religiöst förankrat efterliv, där även gudarna finns. Föremål som gravgåvor eller egna tillhörigheter hjälper den avlidna att hitta sin plats i nästa liv.

I DENNA ARTIKEL SÄTTS FOKUS på de tresidiga gravar som undersöktes i Hjulsta gravfält L2014:7838 (Spånga 96:1). Tresidiga gravar, eller treuddar, utgör en typ av anläggningar som i många år har dragit till sig särskilt intresse och tolkas på olika sätt (figur 1). Död och begravningar har i alla tider omgärdats av en mängd rituella förehavanden, de flesta för oss okända, bortglömda, ändrade, övergivna. Vi vet ännu mindre vad som har sagts och vad man har tänkt i samband med dessa sorgliga omständigheter. Vad man med säkerhet kan säga är att vi än idag hittar spår av begravningsrelaterade ritualer. Detta i form av själva gravarna, men även andra anläggningar som förknippas med hantering av den avlidna, såsom

Figur 1. Treudden vid Lyngstad, Sorunda socken, Södermanland. Ur Montelius 1877.

bålplatser och härdar. Dessa anläggningar utgör för oss synliga/materiella spår av komplexa och performativa handlingar. Med performativitet avses i det här fallet handlingsaspekten hos symboliska uttrycksformer, det vill säga rituella uppföranden. När man frågar efter ett uppförandes performativitet frågar man efter dess effekt eller verkan. Fokus flyttas mot det som uppförandet *gör* eller *uträttar* och inte mot det som det egentligen *betyder*. Performativitet är en språkvetenskaplig term som introducerades av språkfilosofen J.L. Austin i slutet av 1950-talet (Austin 1962:4ff). Grunden bygger på det talade språkets uttrycksformer och dess förmåga att inte bara fungera som ett medium för yttranden, utan även som hand-

lingar eller så kallade talakter, som kan påverka känslor och identiteter eller gestalta förhållandet mellan de talande. Inom antropologin anamades dessa idéer i slutet av 1950-talet där kulturella händelser beskrivs som *cultural performances*, som syftar till att bekräfta kollektivets identiteter eller försäkra sig om dess kulturella arv (Singer 1959:347ff). Termen används i denna artikel för att, förenklat, belysa mänskliga handlingar där ord har gått förlorade men materiell kultur kvarstår.

DET KLASSISKA VERKET *Les rites de passage* (Övergångsriter) utkom 1909 och skrevs av folkloristen och antropologen Arnold van Gennep. År 1912 skrev sociologen Émile Durkheim *Les formes élémentaires de la vie religieuse* (Det religiösa livets elementära former). Böckerna, som bland annat behandlar religiösa och magiska ritualer, har fungerat som inspiration för inte minst antropologer, sociologer och etnologer. Det som vi arkeologer studerar är de materiella lämningarna av ritualerna. Men vad är en rit eller en ritual? Inom etnologin och folkloristiken finns flera begrepp som är både omhuldade och omtvistade, bland annat sed och tradition, rit och ritual samt rutin. Inom etnologi anses *rit* vara ett äldre begrepp knutet till religion, medan det inom antropologi refererar till en handling som har betydelse inom ett specifikt tros- eller tanke-system. *Ritual* betraktas som ett nyare och vidare begrepp och ett noga fastlagt mönster för en högtidlig funktion eller handling. Ett sätt att skilja dem åt har varit att se riten som en konkret handling och ritualen som ett mer abstrakt begrepp (Meurling 2016:43).

Religionsforskaren och folkloristen Lauri Honkos ritklassifikation delas upp i tre grupper – övergångsriter, kalendariska riter och krisriter. Den första gruppen, övergångsriter, är traditionella ritualer, organiserade av samhället, varigenom individen överförs från en status till en annan. De innefattar ofta separationsriter, varvid individen separeras och fjärras från sin forna status. Till de mest kända och utforskade bland övergångsriterna hör dop, bröllop och begravning som starkt hänger samman med religion. Av profan karaktär kan nämnas initiationsriter av olika slag som exempelvis yrkesinitiation, skolnollningar och liknande (Honko 1976:74f). De rituella förehavandena knutna till begravningar bygger på eskatologiska föreställningar. Delar av de ritualer som vi kan ta del av idag kan ses som både heterogena och homogena i många avseenden. Att exempelvis bygga en grav för den döde uppfattas som en homogen handling, däremot är utsmyckning och utseende av gravarna heterogena. De olika elementen i gravens utformning och innehåll möjliggör studier av social struktur, status, demografiska och etniska aspekter (Kaliff 1997:1).

Riter och ritualer kan också skiljas i de båda kategorierna egna och

gemensamma. De *gemensamma* ritualerna följer strikt en lagbundenhet, de har en början och ett slut, de följer en särskild handlingsordning, de har en viss struktur, de skapar ordning, de bekräftar normer och värderingar och de har en social och kollektiv mening. De kan även ingå i ett rituellt system och deltagarna betar sig ofta på ett icke vardagligt sätt (Meurling 2016:44). De *egna* ritualerna följer inte samma ordning som den förra kategorin, de har visserligen också både början och slut, men innehållet är inte alltid fastställt och är snarare av spontan karaktär. Som exempel skulle anläggandet av gravarna vara något som bestäms gemensamt medan själva gravbyggandet överläts till de närmast anhöriga. Därav de olikartade stenpackningar och utsmyckningar som man ser i gravar. Dessa bör inte uppfattas eller användas som könsmarkörer, varken antal, placering, färg eller storlek på stenarna i gravarna talar om för oss om det är en man eller en kvinna som har begravts. Betänk att de osteologiska analyserna av brända benrester från gravarna sällan medger detta. Jag tror inte att gravkonstruktionen har för avsikt att förmedla könet hos den begravda, detta finns redan i det kollektiva medvetandet. Detsamma gäller för de fynd som hittas i gravar, som sannolikt tillhör de avlidna, men i vissa fall kan de tillhöra en familjemedlem eller nära stående person. Den här omständigheten kan förstås bättre när det rör sig om fynd som inte har tolkats som könsindikerande.

Det finns inga föremål i gravarna som inte kan ges en symbolisk inne-

Figur 2. En typisk vy från en kyrkogård.

börd. För oss arkeologer är det lätt att tillskriva varje enskilt föremål en särskild mening oavsett om denna mening var giltig vid begravningstillfället. Fynden i gravarna har inte för avsikt att kommunicera med de efterlevande, de föremål vi hittar under utgrävningarna är menade att fungera i den andra världen, eller efterlivet. Destruktion av gravföremål genom eldning eller fragmentering visar att de, liksom den avlidnes kropp, genomgått en transformation. Föremålen slutar att fungera i de levandes värld men är verksamma i den andra. I de här fallen är begravningsritualerna/praktikernas performativitet starkt laddade, då det bekräftar den avlidnes fortgång.

Begravningar markerar slutet på livet men minnet av de avlidna lever kvar till en viss del, de rituella inslagen är inte på något sätt endast för begravningar utan de har funnits och följt med den avlidne under dennes hela liv. Döden, liksom födseln, bör ha uppfattats som en del av en transformationsprocess som individen genomgår för att komma till nästa fas. Den avlidne går från levande till död och finns i en annan "värld" eller befinner sig i ett annat tillstånd.

Jag menar att för de flesta av dagens människor har graven en primär funktion som en viloplats för den avlidne. Materiella uttryck för att minnas någon, till exempel gravstenar, kan uppfattas som sekundära funktioner kopplade huvudsakligen till personer med nära band till den avlidne. Man kan minnas en person utan en grav men en person som inte har ett förhållande till en avliden vet att graven hyser en död person men kan av uppenbara skäl inte minnas den gravlagda. När denna koppling saknas mellan den döde och den levande saknar minnet funktion. Graven däremot har sin klara funktion (figur 2).

PLATSERNA DÄR VI KAN BESÖKA DE DÖDA är våra välbekanta kyrkogårdar och tillhörande minneslundar. Gravstenar och gravvårdar kan se ut på många olika sätt, de kan vara anspråkslösa eller överdådiga, oftast något mitt emellan. Många gravar i våra kyrkogårdar är osynliga, det enda som gör det tydligt att någon ligger begravnen på platsen är gravstenen. Därmed har dessa gravar delvis förlorat de performativa aspekter som framgår i förhistoriska gravsammanhang. Genom att läsa vad som står på de tillhörande gravstenarna får vi ändå ta del av flera betydelsefulla uppgifter – namn, födelse- och dödsdatum, ibland vad de arbetade med eller om de gjorde något som de tyckte var viktigt under sin livstid. Utifrån dessa uppgifter kan vi räkna ut hur gamla de blev och vilket kön de hade, något som vi inte reflekterar nämnvärt över. Graven har därmed fått ytterligare en funktion, den blir en källa som vi kan hämta uppgifter från.

Gravens betydelse som förmedlare

Gravarkeologin i Sverige har haft en dominerande ställning sedan Olof Rudbeck grävde i Uppsala högar på 1600-talet. Visserligen byggde utgrävningarna på polemik som vilade på ekonomiska, historiska och religiösa grunder och syftade till att bevisa stormakten Sveriges fantastiska förflutna (Alkarp 2009:38). Bland annat försökte Rudbeck bevisa att Sverige var identiskt med det sjunkna Atlantis och att Gamla Uppsala utgjorde dess centralpunkt. Därifrån skulle sedan all världens kunskap och kultur ha utgått. Han fick dock inte stå oemotsagd, den samtida historikern Johannes Schefferus tog avstånd från Rudbecks idéer men tilltalades av de nationalistiska strömningarna. Skadan var skedd, gravar kom att användas i politiska syften och utifrån dessa formulerades långtgående föreställningar över sakers tillstånd. Det är från gravar som bland annat typologiska och stilistiska kronologier har sitt ursprung, de har använts för att tolka könsroller och maktstrukturer samt dra slutsatser om förhistoriska religiösa och andliga tankar. Men det var inte förrän på 1800-talet som arkeologin, eller fornkunskap som det då kallades, blev vetenskap. Detta tack vare moderniseringen av jordbruket, vilket föranledde en enorm ökning av upphittade och utgrävda fynd och som i sin tur ökade den empiriska grunden för forskningen. Samtidigt närmade man sig de naturvetenskapliga ämnena och man utvecklade en mer stringent teori och metod (Fahlander 1995:1, 3f). Eftersom denna artikel inte är en idéhistorik om gravarkeologin ska jag snabbt hoppa fram till mitten av 1900-talet och endast nämna gravarkeologins närmande till etnologi och socialantropologi och deras tillhörande komparativa metoder.

Under en längre period har det förts en generell diskussion i antikvariska och vetenskapliga sammanhang om hur gravbegreppet används och hur grav definieras utan att för den saken nå konsensus. Att bentomma gravar uppträder i större omfattning än enstaka inslag inom ett gravfält är inget som längre förvånar, inte heller ensamliggande gravar utan beninnehåll, däremot hela gravfält som saknar människoben kan ses som anmärkningsvärt. Diffusa och fyndfattiga gravar är ett välkänt dokumenterat gravskick, förhållandet gäller främst gravar från bronsålder–äldre järnålder, men förekommer under hela förhistorien. Under yngre järnålder är det fortfarande relativt vanligt med små mängder ben i gravar, men de ökar successivt. Vid undersökningarna på Lovön under 1970- och 1980-talet konstaterades att *bentomma gravfält* var svåra att upptäcka i terrängen,¹ de innehöll få eller inga fynd, de var svårtolkade och svårplacerade i tid men skulle kunna vara från bronsålder (Petré 1982:66).

Gravar som saknar spår efter begravning är vanligt förekommande,

men sällan diskuteras orsaken till detta. Det finns även exempel på gravfält som är helt utan benmaterial (Appelgren & Nilsson 2007:107ff). I samband med E4-projektet i Uppland under tidigt 2000-tal upptäcktes vid arkeologiska undersökningar svåravgränsade anläggningar i anslutning till markfasta block. De innehöll keramik samt få eller inga brända människoben. Gravarna daterades främst till yngre bronsålder och äldre förromersk järnålder (Wikborg 2007:175). Gravfält utan begravningar har förklarats på flera sätt – de kan ha utgjorts av skelettgravar som senare förmultnat, att de brända benen deponerats någon annanstans eller strötts ut i exempelvis vattendrag eller odlingsytor. Det kan till och med handla om människooffer (Appelgren & Nilsson 2007:129). En tidigare tolkning föreslår att bentomma gravar ska betraktas som ett medvetet utvalt gravskick. De ska förstås som ett uttrycksmedel som genom sin variation av gravar och depositionssätt har en bestämd innebörd och därmed används medvetet för att skapa, forma och befästa den verkliga, sociala ordningen (Ericsson & Runcis 1995:39).

Stenpackningar behöver inte vara gravkonstruktioner och det finns flera faktorer att ta hänsyn till. När man talar om hela gravfält utan innehåll av människoben måste man fråga sig om det verkligen är gravfält som åsyftas. Erfarenhet och kontext blir två viktiga verktyg att använda vid sådana fall. Det är påfallande ofta som naturliga stenmattor påträffas i anslutning till gravfält, så är även fallet i Hjulsta. Detta är inget konstigt eftersom det är en del av geologin i området där gravfälten finns, i form av moränbackar och liknande. Inom steniga ytor kan man urskilja konstruktioner eller snarare påverkan från människor, det vill säga man kan skönja en form av arrangemang. Stenar flyttas och formationer uppstår, vad dessa betyder är svårt att komma åt men de tycks vara en del av de rituella förhållandena som sätts i samband med begravningar och som även utgör en för oss svårtolkad performativitet. Bendeponierna kan tolkas som en kollektiv deposition inom en rituell yta, där anonymiteten är viktigare än individualismen, men det förutsätter att alla de som deponeras är del av en helhet.

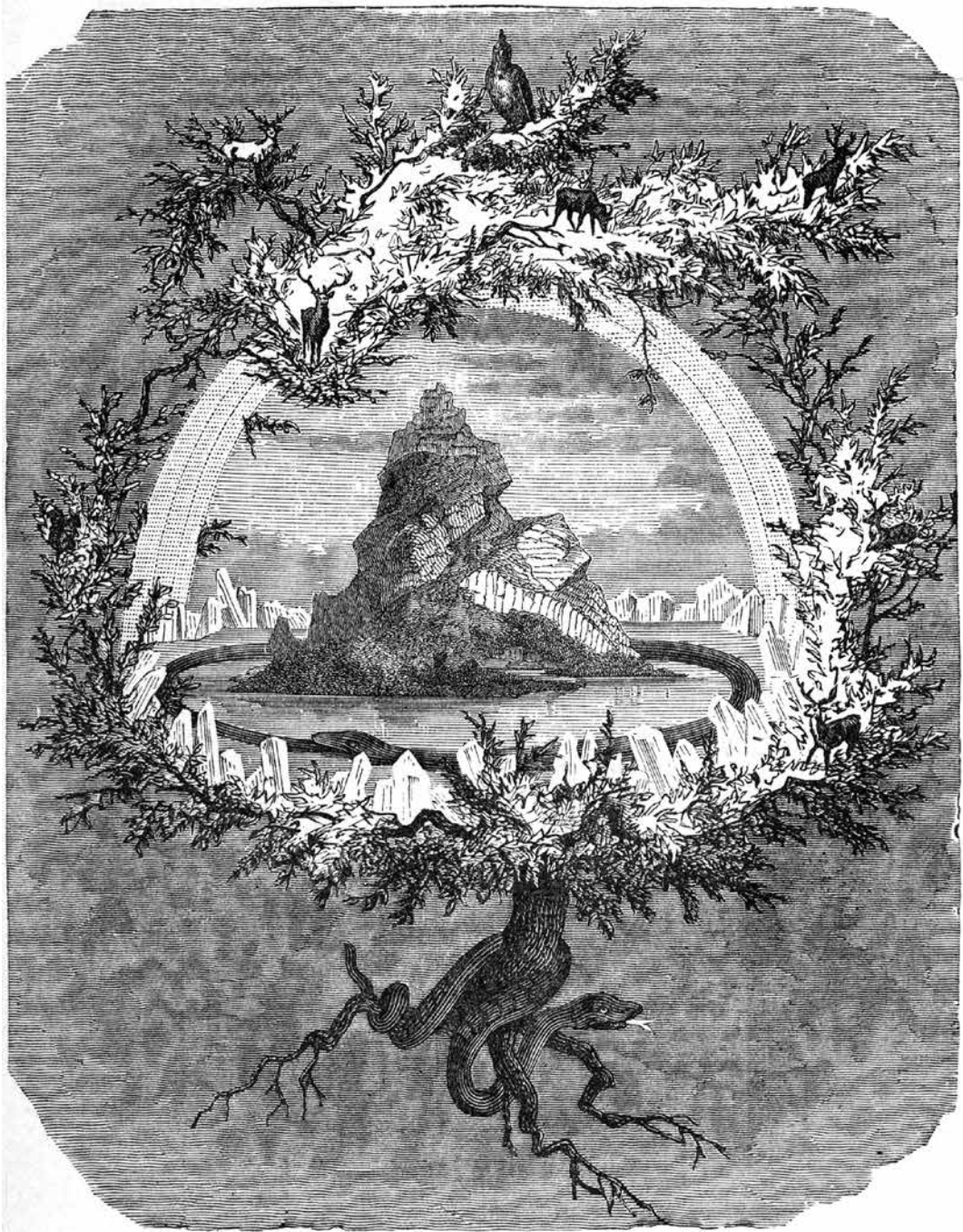
Mänskliga benrester i andra miljöer än gravar, såsom åkrar, och som magring i lerkärl eller i stolphål betyder inte att sådana miljöer/föremål ska ses som begravningsplatser. Det man har gjort är att använda sig av fragment som utgörs av gravelement och gett dem en annan betydelse eller omvandlat till något annat så kraftfullt att de skulle ha förmågan att aktivera andra saker. Som exempel kan det fornvästnordiska uttrycket *árs ok fridr* nämnas,² god årsväxt och fred och kopplat till offer av vegetabilier, djur och människor, beroende på vilka föreställningar man har om de döda. Det kan vara en förklaring till varför det saknas kroppsdelar i

gravarna, efter döden/transformationen får de andra symboliska värden. De rituella föreställningarna organiseras av personer inom de ledande skikten, och utförs möjligen av samma individer men med olika roller beroende på sammanhang. För en bra överblick beträffande gravskick och olika praktiker i samband med hantering av döda människor kan avhandlingen *Den yngre järnålderns gravskick i Uppland* vara till nytta. I den redovisas nya gravskick och mindre uppmärksammade gravformer och hur de olika praktikerna vävs in i samma minnes- och ritualkomplex som gravarna (Therius 2019:208ff).

TREUDDAR

Treuddarna, som man ofta stöter på i den arkeologiska litteraturen, skiljer sig mycket åt mot de tresidiga anläggningarna som man som oftast undersöker i de mälardalska gravfälten. De utmärkande insvängda sidorna saknas i vissa fall nästan helt, ibland är det en eller två sidor som tycks vara insvängda och i sådan liten mån att det får en att fundera om det helt enkelt handlar om att man har byggt anläggningen slarvigt. Hjulstagravfältet är inget undantag, anläggningarna har tre sidor men endast grav 5 har tydligt insvängda sidor och kallas därmed i rapporten för treudd. De andra två anläggningarna har redovisats innehavande raka sidor men visar antydning till inbuktning på några av sidorna, i rapporten benämns de något tvetydigt som treudd/tresidig stensättning. Redan under tidigt 1900-tal placerades treuddiga stensättningar tidsmässigt i yngre järnålder, cirka 550–1050 e.Kr. (Almgren 1904:311) och tresidiga anläggningar till romersk järnålder, cirka 0–375 e.Kr. (Ambrosiani 1905:111f; Almgren 1934:63). Henric Sjöborg diskuterar under första halvan av 1800-talet treuddens funktion och han framför tre olika ändamål: ”andaktsvårdar, enstaka grifter och delar av Valplatser”. Treuddar som ”andaktsvårdar” anser han ska ha varit helgade åt Thor, Oden och Frej, och treuddar som gravar var enligt Sjöborg byggda över jättar (Sjöborg 1822:55).

FÖR SNART TVÅ DECENNIER SEDAN lanserades i en artikel ett förslag om att treuddar i själva verket var kultiska anläggningar som symboliserade det fornnordiska mytologiska världsträdet Yggdrasil (Andrén 2004:389ff). Författaren föreslog i artikeln att man skulle kalla treuddar för trädättningar, en sådan tolkning vilade på fyra argument – ett semiotiskt, ett typologiskt och två kontextuella. Det semiotiska argumentet, där det logiska sambandet mellan uttryck och innehåll, bygger på överenskommelser, konventioner och kulturella vanor, i det här fallet en trädrepresentation. Andra exempel som förekommer är ovala stensättningar som

benämns skeppssättningar och fyrkantiga stensättningar som kallas för hussättningar och representerar då båtar respektive hus. Det typologiska argumentet för treudden bygger på en formmässig likhet med beskrivningar av Yggdrasil medan de kontextuella argumenten utgår från treuddarnas placering och innehåll (figur 3). Tresidiga stensättningar har i vissa fall större stenar som markerar de tre uddarna och mitten, vilket skulle vara en avbildning av Yggdrasils stam och tre rötter (Andrén 2004:401, 406ff). Dessa byggnadselement saknas i Hjulsta, men i två av de triangulära stensättningarna påträffades stolphål. En annan teori är att treuddar skulle vara ”gravar för olika typer av religiösa specialister med särskild kunskap och insikt om världen”. Ett argument för denna tolkning är att några treuddar innehåller torshammarringar (Andrén 2004:414 och där anf. litt.). En del av de undersökta treuddarna, cirka 35 %, saknar människoben eller fynd (Andrén 2004:408f). Detta är ett förhållande som även finns hos andra typer av gravar och är inte unikt för treuddar. Avsaknaden av ben i gravar kan förklaras på olika sätt, men är inte oproblemiskt. Vanliga förslag på varför ben saknas i gravar är tafonomiska processer och flytt av benen.

Ett annat omdiskuterat förslag är att anläggningarna skulle utgöras av kenotafer. Detta förhållande uppmärksammades i den tidiga arkeologiska litteraturen i samband med undersökningar av tomma gravar, där ingen central gravgömma påträffats (Almgren 1904). Hållans-Stenholms genomgång av tresidiga gravar i sin avhandling visar på att överlagringar är sammankopplade med dessa anläggningar (2012:140ff). Detta skulle kunna indikera att man hävdar släktskap eller någon form av tillhörighet snarare än att man illustrerar en världsbild. Andra intressanta tolkningar som har framförts är att treuddar utgör det sista elementet som anläggs innan ett gravfält överges (Seiler & Appelgren 2012:46f). Tvärt emot denna tolkning har det framförts att anläggandet av en möjlig treudd markerar en återetablering av ett gravfält, i det här fallet i samband med att en ny ätt gravläggs på platsen (Bratt 2003:47).

Gravdefinition

Enligt Riksantikvarieämbetets lämningstyplista definieras stensättning som en förhistorisk *gravanläggning* med flack eller svagt välvd profil. Detta inbegriper en stor del av de gravar som antingen är ensamliggande eller som ingår i de svenska gravfälten. Definitionen kommenteras enligt följande: ”En stensättning är antingen uppbyggd av stenar utan större inblandning av jord och sand (stenfylld), till större delen uppbyggd av jord och sand (övertorvad) eller består den synliga delen endast av en kantkedja el. dyl. (ofylld). På övertorvade stensättningar kan enstaka till talrika

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 3. Asken
Yggdrasil. Gravvy av
Friedrich Wilhelm
Heine från 1886.

FÖLJANDE UPPSLAG
Figur 4–5. Grav 8
och 23, två sten-
sättningar med olika
geometriska former
i Hjulsta, Spånga
socken, Uppland.

stenar synas i ytan. Skillnaden mellan en triangulär stensättning och en treudd är att treuddens sidor är konkava eller vinklade medan den triangulära stensättningen har raka sidor (Riksantikvarieämbetet 2018:59)”. Sedan följer en formmässig uppräknings av hur stensättningar kan se ut och där man kan läsa kvadratisk, oregelbunden, oval, rektangulär, rund, skeppsformig, treudd, triangulär och övrig (figur 4–5). Intressant i sammanhanget är att man i kommentaren gör en klar distinktion mellan triangulära stensättningar och treuddar, trots att dessa är en underkategori till *stensättning*, och då de på inget sätt skiljer sig från beskrivningen som konstituerar en sådan anläggning. Det betyder att man har gett dessa anläggningar en särskild betydelse utan att redovisa den. Det finns nämligen fyrkantiga stensättningar med in- och utbuktande sidor, men de uppmärksammas inte på samma sätt.

SKA MAN ÖVER HUVUD TAGET KALLA TREUDDAR för gravar? Och hur ska man undersöka dessa anläggningar? Möjligen behövs andra analysmetoder och en grävmetodik som skiljer sig från den vedertagna för att på så sätt upptäcka de saknade elementen som konstituerar en grav. Andrén nämner att en tredjedel av de undersökta treuddarna saknar gravläggningar, men då resterande två tredjedelar innehar rester av människa eller begravingar är det en tillräckligt hög siffra för att fastslå anläggningens huvudsakliga användningsområde som grav.

Utöver dessa bryderier måste man göra en jämförande studie av andra gravar med olika geometriska former i syfte att ha en likvärdig idé om gravar i allmänhet och undvika en diskussion om unicitet beträffande avsaknad av ben. Vi vet exempelvis att två barn begravts i två tresidiga stensättningar på Jordbrogravfältet, Österhaninge socken, Södermanland (Äija 1998:28). Det ska nämnas att anläggningarna var kraftigt skadade och det är inte fastställt om de hade insvängda sidor och därmed utgjordes av treuddar. I båda fallen härrörde benen från barn i ålder 0–7 år (Äija 1998:100ff). På Åbygravfältet, Västerhaninge socken, Södermanland, undersöktes en tresidig anläggning som innehöll brända ben från en ej fullvuxen person, yngre än 20 år (Äija 1993:25). Barn och ungdomar i gravarna tyder på att de inte representerar en särskild grupp officianter, såvida det inte var så att barn och ungdomar kunde ha sådana sysslor.

Jag vill i första hand definiera graven som en förvaringsplats för en avliden person.⁴ Jag vill i andra hand definiera graven som en anläggning med flera sekundära funktioner.⁵ Huvudfunktionen är att innehålla en begravd person. De sekundära betydelseerna är att visa för andra människor att någon ligger här och att vara markör för annat än en begraving, exempelvis som gränsmarkör, den skyltar ägande- eller odalrätt. För att

huvudbetydelsen ska gälla så ska det finnas en begravd person, eller delar av en person ska ha lagts i graven. Hur många delar eller antal ben av den döde som finns i graven är inte huvudfrågan, avsikten att begrava delar av någon är det. Avsaknad av människa behöver inte betyda att begravd saknas, det kan betyda att kvarlevor, som tidigare nämnts, har förstörts av exempelvis tafonomiska processer under årens lopp. Benen kan också ha flyttats en tid efter begravningen av olika anledningar, exempelvis för att kunna utföra andra typer av rituella handlingar. Medveten förstörelse av ben i form av krossning eller malning bör ses som en del av en ritual och stämmer väl överens med äldre indoeuropeiska traditioner (Kaliff & Østigård 2013). Det är därför man ibland påträffar människoben i bland annat keramikmagring, utspridda på boplatser och i odlingsfält. I Hjulstagravfältet finns en minimal förekomst av människoben i anläggningar utanför gravarna. Brända människoben har påträffats i sex olika kontexter som klassificerats som rituella, några av dem inom boplatssytan söder om gravfältet. De brända benen hade genomgått fullständig förbränning och utgjordes av sexton fragment med en sammanlagd vikt på 8,7 gram. Benen kunde bestämmas till långt rörben, hjärnskålskranium och pannben. Anläggningarna som benen påträffades i utgjordes av stolphål, olika lager och stenansamlingar (Prata 2018:29). Det finns gravar eller gravkonstruktioner som saknar begravningar eller spår efter begravningar. I det här fallet får vi anta att en avvikande form av begravning eller begravningsritual har skett. Denna består inte av en nedgrävning, men kan möjligen bestå av en nedläggelse av kropp eller ben som inte täcks över med jordmassor, därefter gör naturen sitt. Detta är inte en okänd utan snarare ovanlig begravningsform.

KENOTAF

En kenotaf, som är ett minnesmärke över en död person som inte har begravts på plats, är därmed ingen grav *per se*. De kallas ibland för pseudo-grav eller skengrav, men när dessa begrepp används finns det en risk att man uppfattar efterleden *-grav* som mer betydelsefull än det bör göras (Engström 2007:93). Kenotafen är medvetet konstruerad att se ut som en grav, men innehåller ingen begravning. Anläggningen och den avlidne genomgår ingen transformation då det primära syftet avsiktligt inte finns. Av dessa orsaker är kenotafen endast en byggnad eller ett monument. Det finns flera exempel där de undersökta gravarna är tomma på människoben, men tanken på att hela gravfältet skulle utgöras av kenotaf är inte rimlig.

Stiftelsen Kulturmiljövård undersökte ett skadat gravfält, L2014:1013

(Täby 102:1) i Arninge i Täby socken, Uppland. Gravfältet bestod av sex anläggningar som trots att de saknade människoben tolkades som gravar (Gatti & Åhlström 2018:30f). Morfologiskt är anläggningarna byggda som gravar,⁶ men det fanns inga spår efter nedgrävningar, vilket får en att fundera på placering och hantering av de avlidna. Enstaka fynd påträffades i gravarna – brända och obrända djurben, järnspikar och en pärla – vilka är typiska gravfynd. En tolkning var att anläggningarna kan ha byggts som territoriemarkering, och genom att bygga dem för att efterlikna gravar kunde det syfta till att framhålla rätten till marken. Intentionen är att de ska se ut som gravar och performativiteten är resultatet av den medvetna handlingen att konstruera skengravar.

Figur 6. Bentomma gravar i Arninge, Täby socken, Uppland.

Anledningarna till att bygga bentomma gravar kan variera över tid, men även intentionen. Det är omöjligt att säga hur bruket av kenotafer såg ut under förhistorien. Om vi ponerar att man medvetet byggde kenotafer,

det vill säga att man konstruktionsmässigt anlade gravar, för att minnas någon som har dött någon annanstans så var ju ändå intentionen att de skulle se ut som gravar. Ett annat, kanske ännu viktigare syfte med att bygga en grav utan den avlidne var att den skulle ha en plats att bo i eller återvända till. En annan möjlig anledning var behovet att utföra de rituella handlingarna som skulle säkra transformationen mellan de levandes och de dödas världar. Gravbyggandet kan således ha varit en viktig komponent oavsett om det fanns en kropp att begrava eller ej. Är det då fel att kalla dem för gravar? Hade personen återkommit så skulle ju platsen för begravning vara självklar, nämligen den uppbyggda gravkonstruktionen. Den springande, men ack så viktiga, punkten är att begravning saknas. Det finns inga konkreta konstruktioner som enbart utgörs av kenotafer, utan bentomma gravar består av olika geometriska former, och därför kan man utesluta att treuddar ska likställas med kenotafer (figur 6).

Hjulstagravfältet

Hjulstagravfältet omges av ytterligare gravfält, bland annat de närliggande L2013:1907 (Spånga 94:1) och L2013:1065 (Spånga 95:1) bestående av cirka 55 respektive cirka 10 lämningar. Vid en inventering av fornlämningar i området 1929 betraktades de tre gravfälten som en enda lokal och fick då beteckningen Spånga 59 och vid 1951 års inventering delades gravfältet upp i flera lokaler. Undersökningsområdet för den arkeologiska utgrävningen som genomfördes 2017 omfattade även boplatsslämningar som undersöktes parallellt med gravfältet (Vinberg m.fl. 2021:10). Fornlämningarna i området bör ändå ses som sammanhörande och förstås som en viktig del av den förhistoriska bebyggelsen i Spånga. Det ska även tilläggas att fornlämningskomplexet sträcker sig utanför undersökningsområdet, vilket innebär att flera gravar inte tas med i denna artikel.

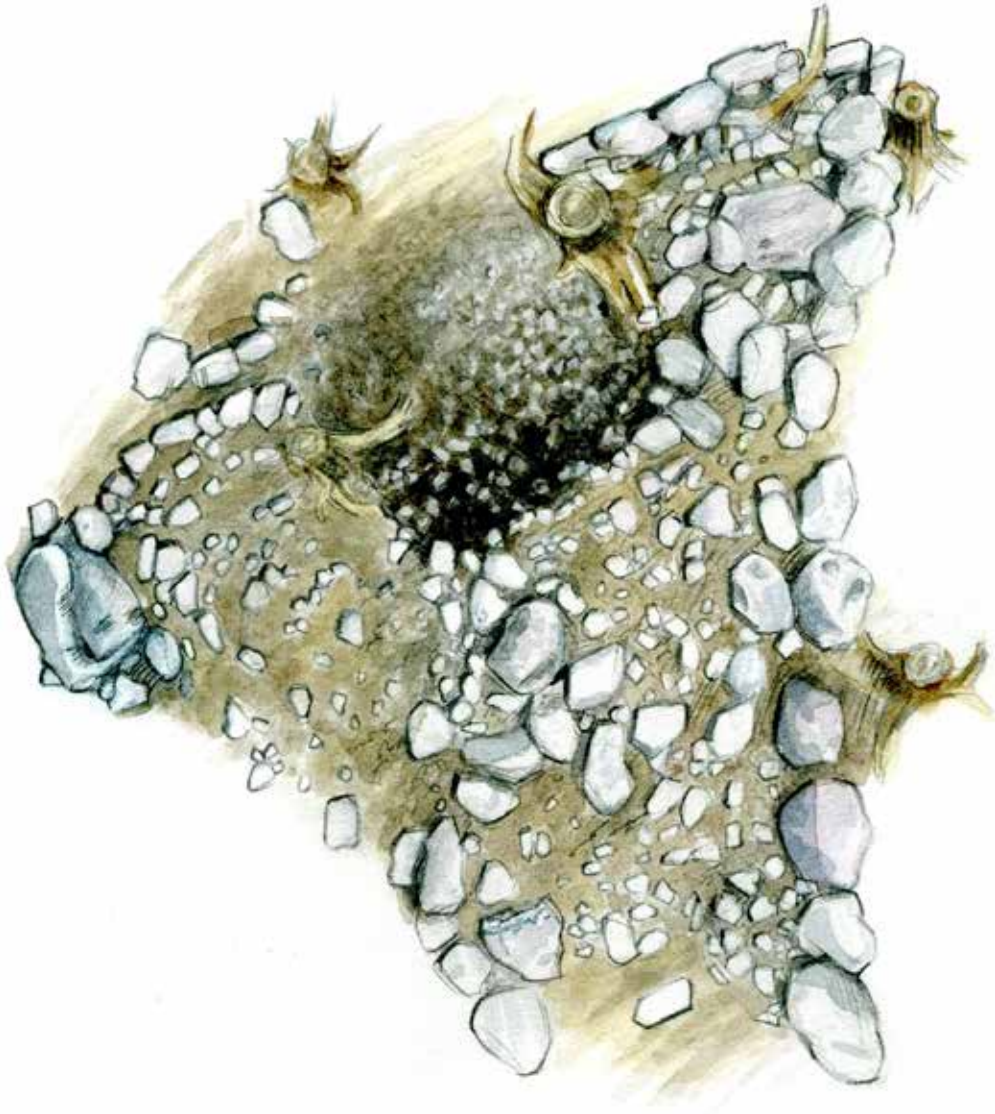
Inom Hjulstagravfältet undersöktes ett femtiotal gravar och bendeponeringar, varav några av dessa innehöll resterna efter fler än en person. Följaktligen påträffades minst 49 kremerade individer, utöver de tre begravningar som utgjordes av skelettbegravningar och som inte lämnade några benrester kvar (Vinberg m.fl. 2021:34f). Trettiosju av gravarna har daterats med hjälp av ¹⁴C-metoden och då kunde man konstatera att gravfältet hade lång kontinuitet och använts under både brons- och järnålder. För järnålderns del innebar det att följande tidsperioder fanns representerade: förromersk järnålder, romersk järnålder, folkvandringstid och vendel–vikingatid. Dateringarna från den äldre, mellersta och yngre bronsåldern skiljdes relativt tydligt från varandra, emedan dateringarna under perioden förromersk järnålder–romersk järnålder/folkvandringstid var successivt överlappande, likaså för de flesta dateringarna mellan vendeltid och vikingatid.

Inom gravfältet undersöktes fyra högar, tre tresidiga stensättningar varav en treudd, trettioen stensättningar, fyra blockgravar och sju omarkerade gravar. Konstruktionsdetaljerna utgjordes av mantlar, stenpackningar, kantkedjor, gravklot, inre stenkretsar, resta stenar, mittstenar och portar.⁷

Det osteologiska materialet omfattade 32 379,6 gram ben och var till övervägande del bränt. Huvuddelen av benmaterialet, 31 923 gram, påträffades i de 48 brandgravarna. I de tre skelettgravarna fanns inget benmaterial bevarat. En mindre mängd ben, 456,6 gram, påträffades i boplatkontexter och i rituella kontexter (Prata 2018:1). Den osteologiska analysen fastställde att 49 individer kunde identifieras och 48 av dessa kunde åldersbedömas, merparten av de gravlagda hade varit vuxna. Av de 49 individerna kunde 13 av dem könsbedömas. Endast drygt 25 %

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 7. Den tresidiga stensättningen, grav 5, anlades på äldre gravar, vilket tydligt syns i bildens vänstra del.

eller var fjärde individ könsbedömdes utifrån gängse vetenskapliga metoder som bygger på skillnader i skelettet och är behäftade med vissa källkritiska aspekter. De mest tillförlitliga könskaraktärerna finns i bäckenet. De sekundära könskaraktärerna som finns i kraniet motsvarar individens biologiska kön sämre. Metoderna för osteologisk bedömning bygger på ett normativt system, vilket betyder att personer med avvikelser från både ålders- och könsnormen kan felbedömas. För tidigt åldrade skelett, män med ”feminina” drag och kvinnor med ”maskulina” drag, kan alltså feltolkas. En överrepresentation av män i vissa material har visat sig bero på att en del äldre kvinnor bedöms som män på grund av kraniets robustitet. Även människans sociala, genetiska, hormonella och patologiska förhållanden påverkar skelettets utseende vilket försvårar bedömningen (Prata 2018:5f. och där anf. litt.). Framför allt gäller detta för obränt skelettmaterial, men även kremering och påföljande fragmentering av människobenen påverkar och försvårar könsbedömningen i mycket hög grad. Det är viktigt att skilja på könsbedömning och könsbestämning, vilket resulterade i att av 49 individer endast 13 av dem kunde könsbedömas, endast i fyra fall var man ganska säker på om personen var man eller kvinna (Prata 2018:21f).⁸

TRESIDIGA ANLÄGGNINGAR

Den största av de tresidiga anläggningarna var grav 5, med två sidor som var 11 meter långa och en sida som var 9 meter lång, anläggningens höjd var 0,4 meter. Kantkedjan som utgjorde anläggningens avgränsning var byggd av stenar i storlek 0,20–0,45 meter och hade svagt insvängda sidor. Därmed kunde den även benämnas treudd. Inom anläggningen påträffades keramik, brända ben, en järnten och en amulettring. Keramiken och de brända benen har tolkats komma från ett flertal små gravar som är äldre än grav 5, vilket också stöds av ¹⁴C-datering. Grav 5 överlagrar sju mindre gravar,⁹ dessa har i sin tur anlagts inom ett cirka 350 m² stort stenigt område med oklar funktion (figur 7). Det som är tydligt i området är att stenar har flyttats och arrangerats, sannolikt är detta en rituell yta som hör ihop med begravningar. Tre av gravarna ¹⁴C-daterades, en till yngre bronsålder och två till äldre järnålder. Inom grav 5 anträffades även en blockgrav och anläggningens södra arm var delvis anlagd över en rund stensättning. Nära mitten av grav 5 påträffades ett stolphål, A11207, som tolkades vara en del av anläggningen. Rester av träkol i ett lager i stolphålet daterades till vendeltid. I stolphålet påträffades även en mindre mängd benfragment.

Grav 13 hade två sidor som var 6 meter långa och en sida som var 5,5

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 8. Inom grav 13 påträffades inga mänskliga kvarlevor, vilket det gjordes i en anläggning utanför denna.

meter lång, anläggningens höjd var 0,25–0,5 meter (figur 8). Den östra sidan var något insvängd medan de andra föreföll vara raka. Därmed kunde anläggningen inte benämnas treudd. Det här var en tresidig anläggning utan begravnin. Grav 13 var till stor del anlagd över en rundad/ovalstensättning vars datering låg i romersk järnålder. I fyllningen till grav 13 påträffades keramik samt en liten mängd brända djurben. Inga stolphål eller andra anläggningar anträffades inom grav 13. Värt att tillägga är att cirka 1–2,5 meter sydöst om grav 13 påträffades ett flertal stolphål, varav ett av dem innehöll ett flertal fragment brända människoben. Anläggningen har stratigrafiskt daterats till yngre järnålder.

Grav 17 hade två sidor som var 7,8 meter långa och en sida som var 6,7 meter lång, anläggningens höjd var 0,45 meter (figur 9). Sidorna var förhållandevis raka med en viss antydning till insvängning. Därmed kunde anläggningen möjligen benämnas treudd. En mindre andel av norra delen av grav 17 var anlagd på en hög, vars datering låg i vendel–vikingatid. Inom grav 17 påträffades bland annat två järntenar, varav den ena var spirallagd, och en järnbricka. Utöver fynden anträffades ett relativt centrerat stolphål, A15100, som tolkades tillhöra grav 17 och ska ha haft en rituell funktion, något jag återkommer till längre fram. Anläggningen har stratigrafiskt daterats till yngre järnålder.

Av de ovannämnda uppgifterna har jag dragit följande slutsatser: 1) de tresidiga anläggningarnas gemensamma drag är avsaknaden av regelrätt

Figur 9. Grav 17 hade en centralt placerat stolphål, möjligen en manifestation av asken Yggdrasil.

begravning, exempelvis en tydlig nedgrävning som innehåller människoben; 2) avsaknad av föremål som kan tolkas som gravfynd; 3) tresidiga anläggningar följer inte en strikt mall beträffande konstruktionsdetaljer även om de har gemensamma drag. De två första punkterna antyder att grav 5, 13 och 17 inte har haft en tydlig funktion som grav. Det medvetna överlagrandet av äldre gravar tyder på någon form av maktspråk eller handling, vilka innefattar performativa beståndsdelar. Om anläggningarna inte är gravar har de en annan betydelse för gravfältet och tolkningen blir därmed inriktad på kult. Grav 5, 13 och 17 kan dock inte helt avfärdas som gravar, även om man beaktar källkritiska aspekter beträffande fynd som påträffas inom anläggningarna och dateringar. Kontexten är A och O och därför även undersökningsmetoderna och analyserna, vilka i så hög grad som möjligt måste säkerställa sammanhanget mellan anläggning och fynd.

Nedan följer tre exempel som tydligt demonstrerar komplexiteten hos anläggningarna och som även kan påverka tolkningen av dem:

- I stolphålet A11207 tillhörande grav 5 påträffades små mängder brända ben, vid den osteologiska analysen kunde dessa endast bestämmas till mellanstora och stora djur, människan ingår i den första gruppen.
- Strax sydöst om grav 13 påträffades tre stolphål – A63370, A63379 och A63509 – som bildade en cirka 2 meter stor triangel med ungefär samma riktning som grav 13. I stolphålet A63370 påträffades sju brända fragment av både rörben och kranium från människa. Benen har inte ¹⁴C-analyserats, men har placerats inom perioderna förromersk järnålder–folkvandringstid. Teoretiskt sett skulle stolphål och grav 13 kunna ha ett rituellt samband som inbegriper hantering av döda människor.
- Inom grav 17 hade ett centralt placerat stolphål tolkats som tillhörande anläggningen och då begravning saknades gavs stolphålet en rituell förklaring. Enligt dokumentationen av grav 17 påträffades stolphålet under ett stenlager, A61148. Man kan tolka att stolpen som stod i mitten av den tresidiga anläggningen utgjorde en manifestation av asken Yggdrasil. Inom anläggningen påträffades ytterligare en stenpackning, A61169, som bedömdes som äldre och inte en del av grav 17. Från stolphålets fyllning ¹⁴C-daterades hasselnötsskal till äldre bronsålder. Problemet är att man inte har fastslagit stolphålets ålder, den kanske inte ens är en del av den tresidiga anläggningen, men med tanke på Andréns resonemang om världsträd kan det vara möjligt att den hör till anläggningen.

Performativa aspekter av dessa anläggningar kan dock inte förbises. För Hjulstagravfältets del var intentionen att de i första hand skulle förstås som gravar för att inte skilja sig från de andra anläggningarna runt omkring. Treuddarna var som de andra stensättningarna, en självklar del av gemenskapen på gravfältet, då de utgjordes av gravar eller gravliknande anläggningar.

De efterlevande

I de norska medeltida Borgartingslagen och Eidsivatingslagen, med rötter i 1100-tal, och kanske ännu tidigare, kan man läsa om hur man gjorde skillnad på social tillhörighet hos de människor som skulle begravas (Jons-son 2009:51). Lagar och sedvänjor reglerade var människor under medeltid skulle gravläggas, de finaste platserna var inuti kyrkan och de sämsta nära kyrkomurarna eller till och med utanför dessa. En inblick i detta får vi genom att studera placering av gravar i landskapet. I de förhistoriska samhällena märks den sociala skillnaden i begravningspraxisen i huvudsak på ett vertikalt plan. Monumentalitet och höjd är viktiga komponenter för att visa sin sociala roll i samhället – ju större grav och högre placering i landskapet, desto viktigare person. Det var viktigt att visualisera sin ställning.

Det är möjligt att även annat än sociala skillnader presenterades på ett horisontellt plan. Det skulle innebära att gravarna markerade för oss svåråtkomliga olikheter, oavsett vilken typ av gravgåvor som följde med i graven. En människas essens, livsgärning eller uppskattning kan ha speglats i gravens form. Treuddarna kan då ha varit förbehållna en särskild grupp eller personer med särskilda kvaliteter av ovanlig art, möjligen knutna till kult eller religion.

I Gutalagen finns en omdebatterad skrivning som berör blot, i fjärde kapitlet förbjuds de forna sederna, ingen må åkalla heliga eller offerlundar, högar, hedniska gudar eller stavgårdar (Holmbäck & Wessén 1979:207). Genom förbudet förstår vi att de gamla sederna levde kvar långt efter kristendomens intåg i landet. På den tiden fanns inte längre formella officianter som hade hand om riter och kult, lagen måste ha vänt sig mot ett folkligt bruk. Det finns flera termer som talar för att de fanns religiösa specialister vid de större kultfesterna och som just då hade specifika funktioner, till exempel de fornvästnordiska *godi*, *gyðja*, *þulr*, **vífill* och **lytir* (Brink 1996:256ff; Sundqvist 2007:128).

En del av ritualerna kan vi spåra genom de materiella resterna och det verkar rimligt att tro att det fanns officianter med olika roller som deltog i begravningsceremonierna och att det även fanns en viss formalisering kring gravbygge och begravningar och att detta går att spåra långt till-

baka i tiden. Sannolikt fanns traditioner och riter av lokal karaktär som skiljde sig åt. Själva gravbyggandet kan ha utgjort en rituell handling, som förpliktigade den avlidnes familj och vänner.

Nedanstående tabell visar en möjlig och mycket förenklad indelning av några av de moment som görs i samband med en begravning. Vid uppförandet av riterna förbinds performativiteten och minnet ihop hos de medverkande. Kolumnen "Övriga (officianter)" skulle kunna representera ovan nämnda specialister inom kult och religion (tabell 1).

AVSIKTEN MED GRAVAR är att i första hand vara en plats för de döda – ursprungligen jordbegravdes människorna och senare började man att kremera dem, dels av hygieniska skäl, dels av religiösa. Markering av graven gjorde det lättare att hitta den vid återbesök så länge man inte levde i stationära samhällen. Senare blev det en markering med andra betydelser, det vill säga gravar som fungerade som exempelvis gränsmarkörer och inte tvärtom, inte en gränsmarkör som är en grav, till skillnad från gränsmarkeringar som innehåller brända ben. De ska i första hand ses som just markeringar och inte som gravar, även om de kan innehålla brända ben som tillfogas för att ge anläggningen en ny dimension. Häri ligger skillnaden i primär och sekundär betydelse och bruk. Den typen av anläggningar skiljer sig formmässigt från vanliga gravar.

MOMENT	FAMILJ	ÖVRIGA (OFFICIANTER)
Bygga grav	×	–
Genomföra begravningsriter	–	×
Kremering	–	×
Gravläggning	×	–
Måltid	×	×
Återbesök	×	–
Riter efter begravning	×	–

Tabell 1. Olika faser i samband med begravning.

Slutord

De undersökta gravarna representerar endast en del av den totala mängden människor som levt och dött under en specifik period och plats, i det här fallet det förhistoriska Hjulsta. Det betyder att ett stort antal människor inte är begravda, men de som är begravda i Hjulsta var tillräckligt viktiga för att få en begravning, en särskild plats. Möjligen måste vi tänka om rejält vad gäller gravfälten, se det från ett annat perspektiv och i relation till de omkringliggande boplatserna. Det kan betyda att man ska se Hjulsta gravfält som en begravningsplats som skiljer sig från andra liknande platser och från gårds- och bygdegravfälten, att den är till för definierade personer som representerar en släkt, ett folk, en yrkeskategori, ett religiöst sällskap eller något annat.

Vi ser också att det finns skillnader i begravningsskick och utformning av gravarna. Ska man se dem som modeskiftningar eller har de en särskild betydelse? Svaret måste bli både ja och nej. Idéerna skiftar över tid och därför är det svårt att fastslå deras ursprungliga mening. De tresidiga anläggningarna i Hjulsta representerar måhända kult snarare än att de utgör gravar (Vinberg, "Navet i Hjulsta" i denna volym). Man kan dock inte komma ifrån att anläggningarna byggdes som att ge sken att vara gravar, och att detta utgjort en bakomliggande intention. Avsaknaden av människoben i anläggningarna kan förklaras på flera sätt, möjligen finns de där men märks inte på grund av otillräckliga undersökningsmetoder, möjligen är detta resultatet av medvetna handlingar. Anläggningarna utgör likväl exempel på tresidiga gravar och däri ligger den faktiska performativiteten, där huvudbetydelsen i de fall överlagringar äger rum även handlar om maktspråk.

Treuddarna i Hjulsta användes som en kulturell representation för något abstrakt, eller möjligen associerades de till specifika funktioner. Ett kontinuitetsbrott inom de ledande skikten kan ha resulterat i att man raserat äldre monument eller att nya gravar anlagts ovanpå gamla, genom en slags absorption där man tar över/får tillåtelse från tidigare äldre generationer och därmed legitimerar ett maktskifte. Inom en sådan handling kan det även vara ideologiskt fruktbart att ändra på formspråket hos de nya anläggningarna som man identifierar sig med. I Hjulsta överlagrar både högar och tresidiga anläggningar äldre runda stensättningar. Orsakerna till maktskiften torde i första hand bero på ekonomiska faktorer snarare än religiösa. Det var av stor vikt att manifesteras släktband till de döda, vilket gjordes i syfte att bevara *status quo*. Här är antagligen den sociala gemenskapen en faktor, då relationer och band till icke-släktingar skulle upprätthållas trots att den döde inte längre fanns

kvar. Eliten kunde hänvisa till gravarna, ”där finns bandet mellan dig och mig”.

Treudden grav 5 anläggs under vendeltid, efter ett möjligt kortare avbrott av användandet av begravningsplatsen, vilket i linje med Peter Bratts förslag innebär att treuddar står för en återetablering av gravläggningar under yngre järnålder. Anders Andréns hypoteser om Yggdrasil kan mycket väl stämma, det ena behöver inte utesluta det andra. Om det visar sig att gravens utformning faktiskt kan förmedla den begravningsroll i samhället med mer ackuratess än tidigare öppnar det upp för ett helt nytt sätt att förstå järnålderns samhällsstruktur. Treuddarnas roll verkar inte helt klarlagd och ju fler som undersöks desto närmare svaren kommer vi.

TREUDDARNA ÄR ETT MYCKET BRA EXEMPEL på hur arkeologer behandlar fenomen som man inte riktigt förstår, vilket i sig är bra ur ett vetenskapligt perspektiv, då vi måste skärpa tankeverksamhet och undersökningsmetodik för att komma fram till en väl avvägd tolkning av anläggningen. Min åsikt är att treuddar i första hand ska förstås som gravar,

Figur 10. Fri tolkning av hur det kan ha sett ut vid en begravning.

men att de ändå kan ha andra betydelser, som att föreställa gravar eller utgöra kultiska element. Gravens performativitet utgörs av en förmedling till de levande, när vi ser denna konstruktion, rund som tresidig, då vet vi att den innehåller resterna av en person som en gång har levt och gått bland oss. De andra betydelserna är sekundära, oavsett gravskick, storlek eller utsmyckning. Intentionen för Hjulsta gravfält är att vara en gravplats för människor, men kanske ännu viktigare, att förmedla socialt anseende som inte endast mäts i materialistisk rikedom.

NOTER

- 1) Möjligen var det inte gravfält, utan snarare rituella ytor eller liknande.
- 2) Fornvästnordiska motsvarar de gamla språken fornorska och fornisländska.
- 3) Siffror som möjligen måste revideras eftersom flera treuddar har undersökts sedan artikeln skrevs.
- 4) Det är inte antal benfragment som definierar en grav, även delar av en kropp representerar en begravning, enligt min mening.
- 5) Med detta menas annat än förvaringsplats, ibland benämnda i vetenskaplig litteratur som vilo- eller boningsplats eller liknande. Benen är inte på något sätt aktiva.
- 6) Gravarna utgjordes av en kraftigt skadad tresidig stensättning och fem runda stensättningar med kantkedja och stenpackning. Med hjälp av ett djurben kunde anläggningarna ¹⁴C-dateras till yngre järnålder.
- 7) Definitionerna för Hjulsta gravar är hämtade ur Riksantikvarieämbetets *Rapportanvisningar* (1993).
- 8) Könsbedömning, inte könsbestämning, används av osteologer. Tretton människor eller en fjärdedel av de kremerade individerna i Hjulsta kunde könsbedömas. Jag hävdar att osäkerheten är för stor för att dra långtgående slutsatser om kön, framför allt när arkeologer generellt använder sig av fynd för att bevisa kön, något som inte ens låter sig göra med hjälp av naturvetenskapliga metoder.
- 9) Egentligen bendeponier, dessa utgörs av mindre mängder ben.

REFERENSER

- Alkarp, M. 2009. *Det Gamla Uppsala. Berättelser och metamorfoser kring en alldeles särskild plats*. Opia 49.
- Almgren, O. 1904. Vikingatidens grafskick i verkligheten och i den fornordiska litteraturen. I: *Nordiska studier tillagnade Adolf Noreen på hans 50-årsdag den 13 mars 1904 af studiekamrater och lärjungar*. Uppsala.
- Almgren, O. 1934. *Sveriges fasta fornlämningar från hednatiden*. Föreningen Urds skrifter 1. Uppsala.
- Ambrosiani, S. 1905. Fasta fornminnen i Tuna socken, Olands härad, Uppland. *Upplands fornminnesförenings tidskrift XXIV*.
- Andrén, A. 2004. I skuggan av Yggdrasil. Trädet mellan idé och realitet i nordisk tradition. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Lund.
- Appelgren, K. & Nilsson, A. 2007. Gravar och symboliska begravningar. I: Anund, J. (red.) *Gården, tingen, graven. Arkeologiska perspektiv på Mälardalen*. Riksantikvarieämbetet skrifter 71.
- Austin, J.L. 1962. *How to Do Things with Words. The William James Lectures Delivered at Harvard University in 1955*. Oxford University Press <https://silverbronzo.files.wordpress.com/2017/10/austin-how-to-do-things-with-words-1962.pdf>
- Bratt, P. 2003. *Gravfältet vid Kalvshälla bytomt*. Stockholms läns museum rapport 2003:15.
- Brink, S. 1996. Political and Social Structures in Early Scandinavia. A Settlement-Historical Pre-Study of the Central Place. *Tor* 28.
- Engström, T. 2007. De dolda döda – och deras betydelse för gravbegreppet. I: Notelid, M. (red.) *Att nå den andra sidan. Om begravning och ritual i Uppland*. Arkeologi 44 Uppland – studier 2.
- Ericsson, A. & Runcis, J. 1995. Gravar utan begravningar. I: Ericsson, A. & Runcis, J. (red.) *Teoretiska perspektiv på gravundersökningar i Södermanland*. Riksantikvarieämbetet skrifter 8.
- Fahlander, F. 1995. *En gravarkeologisk idéhistoria*. Hemtentamen i arkeologihistoria (5 p). Göteborgs universitet.
- Gatti, C. & Åhlström, J. 2018. *Ett gravfält från yngre järnålder. Undersökningar inför nydragning av Roslagsbanan och anläggandet av Arninge station*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2018:9.
- Holmbäck, Å. & Wessén, E. 1979. *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Skånelagen och Gutalagen*. Stockholm.

- Honko, L. 1976. Riter – en klassifikation. I: *Fataburen. Nordiska museet och Skansens årsbok 1976*
<http://nordiskamuseet.diva-portal.org/smash/get/diva2:1297614/FULLTEXT01.pdf>
- Hällans-Stenholm, A-M. 2012. *Fornminnen. Det förflutnas roll i det förkristna och kristna Mälardalen*. Vägar till Midgård 15. Lund.
- Jonsson, K. 2009. *Practices for the Living and the Dead. Medieval and Post-Reformation Burials in Scandinavia*. Diss. Stockholms universitet. Stockholm Studies in Archaeology 50.
- Kaliff, A. 1997. Gravbyggnader och altare. Arkeologiska spår av bronsålderns eskatologiska föreställningar. *Fornvännen* 92.
- Kaliff, A. & Østigård, T. 2013. *Kremation och kosmologi – en komparativ arkeologisk introduktion*. Opia 56.
- Meurling, B. 2016. Rit och ritual. Introduktion till en kulturvetenskaplig diskussion. *Nätverket 20 (2016)*. Uppsala universitet
https://antro.uu.se/natverket-etnologisk-tidskrift/natverket_volymen/
- Nylén, E. 1958. Gotländska gravformer och deras betydelse för kronologien. *Tor IV*.
- Montelius, O. 1877. *Sveriges hednatid samt medeltid, förra skedet, från år 1060 till år 1350*. Stockholm.
- Petré, B. 1982. *Arkeologiska undersökningar på Lovö. Del 1. Neolitikum, bronsålder och äldsta järnålder. Undersökningar 1971–1980*. Studies in North-European Archaeology 7. Stockholms universitet.
- Prata, S. 2018. Osteologisk analys. Ben från brandgravar, boplats och rituella kontexter inom Hjulsta 96:1. Spånga socken, Stockholm stad, Uppland. SAU rapport 2018:25. I: Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2019. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år. Bilagor*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Riksantikvarieämbetet 2018. Lista med lämningstyper och rekommenderad antikvarisk bedömning. Version 4.7 (2018-03-23)
<https://www.raa.se/app/uploads/2018/11/L%C3%A4mningstypslistan-4.7.pdf>
- Seiler, A. & Appelgren, K. 2012. *Inhåleskullen – ett mångtydigt gravfält från yngre bronsålder–äldre vikingatid*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2012:158.
- Singer, M. 1958. The Great Tradition in a Metropolitan Center – Madras. *Traditional India. Structure and Change. Journal of American Folklore Vol. 71, No. 281*.
- Sjöborg, N-H. 1822–1830. *Samlingar för nordens fornälskare I–III*. Stockholm.
- Sundqvist, O. 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. Opia 41.

- Therus, J. 2019. *Den yngre järnålderns gravskick i Uppland. Framväxten av den arkeologiska bilden och en materialitet i förändring*. Aun 50.
- Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2021. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Wikborg, J. 2007. De levande och de döda. Gravfältens kontinuitet och relation till bebyggelsen. I: Notelid, M. (red.) *Att nå den andra sidan. Om begravning och ritual i Uppland*. Arkeologi 4 Uppland – studier 2.
- Äijä, K. 1993. *Åbygravfältet*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer rapport 1987:11.
- Äijä, K. 1998. *Jordbrogravfältet. Nynäsbanan. Södermanland*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 1998:66.

Kultplatsens karaktär

Det yttre och inre landskapet

INGELA HARRYSSON

Illustration Michael Schneider

I följande artikel kommer kultplatsens topografi och läge belysas med utgångspunkt i att vissa platser i landskapet har uppfattats som heliga. Kultplatsens topografi och rumsliga struktur står i fokus och en jämförelse med platser i närområdet där amulettringar påträffats kommer att göras. Vidare kommer även ett resonemang att föras kring vilken roll kultplatsen kan ha spelat i den omgivande bygden. Kultplatsen togs i bruk under mellersta bronsålder och redan från första början förefaller det som om att de människor som levde då befann sig i ett religiöst format landskap som topografiskt formades av berg, skogar, vattendrag och sjöar (jfr Artelius 2010:56). Hur landskapet upplevs är både kulturellt och individuellt betingat. Folk i till exempel de nordiska länderna har genom århundradena befolkat naturen med olika typer av väsen. Landskapet och naturen har fått fungera som värd för de naturliga krafterna som åter speglas i myter och sagor där vättar, dvärgar och troll bor (Steinsland 2007:115, 282). Forskning om landskapet kan förenklat sägas ha gått från att handla om geografi och det topografiskt, naturligt formade materiella landskapet till att idag också innefatta upplevelser och estetik i landskapet, ett yttre och ett inre landskap (Sporrong 2015:17).

Redan under förundersökningarna av Hjulstas kultplats och gravfält under säsongerna 2015 och 2016 uppstod frågor kring platsernas arkitektur (Harrysson & Vinberg 2016; Harrysson & Hallgren 2021). Betydelser av den naturliga topografin, den monumentala höjden i landskapet, den rikliga förekomsten av amulettringar i kontrast till avsaknad av byggnader och i sammanhanget relativt fyndfattiga gravar var överraskande resultat som ledde till nya frågor. När slutundersökningen sedan inleddes följde frågorna kring platsens arkitektur och platspecifika karaktär med som en naturlig del av projektet.

RITUELLA ASPEKTER VÄGS OFTA IN för att tolka landskapet. Här framförs bland annat teorier om hur människan betraktar det heliga rummet som en fast punkt, något att orientera sig utifrån och att det är flera platser som tillsammans format det heliga i landskapet (Eliade 2008:21f, 29). Det finns ingen arkeologisk metod för att identifiera kultplatser utan ofta, som i fallet med kultplatsen i Hjulsta, skulle en arkeologisk undersökning utföras av de på platsen kända gravarna. På liknande

sätt upptäcktes kultplatsen i Lilla Ullevi och den rituella ytan i Gamla Uppsala (Bäck m.fl. 2009; Lucas & Lucas 2017).

Även om vi inte kan se eller fånga sinnesstämningar från förgångna tider menar jag att vissa platser genom topografiska formationer, utseende och läge i relation till omgivningen förmedlar en *känsla* utöver det vanliga. Det kan handla om en förnimmelse av landskapet som bygger på harmoni eller balans och hur naturen samspelar med den bebyggda miljön.

När en analys av landskapet utförs utifrån dess kulturella betydelse brukar man tala om *spirit of the place* eller *genius loci*, det vill säga *platsens själ* (Sporrong 2015:18). Arkitekturhistorikern och teoretikern Christian Norberg-Schulz menar att när platsens karaktär och struktur, naturlig eller skapad, belyses genom ett för vetenskapligt abstrakt språk faller vitala delar bort i tolkningen. Han syftar på aspekter av kontraster mellan jord och himmel, vad som är inom- eller utomhus och slutligen platsens karaktär, det vill säga *hur* något *är*. Genom att belysa dessa fenomen fångas enligt honom *platsens själ – genius loci*. I Norberg-Schulz användning av begreppet *genius loci* avses platsers karaktär, och hur dessa upplevs och uppfattas. Detta skiljer sig något från den romerska grundbetydelsen, vilket avser platsens ande eller rådare. Norberg-Schulz presenterade sin analysmetod i boken *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture* (1980). Där menade han att arkitekten genom sitt arbete har möjlighet att synliggöra platsens själ. Arkeologi kan sägas vara en sorts omvänd arkitektur där vi (arkeologer) försöker förstå och tolka spåren på platser där människor har levt och bott för hundratals, ibland tusentals år sedan.

Att diskutera varseblivning och vad som upplevs ute i fält under en arkeologisk undersökning är givetvis en vanskelig riktning att ta när det förflutna ska tolkas. Trots detta anser jag att Norberg-Schulz är något viktigt på spåren som även kan gälla för arkeologin när han skriver:

”When we treat architecture analytically, we miss the concrete environmental character, that is, the very quality which is the object of man’s identification, and which may give him a sense of existential foothold” (1980:5).

MIN UPPLEVELSE/UPPFATTNING I FÄLT av kultplatsen i Hjulsta bygger på iakttagelser och jämförelser från ett stort antal arkeologiska undersökningar vilket resulterat i att jag menar att det inte går att komma ifrån att vissa platser skiljer ut sig genom att de förmedlar en ”känsla” utöver det vanliga. Redan under den arkeologiska förundersökningen upplevdes platsen som annorlunda än andra platser. Dels handlade det om läget för den monumentala höjden i landskapet, dels om hur naturen

MOTSTÅENDE SIDA
 Figur 1. Drönarfoto av kultplatsen där de "rum" som skapats mellan berghällarna tydligt framträder – den centrala platåns skyddade läge mellan hällarna, och med öppningen mot nord-öst samt slutningen ner mot sydväst.

genom hällarna hade skapat olika rum på ytan (figur 1). Tidigt under fältarbetet insåg vi dessutom utifrån källmaterialet som framkom att platsen använts under mycket lång tid trots att de konstruktioner som skapats av människor inte föreföll att vara så många.

Genom att utgå från den del av Norberg-Schulz fenomenologiska tolkningsmodell som berör *det naturliga landskapet* ämnar jag belysa hur företeelser i form av karaktär och atmosfär kan leda till en djupare förståelse av platsen. Modellen tillåter en helhetssyn på lämningar i en specifik landskapskontext som sedan sätts i relation till andra samtida forn lämningar.

För att tolka det naturliga landskapet kommer fem fenomen att belysas – kosmisk ordning och karaktär, ting, ljus och tid. Begreppet *ting* används här så som Norberg Schultz har använt det, i syfte att definiera topografiska element som varit av betydelse när människor tagit naturliga platser i anspråk (Norberg Schultz 1980:27).

- *Kosmisk ordning och karaktär.* Ordningen bygger på eller utgörs av tydliga riktningar i landskapet som dalgångar och större vattendrag eller på förhållanden i kulturen till himlakroppar, som till exempel polstjärnan. Även solens rörelse kan vara av vikt som ett oföränderligt och storslaget naturfenomen som universums kardinalpunkt. Solen betraktas i många kulturer som det mest grandiosa av naturliga fenomen. Karaktären av platsen utgörs av landskapet och företeelser i terrängen som avviker gentemot omgivningen, till exempel bergsformationer. Karaktär är på en gång ett mer allmänt och ett mer konkret begrepp än rum. Å ena sidan definieras en allmän atmosfär, varseblivningen av platsen mot å andra sidan den konkreta formen och substansen.
- *Ting*, här i egenskap av berg/höjder, vatten och vegetation. Topografins förhållande gentemot skyn, berg och träd som förbinder jord och himmel, så kallade axis mundi, världsaxel. Kombinationen av dessa ting gör en plats meningsfull och eller bidrar till att den uppfattas som helig. I sin omgivning så fungerar de heliga platserna som center, de blir till objekt varifrån orientering och identifiering sker samt bidrar även till områdets rumsliga indelning.
- *Ljus* och hur det förändras över dygnet, men även som här i Skandinavien ljusets skiftning beroende på årstid. Ljuset eller avsaknaden av ljus kan ses som ett av de minst konstanta naturliga fenomenen.
- *Tid* hänger till stor del samman med förekomsten av ljus. Årstidsväxlingar i Norden verkar genom gröna ljusa somrar och mörka vita vintermånader. Årstidsväxlingar faller ofta in i den rituella kalendern med skapelse, död och pånyttfödelse.

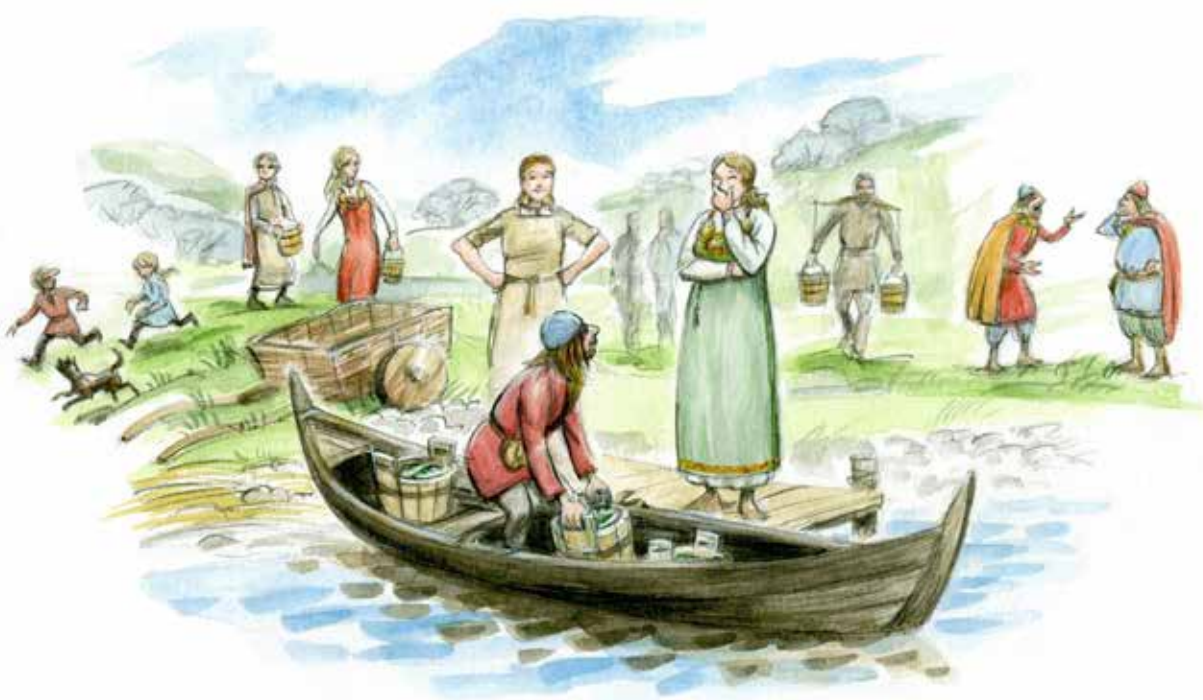
Exemplet Hjulsta

Området för själva kultplatsen utgjordes av en nordväst vänd höjd cirka 6 000 m² stor som relativt väl kan återskapas till hur den såg ut innan stora moderna infrastrukturella satsningar i form av väg- och bostadsbyggen genom det historiska kartmaterialet och SGU:s landhöjningskartor.

Enligt en arealavmätning från 1822 över området var platsen vid den tiden en inhägnad beteshage som omgärdas av åkermark överallt utom i väster där Spångåån har sitt flöde cirka 50 meter nedanför foten av västsidans sluttning. Ån rinner upp i nordväst vid Viksjö i Järfälla inte långt från Görvelnviken i Mälaren. I söder mynnar den ut i Bällstaviken och Ulvsundafjärden.

Landhöjningen är den naturliga process som mest påtagligt har förändrat landskapsbilden i området, från öar och halvöar under bronsålder till att över tid utgöras av allt större sammanhängande landområden.

Figur 2. Vattenvägar i kombination med odlingsbar mark definierade Hjulstas landskap och bygder. Illustrationen är en konstnärlig tolkning av hur en vardaglig situation kan ha sett ut vid vattnet nedanför Hjulstahöjden.

KOSMISK ORDNING OCH KARAKTÄR

Under den äldre bronsåldern cirka 1500 f.Kr. utgörs kultplatsen av en halvö som omges av vatten på samtliga sidor utom den södra som hänger samman med den höjd dagens stadsdelar Tensta och Hjulsta är belägna på. Under den tid som passerar fram till att kultplatsen har sin kulmen under vendeltid, cirka tvåtusen år senare, har landet höjts så pass mycket att vattendragen sannolikt bortom dagens Järfälla kyrka inte längre är farbara hela vägen norrut mot Görveln och Mälaren. Riktningen i landskapet tydliggörs av de två ådalarna för Igelbäcken i norr och Spånga/Bällstaån i söder. Miljön kring dessa karaktäriseras av flera moränhöjder vilket gör närmiljön till ett småkuperat område.

Ådalarnas tydliga riktning i landskapet löper i sydöst till nordväst och kring tiden för Kristi födelse bildade södra Spånga och Bromma en halvö då Igelbäcken och Spångaån istället utgjordes av vikar till Östersjön respektive Mälaren. De äldre större vattensystemen bidrog till att definiera och avgränsa landskapet gentemot omgivande bygder. Speciellt landområdet öster om Bällstaån var mer uppdelat av Igelbäckens forna system av sjöar, medan landområdet väster om Bällstaån utgjordes av ett mer sammanhållet landskap (Vinberg, "Navet i Hjulsta" i denna volym).

Det är mycket troligt att höjden, närheten till vatten och kanske växtligheten på ytan getts mytologiska och kosmologiska betydelser (Bradley 2000:33). När platsen tas i anspråk under mellersta bronsålder förefaller det som att platsens naturliga kvaliteter och immateriella värden har spelat roll för vilka aktiviteter som skett där. Huruvida ljuset, det vill säga solens rörelse över ytan, spelat roll för de som över tid nyttjat platsen går inte direkt att svara på. Höjden har alltid varit solbelyst större delen av dagen, men eftersom det är okänt hur växtligheten sett ut på platsen vet vi inte om träd skapat skugga och därmed ett mer slutet rum, och om träd hindrat krönet från att rent visuellt möta himlen.

Platsens karaktär kan beskrivas som monumental genom den i området markerande höjden, men även som inneslutande genom hur berg- och höjdlarna bildade mindre rum och bidrog till att sikten skymdes från delar av ytan på kultplatsen. Även om bebyggelsen under bronsåldern inte är speciellt omfattande kommer den över tid att öka och antalet gårdar i närheten av kultplatsen blir fler och fler. Det innebär att kultplatsen allt mer relateras till den fysiska bebyggelsen och det kan inte uteslutas att odling vid någon period har skett i dess direkta närhet – företeelser som kan ha spelat roll för hur platsen uppfattas i ett landskap som förändras, men där kultplatsen behåller sin platsidentitet.

NÄSTA UPPSLAG
Figur 3. Undersökning av gravarna på den västra platån. Grav 12 centralt i bild och, nedanför den långsmala hällen till vänster, kultplatsen.

TING

Ett tydligt karaktärsdrag på den nordvästvända sluttning som kultplatsen utgjordes av var de berghällar som löpte längs med sluttningen. Hällarna var av grå granit med insprängda kvartsådrar. Västra sidan av sluttningen stupade brant ner mot vattendraget Spångaån, medan den östra hade en mer trappstegsliknande, betydligt svagare sluttning ner mot mer låglänt gammal åkermark, där motorväg E18 idag löper genom landskapet. Berghällarna hade slipats av grus och sand som följt med inlandsisen, och på så sätt hade de fått en mjukt rundad form med slät yta och låg fördelade över ytan som gigantiska släta urtidsdjur. Mellan berghällarna hade platåer skapats och genom naturens lek bildades rum som hällarna omslöt.

Höjdens *krön*, som var beläget cirka 30 meter över havet, kom inte att undersökas då det låg utanför undersökningsområdet. Utsikten från krönet gjorde att omgivningens utbredning och landskapets riktningar lätt kunde följas visuellt via dalgångar och vattendraget i väster. Området närmast krönet bestod av stenmattor och blockig morän. Stenmattorna band så att säga samman ytorna mellan hällarna, och stenmaterialet verkade till viss del vara sorterat utifrån storlek på så sätt att det var mycket ensartat.

Nedanför området med stenmattor låg den så kallade *centrala platån* som utgjordes av en svagt sluttande yta, cirka 400 m² stor. Ytan omgavs till viss del av berghällarna där de täckte hela den västra sidan, men på den östra sidan fanns det en cirka 20 meter bred öppning som gav fri utsikt mot nästa höjd där boplatsen och gravfältet Spånga 96:1 låg. Hällarnas höjd varierade mellan 1 och 2,5 meter med vertikala sidor. Sikten var även fri mot nordväst och den förhistoriska gård som legat på Hjulsta bytomt (Stockholm 615:1). Något högre placerat och ovanför den västra hällen låg ytterligare en cirka 250 m² stor platå, *västra platån* (figur 3). Berghällerna slutade här abrupt i den sydvästra delen vilket gjorde att en 2,5 meter hög vertikal vägg hade bildats vid södra delen av platån. En smalare utlöpare av hällen och inte med samma manifesta höjd fortsatte mot nordväst vilket ledde till att den här delen av rummet i det närmaste blev rektangulär. På dessa båda platåer var känslan rum mycket påtaglig, ett rum vars utbredning avgränsades av hällarna, gränser som skapade ett inne och ett ute uppstod. Nedanför platåerna fortsatte sluttningen som ställvis var brant och kantad med block och stenar för att mot *foten* av sluttningen flacka ut och övergå i odlingsmark.

Hällarna kan uppfattas representera delar av ett centrum, *axis mundi*, där kontakt upprättas med det heliga. Hierofanin, det heliga, har uppenbarats på platsen och på så sätt tillgängliggjort kontakter med gudar och krafter. Över tid skapas även band till tidigare generationer genom plats-

ens äldre lämningar, och kultplatsen kan i detta sammanhang ses som en nyckelsymbol för att sluta upp kring oavsett tidperiod (Eliade 2008; Sporrang 2015:20).

LJUS OCH TID

Vegetationens omfattning och utbredning under platsens brukningstid är till stora delar okänd för oss. Utifrån vedartsanalys vet vi dock att de vanligaste trädslagen som vuxit på ytan, eller i närheten, har utgjorts av ek, tall och björk. Eken visade sig vara det vanligaste förekommande trädslaget vilket kan betyda att kultplatsen utgjorts av ett öppnare landskap vilket krävs för att ekar ska trivas. Makrofossilanalysen visar att det på marken vuxit örter varav flera ätbara som till exempel svinmålla, åkerbinda, jordrök och lomme (Den virtuella floran). I en av härdarna fanns rester av hasselnötsskal och vid vedartsanalysen påträffades också i några prover vedrester efter hassel.

Huruvida det har funnits träd på kultplatsen eller inte har betydelse för om platsen uppfattas som ljus eller mer skuggig. Inför fältarbetet hade samtliga träd på platsen avverkat vilket gjorde att vi uppfattade platsen som mycket ljus och solbelyst under stora delar av dagen av den ljusa årstiden. Det vi vet om ljuset på platsen och i omgivningarna är att det är det fenomen som varierar mest av de fem som här tas upp. Det naturliga ljuset styrs av tidpunkt på dygnet, årstid och vilket väder som råder på platsen när den nyttjas. Naturkrafterna har synliggjorts i bland annat årstidsväxlingarna och med dessa det varierande vädret. Växlingarna av årstid har således påverkat platsens färg, form och utseende samt dess ljus.

Fenomen av människan skapade

Utöver ovan beskrivna naturliga företeelser så har människorna i Hjulsta med start senast under mellersta bronsålder börjat modifiera och manipulera den naturliga topografin på kultplatsen. Inom många kulturer är det vanligt att naturliga platser som uppfattas som heliga förbättras eller förstärks genom att något tillförs platsen, som till exempel en pelare eller byggnader (Eliade 2008:39ff; Nordberg, "Hjulstagårdens helgedom" i denna volym). Kultplatsen kan även ses som att ett "hem" skapas för naturkrafterna i syfte att kunna kontrollera dessa och upprätta kontakt (Norberg-Schulz 1980:50).

I följande avsnitt följer en beskrivning av vad som uppfattas vara betydelsebärande element när platsen har preparerats för sitt syfte som helig plats.

NÄSTA UPPSLAG
Figur 4. Ytan med bende-positioner, intill hållarna på östra sidan om kultplatsen.

EN HELIG PLATS

På krönet, utanför undersökningsområdet, finns en ensamliggande stensättning av äldre järnålderskaraktär samt några terrasseringsar. Stensättningen är cirka 8 meter i diameter och förefaller vara konstruerad med en storblockig ytterkant, vilket innebär att den utifrån gravöverbyggnadens utseende skulle kunna höra hemma i äldre järnålder. Terrasseringsarna är placerade längre söderut på krönet och begränsas till viss del av vad som förefaller vara stensträngsliknande konstruktioner. Även dessa är till viss del uppförda av större block. I anslutning till krönet och strax söder om stensättningen fanns tre stråk av berghällar. Ytorna mellan berghällarna bestod av fält av sammanhängande partier med sten (stenmattor) och morängrus samt större stenar och block. Blocken som fanns på ytan skilde sig åt i storlek, men inte på något annat tydligt framträdande sätt som till exempel genom avvikande bergart. Stenmattorna föreföll att för hand vara omplockade och strukturerade utifrån berghällarna. Vid undersökningen påträffades under stenmattorna några härdar som daterades till folkvandringstid, placeringen under stenmattorna indikerar att dessa inte var allt igenom naturliga utan till vissa delar omplockade och påverkade av aktiviteter.

Nedanför stenmattorna på centrala platån fanns ett flertal stenkonstruktioner som till sitt utseende påminde mycket om flacka överbyggnader till stensättningar/gravar, men som vi valt att kalla för *stenläggningar* för att undvika en sammanblandning med stenpackningar i gravar (Harrysson & Hallgren 2021:49, 107ff). Stenläggningarna varierade i storlek från cirka 1 meter i diameter till den största som var cirka 3 × 6 meter i diameter. De fördelade sig relativt jämnt över ytan med en viss förskjutning mot den östra sidan vilket gjorde att de låg mitt för öppningen mot öster. Under den största stenläggningen påträffades tillsammans med några fragment av mänskligt skalltak en så kallad ramskaftskniv. Strax intill fanns en

mindre samtida grop som innehöll brända ben, keramik och en liten blå pärla. Bronskniven och de brända benen är daterade till mellersta bronsålder och hör således till de äldsta lämningarna på platsen (figur 4–5). Bland det första som skedde på platsen var således att hantera rester efter en kremerad individ. Om platsen var obrukad fram till dess utgör kanske denna handling en del av kosmogonin. En ny plats har tagits i anspråk och genom de rituella handlingarna har kontakt med gudar och krafter upprättats, platsen har så att säga helgats och skapats på nytt genom ritualerna.

I flera av stenläggningarna fanns fragment av sandsten där några av fragmenten var polerade. Det påträffades även fragment av kvarts spritt över ytan. Kvartsen var av hög kvalitet, det vill säga ren från föroreningar och kompakt vit i färgen. På centrala platåns västra del mot berghällen fanns betydligt yngre lämningar i form av en härd, stolphål och stenfundament (Nordberg, ”Hjulstagårdens helgedom” i denna volym). Dessa förhöll sig till viss del kring ett jordfast block. Blocket hade plan överyta och mellan blocket och berghällen framkom en stor del av amuletringarna.

På den västra platån var fyra gravar placerade glest över den undersökta ytan. Gravarna har genom ¹⁴C-analys av bränt ben daterats till romersk järnålder och tidig folkvandringstid där en av gravarna, grav 12, var placerad eller näst intill inkilad mellan två berghällar. Östra delen av gravens överbyggnad vilade på kanten av den långsmala häll som följde sluttningen ner mot sluttningens fot. Graven näst intill hängde över kanten. Spritt över ytan fanns här en stor mängd kvarts, speciellt i anslutning till den östra bergväggen. På ytan hade det även uppförts några härdar och en kokgrop.

I sluttningen nedanför centrala platån, som till vissa delar föreföll vara röjd på sten, fanns ett tiotal härdar och mot den östra berghällen där sluttningen, speciellt mot hällen, blev något planare fanns tre depositioner av bränt ben. Trots den branta terrängen som uppstått på grund av lutningen har sluttningen använts, både som plats för att elda på och i några enstaka

Figur 5. Ramskafts-kniv påträffad i den stora stenläggningen på den centrala platån. Den tillhör platsens äldsta fas, och stöder tolkningen att platsen från första början nyttjats i rituella syften.

fall för att hantera bränt ben efter kremerade individer. I den här delen av sluttningen var synfältet helt fritt mot nordväst, hållarna och sluttningen gjorde att de som vistades på ytan till stora delar var dolda mot övriga väderstreck. En bit ner i sluttningen i anslutning till en av härdarna fanns flera jordfasta block och precis som uppe på centrala platån framkom kring ett av dessa ett stort antal amuletringar.

Väl nedanför sluttningen, till viss del under och mellan dessa härdar som huvudsakligen har daterats till romersk järnålder, låg vendeltida gravar grupperade mot öster. Amuletringarna som är någorlunda samtida med de vendeltida gravarna påträffades dock inte i anslutning till gravarna. Kopplingen mellan block och hållar till amuletringar var således mycket tydlig, medan den i stort sett föreföll att saknas mellan amuletringar och de på platsen gravlagda människorna. Blocken var inte utmärkande på något sätt, omkring 1 meter i diameter och ett par decimeter höga med plan överyta. Utan förekomsten av amuletringar kring dessa hade de bara uppfattats vara block bland andra block.

Sammantaget kan vi konstatera att det på platsen fanns flera naturliga fenomen som varit meningsbärande i ett rituellt perspektiv:

- Riktningar i landskapet.
- Den i landskapet monumentala höjden med ett centralt läge i bygden.
- Berghällar som av naturens lek formats till rum.
- Block och stenar.
- Närheten till vattendrag.

Till det naturliga har tillförts det som konstruerats av människor:

- Gravar.
- Stenläggningar.
- Eldstäder.
- Föremål (amuletringar och övrig offermaterial) som lämnats kvar.

Kultplatsen tolkas ha fungerat som en orienteringspunkt i sin omgivning, något man har förhållit sig till och som bidragit till rumsligheten i bygden (Norberg-Schulz 1980:26; af Edholm 2011:14). Förutom berghällarna har troligtvis flera delar av den lokala topografin varit av vikt, men även mer avlägsna fenomen som till exempel himlen och närheten till vatten. Genom att platsen knutit an till berget, himlen, vattnet och kanske åkermarken har en liminal plats bildats. Sammantaget möjliggjorde alla dessa delar, genom ritualer och offerhandlingar, mötet mellan människor och gudar eller krafter. Tidsspännat ger ett historiskt djup till platsen som san-

nolikt varit av vikt då man vid upprepade tillfällen återkommit för att utföra religiösa handlingar och ritualer vars fysiska uttryck varierat över tid i form av gravar, stenläggningar, härdar och deponerade föremål.

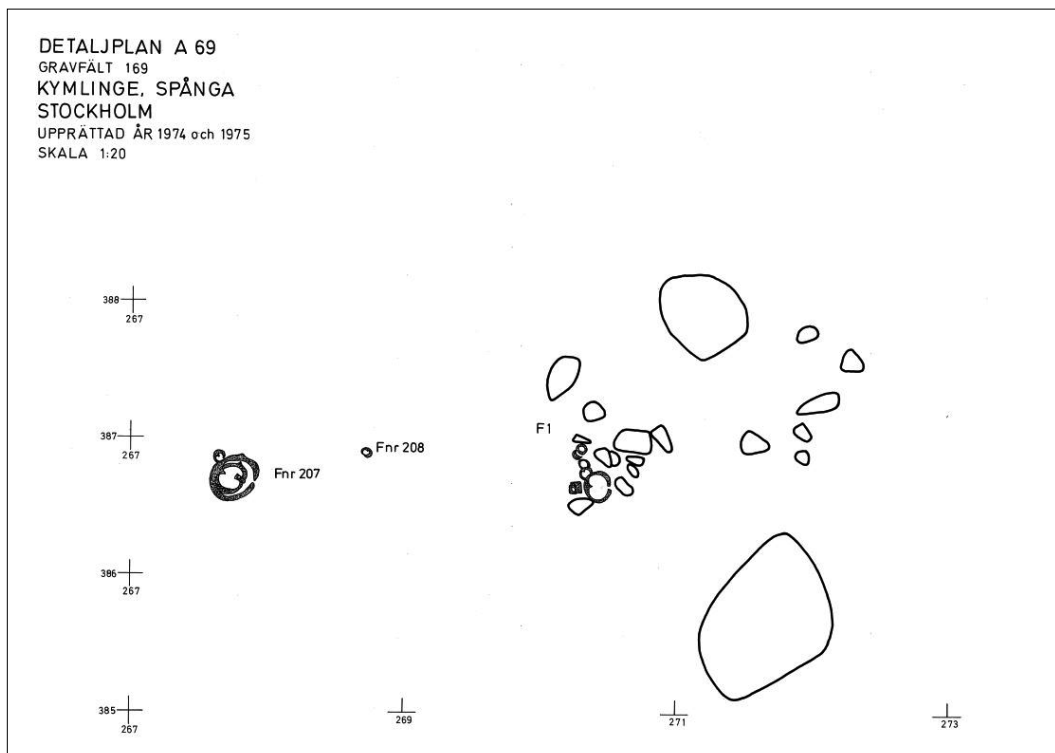
Finns det andra liknande platser?

Som ett led i att mer djupgående förstå kultplatsen i Hjulsta har den jämförts med några få relativt närbelägna platser som låg inom ett begränsat område i samma dalgång. Detta innebär att den naturliga topografin är snarlik och således utgörs av moränhöjder som varit steniga och blockrika, vissa med mer framträdande hållar eller block. Flera av platserna har dateringar som visar att de första aktiviteterna har skett under bronsålder. Detta i sig är inget ovanligt utan förekommer ofta på fornlämningar från järnåldern där bronsåldern finns representerad av ett fåtal dateringar. I det här sammanhanget är det intressant då det handlar om den naturliga platsens karaktär och varför de valts ut för rituella aktiviteter som ofta pågått under lång tid.

Det som styrkt urvalet av platser har dels varit förekomsten av amuletringar, dels närheten till kultplatsen. På samtliga platser i tabellen nedan har amuletringar eller andra föremål av järn som förefaller vara rituellt deponerade påträffats (tabell 1). För komplett genomgång av platserna hänvisas till respektive rapport då det i denna artikel inte finns utrymme till kompletta återgivning av platserna.

Tabell 1. Platser i närområdet med amuletringar som varit aktuella vid analys av den naturliga platsen.

PLATS	KOSMISK ORDNING OCH KARAKTÄR	TING	LJUS	TID
Kymlinge (Spånga 169:1)	Strandnära läge vid sjö som utgjort del av Igelbäcken. Skarp höjd i V-sluttning.	Berghällar, block, 3×3 m, brant SV-sluttning.	Varierar utifrån växtlighet, årstid och tid på dygnet.	Avspeglas i vad som lämnats kvar och vilka konstruktioner som funnits. Mäta varaktighet och förändringar.
Kalvshälla (Järfälla 19:4)	Långsträckt moränhöjd N-S. Krönet var en väl exponerad naturlig platå med synliga flata berghällar.	Block, 1,2×2,5 m, inbyggt i grav 5 som delvis sluter an till berget.	Se ovan.	Se ovan.
Dragonbacken (Järfälla 20:1, 67:1)	S-sluttning med markant krön. Vidsträckt utsikt åt Ö och S. Moräntäckt med i SÖ ca 30 m lång ändmorän.	Höjdplatå. Mittblock i gravar. Äldsta graven på krönet.	Se ovan.	Se ovan.
Kymlinge (Spånga 218:1)	SV-sluttning, berg i dagen i N och S.	Berghällar, vertikal markant klippa N-S och blockiga partier. Skeppsättning NV-SÖ, 5×12 m på klippa.	Se ovan.	Se ovan.

Figur 6. I Kymlinge, Spånga, påträffades en stor mängd föremål invid ett större klippblock. Bland föremålen fanns amuletringar och keramik, men även brända och obrända ben. Ur Biuw 1982.

Utifrån de fem fenomen som inledningsvis lyftes fram i denna artikel – kosmisk ordning och karaktär, ting, ljus och tid – återfinns flera av dessa som betydelsebärande faktorer både på kultplatsen och övriga platser. Det är sedan tidigare känt att hällar, sten och block på olika sätt har ingått i rituella miljöer (t.ex. Bäck & Hällans Stenholm 2012) och, som jag tidigare var inne på, kan inte sinnesstämningar från föregångna tider fångas. Trots detta vill jag understryka att platser, i synnerhet sådana utvalda för rituella aktiviteter, genom sina topografiska formationer, sitt utseende, läge och relation till omgivningen bidrar till att skapa ordning i världen.

Den *kosmiska ordningen* har på flera av platserna tydliggjorts genom landskapets riktning i form av exempelvis dalgångar och av att flertalet anläggningar varit placerade på höjdlägen som gjort dessa väl synliga i landskapet. Ordningen bidrar så att säga till en förståelse av livsmiljön. Närheten till vatten och åkermark är också något som varit påtagligt på flera av platserna vilket gör att de kan uppfattas som liminala eller som gränzoner.

Karakteren definieras på flera av platserna av utmärkande höjdlägen

som gjort dem till riktmärken att orientera sig utifrån, både rent visuellt och på ett metafysiskt plan. En plats karaktär kan sägas vara grundläggande för hur den uppfattas. Som till exempel den monumentala höjden vid kultplatsen, den vertikala klippan där en skeppsättning byggts och det stora flyttblocket, båda i Kymlinge (Spånga 169:1). Vid Ärvinge (Spånga 218:1) har människorna i bygden, sannolikt under vikingatid, konstruerat en skeppsättning i nordväst-sydöstlig riktning, 5×12 meter stor. Flyttblocket som fanns vid Kymlinge var 3,5 × 3,5 × 3 meter stort och runt blocket låg en stor mängd föremål, däribland amuletringar, keramik, liksom obrända och brända ben (figur 6–7).

Figur 7. Flyttblocket från Kymlinge. Notera personen till vänster i bild. Ur Biuw 1982.

I sammanhanget bör också den vertikala klippan på Helgö nämnas. En rituell yta invid klippan mäter cirka 16 × 11 meter i diameter. Här har stora mängder djurkroppar, bröd och vridkvarnar, metallföremål med mera, samt en stor mängd amuletringar, offerats (figur 8). Under 800-talet ”förseglas” ytan genom anläggandet av en treudd, och vid klippans nordöstra sida byggs två meterhöga stenkonstruktioner. Här fortsätter man nu att offra samma typ av föremål som tidigare låg på plattformen (Zachrisson 2014:103ff).

Övertäckning av rituella ytor i samband med övergivande förekommer även på andra platser. Vid Lilla Ullevi dominerades kultplatsen av en 165 m² stor stenkonstruktion, ett så kallat harg. Ytan var täckt med ett uppemot 1 meter tjockt siltlager. Innan övertäckningen har dock en stor mängd amuletringar hanterats på platsen. På planer och fotografier från undersökningen av Lilla Ullevi framgår att en stor del av amuletringarna återfanns på den södra sidan av stenkonstruktionen i anslutning till ett större block, främst på blockets västsida (Bäck m.fl. 2009:42ff). Amuletringarna tolkas ha hanterats i anslutning till stenkonstruktionen samt att berget varit av betydelse, blockens roll lyfts dock inte fram i tolkningen (Bäck & Hållans Stenholm 2012:100).

ETT ÅTERKOMMANDE TING PÅ SAMTLIGA PLATSER är just berg-hällar och/eller markfasta block som förefaller ha haft en mycket viktig roll i ritualerna. Måhända har bergen och blocken fungerat som en världsaxel, *axis mundi*, där kommunikation möjliggjorts med gudar och krafter. Kanske har det även varit av vikt att vatten och åkermark funnits i närhe-

Figur 8. Den vertikala klippan på Helgö.
Foto från utgrävningarna 1959.

ten och hur krönet har formerat sig mot himlen. Klippor, vegetation och vatten är de primära naturliga tingen/föremålen och bidrar enligt Eliade till att göra en plats meningsfull eller helig (Eliade 1993:269). Till tingen kan även de av människor skapat föras. På flera av platserna har det som i Hjulsta kallas för stenläggningar uppmärksammas, det vill säga anläggningar som liknar stensättningar men som inte innehåller begravningar utan snarare kan liknas vid ett enkelt altare av sten.

Ljus och *tid* kan sägas vara desamma överallt och med största sannolikhet har årstiden haft betydelse för jordbrukande befolkningar. Årstidsväxlingarna harmonierar med den rituella kalendern med skapelse, död och pånyttfödelse. På flera av fornlämningsplatserna finns också ett stort antal gravar där ritualer kring begravning kan ses som en del av hanteringen av amulettringarna. Flera platser förefaller dessutom ha tagits i rituellt anspråk redan under bronsålder, men där ritens utformning och offermaterialet har skiftat över tid. Under yngre järnålder syns påtaglig hantering av amulettringar kring block på flera av platserna. Detta är snarlikt det som skett i Hjulsta. Vid vissa platser som exempelvis Kymlinge påträffades betydligt mer keramik än i Hjulsta. Koncentrationerna antyder att det skulle kunna vara rester efter kärl som stått uppställda kring blocket, kärl som kanske innehållit någon form av mat eller dryck. Önskvärt i sammanhanget hade så klart varit att reda ut vilken offermateria som hanterats, men undersökningen skedde 1973 då makrofossilanalyser inte genomfördes i någon större utsträckning. Makrofossilanalys utfördes på material från kultplatsen i Hjulsta och visade dels att spannmål hanterats där redan under

bronsålder, dels att färska örter använts i härdar under romersk järnålder, sannolikt i syfte att framkalla rök (Harrysson & Hallgren 2021:89f). I sammanhanget kan också nämnas att vete påträffades i en av härdarna i anslutning till hägnaden, *vebandet*, på Lilla Ullevi (Bäck m.fl. 2009). Att eld ingått i flera rituella sammanhang är ett välkänt faktum. Från flera av platserna finns lämningar som innehåller hela eller delar av djur som bränts eller nästan kremerats under begravningsliknande former, som till exempel vid Dragonbacken. I sluttningen knappt 20 meter söder om krönet hade det under äldre bronsålder uppförts en första anläggning som enbart innehöll rester efter brända djur (i rapporten omnämnd ”djurbens-graven”). Anläggningen kom sedan över tid att omges av några härdar. I en av härdarna i Kymlinge (Spånga 169:1) påträffades brända ben från en nästintill fullständig får-/getkropp som daterades till yngre romersk järnålder (Hamilton 2007:8). Från Hjulsta påträffades i en härd brända ben från hela kroppen av ett får eller en get, samt obrända tandfragment av samma art daterade till romersk järnålder (Harrysson & Hallgren 2021:99).

NORBERG-SCHULZ VAR INSPIRERAD AV MIRCEA ELIADE som menade att den religiösa människan orienterar sig i landskapet utifrån heliga platser och att dessa platser skapar ett centrum i världen. På platsen uppnås kontakt med det heliga genom att där finns ingångar till en kosmisk dimension. Dessa ”ingångar” eller ”öppningar”, *axis mundis*, materialiserades av till exempel ett berg eller iögonfallande block. Eliade menade att till exempel klippor och block som valts ut att representera det heliga alltid besitter ”något annat” än de som inte valdes ut. Enbart genom sitt material signalerar block eller berg ett evigt varande då de på så sätt kan sägas skilja ut sig från föremål av mer förgängligt material. De representerar alltid ett tydligt val där det heliga visar sig i förhållande till sin omgivning (Eliade 1993:13, 216ff, 2008:20).

Genom föreställningen om en *axis mundi* förbinds klippan med den kosmiska dimensionen och gestaltningen av det heliga där arkitekturen på platsen kan sägas återge en kosmologisk referensram. I Hjulsta har platsen inte behövt manipuleras eller ändras i någon omfattande mening utan dess naturliga karaktär och rumslighet har fungerat för människorna när de velat komma i kontakt med *det heliga*. Genom de äldsta lämningarna från bronsålder och gravarna som börjar uppföras under romersk järnålder skapas ytterligare dimensioner av kultplatsen i och med döds-kulten och dess passageriter.

Genom en till stora delar naturgiven arkitektur, *den naturliga platsen*, tycks det som om delar av rituell organisation återspeglas, där ett mycket medvetet utformande och brukande av naturliga platser skett och som

förefaller att ha sin början redan under bronsålder och fortgår till vikingatid. På flera platser förstärks samspelet mellan höjder och himlen genom att gravar placeras i krönlägen. Naturliga block och klippor inkorporeras i arkitekturen genom att konstruktioner placeras ovanpå eller genom att föremål deponeras vid dessa.

DET SOM FANNS PÅ PLATSEN av naturen givet har följaktligen tidigt uppmärksammats av människorna i området. Genom manipulation av platsen när ytan tas i anspråk, samt i efterföljande rituella handlingar, har platsens karaktär och atmosfär (platsens själ) bevarats och förvaltats genom tidens gång. Tiden och ljuset förändras ständigt, samtidigt som denna föränderlighet är konstant. Tidsaspekten kan också sägas gestaltas i av vad som finns kvar på platsen, alla amulettringar och gravar. Till slut överges kultplatsen och faller slutligen i glömska allteftersom kyrkoorganisationen tar över det rituella rummet.

REFERENSER

- Artelius, T. 2010. *Den gamla döden och den nya. Om vikingatidens förkristna begravningar, religiösa idéer och religionsskiftet*. Jönköpings läns museum arkeologisk skriftserie 1.
- Biuw, A. 1982. *Kymlinge, Kista. Arkeologisk rapport. Del 1–7. RAÄ Spånga 169*. Stockholms stadsmuseum. ATA 1462/82.
- Bradley, R. 2000. *An Archaeology of Natural Places*. New York.
- Bäck, M., Hållans Stenholm, A-M. & Ljung, J-Å. 2009. *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet. Vendeltida helgedom, medeltida by och 1600-talsgård*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2008:39.
- Bäck, M. & Hållans Stenholm, A-M. 2012. *Lilla Ullevi. Den heliga platsens geografi*. Riksantikvarieämbetet.
- Den virtuella floran. Naturhistoriska riksmuseet
<http://linnaeus.nrm.se/floral/welcome.html>
- af Edholm, K. 2011. *Kultplatser under bar himmel i fornnordisk religion. En studie av kultplatsernas morfologi och konstitution, samt deras kosmiska referenser*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Eliade, M. 1993 (1958). *Patterns in Comparative Religion*. London.
- Eliade, M. 2008 (1958). *Heligt och profant*. Stockholm.
- Hamilton, J. 2007. *Gravfältet vid östra Kymlinge*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2007:14.
- Harrysson, I. & Vinberg, A. 2016. *Hjulsta. Gravfält och boplatser vid Hjulstakorset*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2016:1.
- Harrysson, I. & Hallgren, A-L. 2021. *Kultplatsen i Hjulsta. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2019:9.
- Lucas, M. & Lucas, R. 2017. *Ritualiserade handlingar på Storby backe*. I: Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.) *At Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Statens historiska museum Arkeologerna, SAU och Upplandsmuseet rapport 2017:1_1.
- Norberg-Schulz, C. 1980. *Genius Loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. London.
- Sporrong, U. (red.) 2015. *Kyrkan i landskapet*. Kungl. Vitterhetsakademien.
- Steinsland, G. 2007. *Fornnordisk religion*. Stockholm.
- Zachrisson, T. 2014. *De heliga platsernas arkeologi. Materiell kultur och miljöer i järnålderns Mellansverige*. I: Nyman, E., Magnusson, J. & Strzelecka E. (red.) *Den heliga platsen. Handlingar från symposiet Den heliga platsen. Härnösand 15–18 september 2011*. Mittuniversitetet.

Hjulstagårdens helgedom

Riter under det agrara arbetsåret

ANDREAS NORDBERG

Illustration Michael Schneider

Den tidigaste bebyggelsen på gården i Hjulsta (Spånga 214:1) etablerades redan under förromersk järnålder, men det var först under äldre romersk järnålder som bebyggelsen blev mer permanent (denna omtalas som gårdsplats 2 i undersökningsrapporten).

I en vidare horisont sammanföll denna utveckling med en mer omfattande bebyggelseförändring i Mälardalen, som också resulterade i uppkomsten av ett mer beständigt jordbrukslandskap och framväxten av den så kallade stensträngsbygden.

På gården i Hjulsta etablerades under denna tid de första husen som användes för vinterställning av gårdens djur. För detta behövdes vinterfoder, som insamlades på ängar och i lövlundar. På gravfältet började man begrava vissa kvinnor tillsammans med sina skäror (Nordberg, ”Skärornas kvinnor” i denna volym). Och på ett höjdimpediment några hundratals meter sydväst om gården etablerade man en plats som under det kommande millenniet kom att utgöra Hjulstagårdens lokala helgedom, vars riter och kultbruk också anknöt till det agrara arbetsårets göromål. Det är om denna helgedom som den föreliggande essän ska handla.

Härdar vid hällar – en plats för kultbruk

Helgedomen var placerad i en nordväst–sydöstlig sluttning på den norra sidan av en av de mer iögonenfallande höjderna i Bällstaåns dalgång.¹ En del av lokalen var sedan tidigare upptagen i Riksantikvarieämbetets fornlämningsregister (Spånga 122:1) därför att en mindre grupp järnåldersgravar var placerade vid slutet av backen. I samband med de arkeologiska undersökningarna av dessa gravar stod det dock klart att fornlämningsområdet var väsentligt större och att avtryck efter helt andra kultbruk också dolde sig på platsen.

Även om det fanns sporadiska spår efter rituella aktiviteter på platsen, såväl från mitten som från slutet av bronsåldern, inleddes mer kontinuerliga kultbruk där först under 100-talet e.Kr. Vid denna tid anlades en grupp med härdar nedanför den nordöstra berghällen, vid foten av sluttningen. I flera fall hade djurdelar deponerats i härdarna – i ett fall ett helt får – och i minst en härd hade man också bränt fårskt gräs, vilket är något som det finns skäl att återkomma till nedan. Även nedanför den

nordvästra berghällan på den andra sidan av sluttningen låg en grupp med härdar, av vilka två daterades till 500-talet e.Kr. Dessa härdar var placerade i anslutning till en större rest stolpe och även här förekom färskt bränt gräs i minst en av härdarna. Därtill påträffades ett flertal härdar och kokgropar från vikingatiden invid den norra kanten av den nordöstra klippan. Här hade sentida markarbeten emellertid förstört den ursprungliga markytan och det är därför oklart hur omfattande detta aktivitetsområde ursprungligen var. Samtliga härdområden kom med tiden att överlagras av silt och fin sand, troligen genom naturlig jordflykt när regnvatten förde med sig jordmaterial nedför sluttningen. På detta jordlager och alltså stratigrafiskt ovanpå de övertäckta härdarna anlades under vendeltiden sju gravar, som tillsammans med ytterligare en handfull gravar i områdets sydvästra del diskuteras mer utförligt i Ingela Harryssons bidrag ”Kultplatsens karaktär” i denna volym.

Det mest intressanta området vid foten av sluttningen var en yta omkring två mindre markfasta stenblock, ungefär mitt emellan de två uppskjutande hållar som avgränsade backens nedersta del. Jag kommer i det följande kalla denna del av helgedomen för den nedre offerplatsen. Även här anlades en härd under 100-talet e.Kr. I denna påträffades bland annat järnfragment, keramik och brända skelettdelar från nötdjur i riktiga mängder, samt dessutom en del av ett mänskligt skulltak. Härden överlagrades successivt av samma siltiga jordlager som även kom att täcka över de övriga härdarna vid foten av backen. I detta lager, särskilt omkring de två jordfasta blocken, påträffades ett flertal amuletringar från vendeltiden, samt dessutom en skära eller kortlie och tre miniatyrskäror. Vidare gav markkemiska analyser av jorden i detta lager diffusa och svårtolkade indikationer på att vegetabilier och animaliska material hade deponerats på ytan runt blocken. Samma analyser uppvisade också förhöjda halter av kalium och mangan, vilket tyder på att mat kan ha tillretts på platsen. Denna aktivitet kan möjligen sammankopplas såväl med den romartida härden som med en senare kokgrop strax nedanför blocken. I denna kokgrop, som daterades till 900-talet e.Kr., hade man intressant nog som enda vedmaterial använt skurna årsskott och småkvistar av asp.

ETABLERINGEN OCH DET KONTINUERLIGA BRUKET av dessa härdområden i Hjulsta följer ett större mönster i Mälardalen. På flera gårdar,² och på mer fristående lokaler, inrättades under romersk järnålder och folkvandringstid rumsligt avgränsade rituella områden med härdar och kokgropar i nära anslutning till berghällar och resta stolpar. Under vendeltiden offrades påfallande ofta amuletringar på dessa lokaler och inte sällan uppfördes då även arkitektoniskt mer manifesta helgedomar

på eller i direkt anslutning till dessa ytor. Låt mig ge några exempel på denna typ av platser.

Ett intressant och till Hjulstahelgedomen tillika närbeläget exempel på ett gårdsbundet härdområde påträffades bara omkring 400 meter nordväst om helgedomen (och omkring 150 meter nordväst om Hjulsta bytomt), på den numera borttagna fornlämningslokalen Spånga 102:2 (Stockholm 283). I Kulturmiljöregistret (KMR) är platsen registrerad som ett gravfält från den yngre järnåldern, men under gravarna fanns även rester efter en äldre boplats från omkring 200 och 650 e.Kr. (Biuw 1992:158, jfr Benneth & Brynja 1975:38). På boplatsen kunde tre, eller möjligen fyra, hus identifieras. På den sydvästra delen av den ursprungliga gårdsplanen låg ett cirka 50 × 25 meter stort impediment, med berg i dagen mot nordväst och sydöst. Impedimentets sydvästra långsida förefaller ha varit terrasserad med skärvsten, medan dess östra sida kantades av ett område med ett tjugotal härdar kring en ensam rest stolpe. Härddgruppen omgavs av berg i dagen på flera sidor. Två av härdarna daterades till den senare delen av 200-talet. Det finns skäl att tro att detta härdområde utgjorde en äldre kultlokal, som ersattes av en annan offerplats under yngre järnålder. Denna sistnämnda låg mellan två av husen och bestod av en närmast kvadratisk plattform med cirka 10 meter långa sidor, en höjd på 0,3–0,4 meter och en närmast flat översida. På ytan påträffades en härd, stora mängder keramik, knivar, en fullstor lie samt åtta miniatyrliar med samma form. Liknande plattformar på och utanför gårdar från den yngre järnåldern är även kända från andra delar av Mälardalen. Sannolikt utgjorde plattformen gårdens offerplats (för andra exempel, se Zachrisson 2014:88–102).

Ett liknande område påträffades också på gård i Sanda, i Fresta socken i Uppland. På gårdens sydvästra del låg två större härdområden som i samband med den arkeologiska undersökningen antogs ha en ”funktion i kulten”. Längs med den södra sidan av en flack berghäll var ett flertal dubbelhärदार anlagda. Sydöst därom låg det andra härdområdet, som omslöt den östra delen av ett impediment med berg i dagen. Vid den östra kanten av denna berghäll anlades under folkvandringstiden en mindre terrass och på denna restes en större stolpe, kring vilken fem härदार påträffades. På samma berghäll, ungefär 10 meter väster om terrassen, anlades under vendeltiden ett litet rektangulärt kulthus. I och omkring detta hus, samt mellan härdarna längs med foten av berghällen, hittades bland annat keramik, miniatyrskäror och amulettringar (Åqvist 1996:111, 2006:27, 33f, 45, 59).

På en järnåldersgård i Säby, Norrsunda socken i Uppland, identifierades ett inhägnat område för kultiska aktiviteter på ett flackt terrass-

liknande sand- och moränimpediment, som avgränsades av våtmark i norr och ett parti med berg i dagen i väster. Längs med foten av hållpartiet påträffades ett stort härdområde som också omfattade några kokgropar och ett mindre antal resta stolpar. Samtliga härdar var fyndtomma. På själva impedimentet fanns ett komplex av anläggningar, som omgärdades av en hästskoformad pålkrets. I centrum stod ett par byggnader (som inte utgjorde boningshus) och omkring dessa fanns härdar, stolp- och pinnhål, samt gropar och rännor. Pålkretsen ersattes senare av en bred hästskoformad ränna. Ingen av härdarna daterades i samband med den arkeologiska undersökningen, men det övriga komplexet förefaller ha varit i bruk från början av yngre romersk järnålder till tidig vendeltid (Andersson & Hållans Stenholm 2007:75ff.).

En liknande anläggning påträffades även på en gård från den yngre järnåldern i Sofielund i Kolbäcks socken i Västmanland. På gårdsplanen fanns en yta som var inhägnad av ett pinnstängsel och som av undersö-

Figur 1. Under romersk järnålder och folkvandringstid anlades flera härdar nedanför klipporna vid foten av backen med helgedomen. Liknande områden med rituellt brukade härdar är även kända på andra lokaler i Mälardalen.

kande arkeologer uppfattades som ett ”kultområde”. Innanför stängslet hade stolpar rests och kring dessa var härdar anlagda. På ytan offrades även flera amulettringar och andra typer av föremål (Lihammer 2008:37ff).

På en gård från sen romersk järnålder och folkvandringstid i Norslunda i Norrsunda socken, södra Uppland, var en ungefär 20 meter lång och 9–13 meter bred yta omgärdad av låga stensträngar. I hägnaden hade man rest två större stolpar och vid dessa anlagt tolv härdar och två stora, stenskodda gropar. Härdarna var av ansevärd dimensioner och fyllda med skörbrända stenar. Arkeologen Gunnar Andersson (som avrapporterade men inte ledde undersökningen) har med stor försiktighet föreslagit att området skulle kunna ha med ”ceremoniella aktiviteter” att göra (Andersson 2002:26ff).

Även på gårdar av högre dignitet påträffas liknande rituella härdområden. Utrymmen för rituella aktiviteter i anslutning till nakna hällar påträffades till exempel på den vikingatida storgården i Til i Sigtuna kommun, Uppland (Seiler & Beronius Jörpeland 2020:87ff). Ett annat exempel utgör stormansgården på Helgö i Mälaren. Där anlades under romersk järnålder ett rituellt härdområde vid foten av en välvd berghäll. Samma yta överlades under vendeltiden av en inhägnad helgedom. Utmärkande var här att härdarna dominerade under de tidigaste perioderna av platsens brukningstid, för att sedan successivt ersättas av en mer manifest kultisk arkitektur. I centrum av den rituella ytan restes under tidig vendeltid en ensam kraftig stolpe, som något århundrade senare i sin tur ersattes av en stor treudd. Gården på Helgö etablerades omkring 200 e.Kr. och beboddes in i vikingatiden. Genom hela denna period offrades mängder av föremål i helgedomen. Under vendeltiden utgjorde särskilt amulettringar en framträdande form av offermateria (Zachrisson 2004:352ff).

I samband med en undersökning av en medeltida storgård på Lilla Ullevi gamla bytomt, i Upplands Bro i södra Uppland, påträffades ett liknande område. På båda sidorna av en lågt uppskjutande berghäll låg ett stort antal härdar och kokgropar från romersk järnålder. Under vendeltiden anlades en större kultbyggnad på och utanför samma berghäll, delvis direkt ovanpå härdarna. Intill byggnaden fanns även ett samtida inhägnat område med resta stolpar, vid vilka stora mängder djur eller djurdelar, föremål och inte minst amulettringar hade offerats (Bäck m.fl. 2008).³

ALLA DESSA PLATSER följer ett gemensamt mönster.⁴ Under romersk järnålder och folkvandringstid anlades härdområden invid nakna hällar och resta stolpar. Under folkvandringstid och särskilt vendeltid ersattes

eller kompletterades dessa lokaler med kultbyggnader och andra mer manifesta konstruktioner. Samma mönster framträder även i Hjulsta. Under romersk järnålder, folkvandringstid och vikingatid anlades konglomerat av härdar nedanför de nakna berghällarna vid sluttningens fot. Under vendeltiden – som vi nu ska se – kompletterades dessa härdområden med en mer manifest kultisk arkitektur och vid samma tid offerades även ett stort antal amulettringar på området. Men för att bekanta oss med dessa delar av helgedomen måste vi först söka oss längre upp för sluttningen.

Den centrala offerplatsen

Ungefär halvvägs uppför den långsträckt sluttningen övergick backen i en naturlig platå, innan den fortsatte mot höjdimpedimentets krön (figur 2). På denna platå och även vidare upp i sluttningen låg femton oregelbundet rektangulära eller rundade anläggningar av sten, som påminde om gravar, men som var fyndtomma sånär som på bitar av kvarts och röd sandsten, samt enstaka fragment av keramik och, i två fall, brottstycken av skålformade malstensunderliggare. Hur gamla konstruktionerna var gick inte att avgöra bestämt, men möjligen anlades de under slutet av folkvandringstiden och den förra delen av vendeltiden. Under en av läggningarna låg nämligen en kokgrop som brukades under 500-talet e.Kr. och ytligt ovanpå en annan påträffades ett amulethänge från 600-talet. Vilken praktisk eller symbolisk funktion anläggningarna hade var dock omöjligt att säga (men jämför de ”tomma” stensättningarna i den heliga lunden i Lunda utanför Strängnäs, se Anderson 2008).

Själva platån avgränsades mot nordöst av en naken berghäll och vid sidan av denna en brant backe ner mot dalgången. Mot sydväst avgränsades den på ett lika naturligt sätt av den bergskant som löpte likt en nordväst-sydöstlig axel längs med hela sluttningen. Det parti av denna bergskant som sträckte sig förbi platåns nordvästra hörn var särskilt brant och ungefär 2,5 meter högt. Just här, med bergväggen som en fond för den som betraktade platsen utifrån platån, låg helgedomens centrala offerplats (figur 3). Arkitektoniskt bestod denna av flera element som bäst kan förstås som delar av en sammanhållen konstruktion. Ungefär 2 meter ut från den lodräta bergväggen fanns ett markfast stenblock, som var lite mindre än 1 meter i diameter och hade en flat ovalsida. Det är rimligt att tro att detta block hade funktionen av ett altare. Dikt intill den sida av blocket som vette in mot bergväggen hade man rest en trästolpe. Alldeles nära blockets andra sida ut mot platån låg en härd, vars bålörja innehöll brända djurben i stora mängder, samt återigen spår efter bränt fårskt gräs.

NÄSTA UPPSLAG

Figur 2. Drönarfoto över impedimentet och den backe i vilken helgedomen var placerad. Under romersk järnålder och folkvandringstid anlades härdområden nedanför klipporna i backens nedre del. Under samma period anlades också en handfull gravar på den lilla platån i mitten av backen på den borte delen av impedimentet. Under vendeltiden offerades ett stort antal amulettringar, såväl i koncentrationer som spridda över området.

Figur 3. Den övre offerplatsen, här avbildad från ovan, låg invid bergskanten på den övre platån (i den övre vänstra delen av figur 2), just där bergskanten var som högst och brantast. Här påträffades spåren efter en rest stolpe (offerstav?), en hård dikt an intill ett stenblock med flat översida (ett altare?), samt ett mindre platt stenfundament (för en gudabild?). Skala 1:100.

Ett kolprov från härden gav en datering till 700–800-talet e.Kr. Ungefär 2 meter från det markfasta blocket och 2 meter från bergväggen fanns även ett litet stenfundament. I jordlagret mellan bergväggen, fundamentet och härden/blocket/stolpen låg ett större antal vendeltida amuletringar, liksom järnknyvar, en fullstor vikingatida (?) järnskära (daterad efter Myrdal 1982), samt ett stort hästformat hänge från vendeltiden.⁵ En markkemisk analys av jorden i detta fyndförande lager visade att handlingar som genererade rök och sot hade utförts på platsen. Därtill gav analysen också diffusa indikationer på att djur- och växtdelar kan ha deponerats där (se nedan).

Resta stolpar, härdar och markfasta stenblock utgör både enskilt och tillsammans mycket centrala inslag i förkristna helgedomar, med symbolik och funktioner som hade stor betydelse i den förkristna kulturen. Det finns därför goda skäl att studera dessa arkitektoniska element närmare.

OFFERPLATSENS ARKITEKTUR

Härdens, eller kanske snarare eldens, centrala betydelse för den förkristna kulturen är svår att överskatta. Elden var ett medium som heliggjorde det rituella rummet. På eldar tillreddes blotmat som förtärdes av kultmenigheten. Genom elden kunde gåvor också sändas till gudomen såsom brännoffer (Hultgård 1996; Sundqvist 2015:342ff). Troligen förekom spår efter sådana aktiviteter vid åtminstone vissa härdar i Hjulstahelgedomen. Som nämndes tidigare fanns det till exempel rikliga mängder av brända djurben i bålmörjan både i härden på den nedre offerplatsen vid de två markfasta blocken och i härden på den centrala offerplatsen. Dessa brända djurben måste rimligen ha tillkommit aningen av att man brände råa köttdelar i eldarna, eller att man tillredde (blot)mat där, eller att man brände redan tillredd mat där såsom brännoffer, eller en kombination av dessa alternativ.

Själva överlämnandet av blotmat och andra offergåvor till gudomen kunde dock ske på fler sätt än genom brännoffer. Vanligt var till exempel att offergåvan placerades på en ställning eller ett altare framför gudomens avbild (Hultgård 1996; Sundqvist 2015:347–359). Sådana altare är kända från såväl norröna källor som arkeologiska undersökningar. På till exempel en järnåldersgård i Borg, söder om Norrköping i Östergötland, undersöktes ett litet vendeltida kulthus som var placerat i anslutning till ett par nakna berghällar. Innanför husets knuttimrade östra långvägg fanns ett stenfundament som förefaller ha utgjort ett altare fäst i syllstensgrunden. På ytan mellan hällarna utanför husets västra långvägg, som delvis förefaller ha varit öppen, påträffades en stor mängd djurben och amuletringar

(Nielsen 1996:95ff; Lindeblad & Nielsen 1997:31ff). Ett snarlikt kultus från samma period påträffades även på den tidigare nämnda gården i Sanda, Fresta socken i södra Uppland, som också var placerad i direkt anslutning till nakna hällar. Även i denna byggnad var ett större stenblock med flat översida fäst i den östra långväggen. Troligen hade detta en altarliknande funktion. Utanför detta hus påträffades en rest stolpe, härdar samt offrade amuletringar och andra föremål (Åqvist 1996:111ff; 2006:27, 33f, 45, 59). I Hjulstahelgedomen fanns visserligen ingen byggnad, men i övrigt finns här flera väsentliga paralleller mellan de nämnda kulthusen och den centrala offerplatsens berghäll, resta stolpe, härd och omfattande offrande av amuletringar och andra föremål. Platserna förefaller dessutom ha varit i bruk under samma tid. Det är därför möjligt att det markfasta blocket med flat översida invid härden och den resta stolpen hade funktionen av ett altare.

I vissa norröna källor omtalas altarliknande konstruktioner av dessa slag ibland som *horggr* (Hultgård 1996:28ff, 47ff; jfr Vikstrand 2001:207–225). I till exempel Eddadikten ”Hyndlolióð” (strof 10) nämns en man vid namn Óttarr, som byggde en harg (*horggr*) av staplade stenar (*hlaðinn steinum*) och rödfärgade (*rauð*) denna med blod från nötboskap som offer till Freyja (Neckel 1914:285). Andra norröna källor talar istället om en konstruktion kallad *stallr* eller *stalli* (formerna varierar, se Fritzner 1973:519). I till exempel den norska Eidsivatingslagens kristenrätt 1 och 24 stadfästs bland förbuden mot hednisk kult att ingen må ha ”stav eller stall” (*stafedða stalla*) i sitt hus (Keyser & Munch 1846:383). Stallen utgjorde sannolikt ett podium och/eller altare på vilket blotmat och andra offergåvor kunde framställas inför gudabilder som var uppställda där (Hultgård 1996:47, 50; Sundqvist 2015:279ff, 331ff).

Termen *staf*, ”stav”, i exemplet ovan avser en offerstav eller en ur en trästav eller stock utsnidad gudabild. Ofta uppbar staven båda dessa funktioner samtidigt. I den norröna litteraturen benämns de då med ord som till exempel *skurðgodð*, ”utskuren gud”, *trégodð*, ”trägod” och *trémadr*, ”träman” (Fritzner 1973:395, 719). Sådana stavar bevittnade till exempel den arabiska historiografen Ibn Fadlan i samband med sina möten med det folk som han kallade ”rus” (här troligen människor med ursprung i östra Skandinavien, jämför *Roslagen* och finskans *Ruotsi*, ”Sverige”) under början av 900-talet. Dessa människor offrade till sina gudar boskap och får vid en lång upprest påle, som hade försetts med ett människoliknande ansikte (Ibn Fadlan, ur Wikander 1979:64f). Liknande kultbruk bevittnade även den judiske köpmannen Ibrahim ibn Ahmed at-Tartúchî i danernas handelsstad Hedeby, enligt den arabiske skriftställaren Qazwínî (Jacob 1927:29) och snarlika redogörelser påträffas därtill också i den

norröna litteraturen. I till exempel U-versionen av den isländska *Hervarar saga ok Heiðreks* (kapitel 16) beskrivs utförligt hur en häst offeras enligt gamla traditioner. Köttet utdelas till kultmenigheten för att ätas, ”men med blodet rödfärgade man blotträet” (*en roðit blæðinu blóttre*) (Turville-Petre 1956:71). Termen *blóttre* kan här betyda ”offerträd”, men lika möjligt är att ordet ska uppfattas som ”blot-trä” och att det som avses då snarast är en kultisk stav.⁶

I den medeltida Gutalagens förbud mot hednisk kult (kapitel 4) fastställs att ingen må åkalla lundar, högar, hednagudar, vi eller stavgårdar (*vi eþa stafgarþa*) (Schlyter 1852:14). Ordet *stavgård* skulle här kunna betyda ”gård inhägnad av stavar”, men mer troligt är att det som avses är en ”gård med stavar”, alltså en inhägnad eller på annat sätt avgränsad plats med offerstavar (Palm 1948:110f). Sådana platser är förhållandevis väl belagda, såväl i bevarade sakrala ortnamn (Vikstrand 2001:292ff), som i arkeologiska källor både innanför gårdarnas domäner och som mer exklusiva helgedomar. Här ska bara två mellansvenska exempel nämnas.⁷ På gårdsplanen till den tidigare nämnda yngre järnåldersgården i Sofielund i Västmanland fanns ett avgränsat ”kultområde”, i formen av resta stolpar som var inhägnade av ett pinnstängsel. Runt stolparna påträffades också härdar, liksom amuletringar och resterna efter andra former av offer (Lihammer 2008:37ff). I Götavi i Vintrosa socken i Närke påträffades en vikingatida plattform i en mindre våtmark. Som redan ortnamnet antyder bör konstruktionen ha utgjort ett avskilt *vi*, ”helgedom” (förleden *Göta-* utgör troligen ett f. **gaut*, ”utflöde, källa”, se Vikstrand 2010). Flera stolpar hade varit resta på plattformen och särskilt runt en grupp om tre stolpar uppvisade marken höga halter av animaliska fettsyror, vilket indikerar att stolparna hade blivit smorda med offerblod eller att delar av djurkroppar offerades där (Lagerlöf m.fl. 2008:201f; Svensson 2010:68ff).

På den centrala offerplatsen i Hjulstahelgedomen stod en rest stolpe kant i kant med det flata stenblocket (altaret?) invid härden. Det är sannolikt att denna stolpe utgjorde en offerstav eller en stavgud av det slag som både omtalas i litterära källor och som har flera arkeologiskt belagda paralleller. Framför staven var ett altare placerat och på ytan bakom den nedlades offergåvor. Som nämnts ovan påträffades ett stort antal amuletringar tillsammans med en järnskära, minst tre knivar och ett järnhänge föreställande en häst i jordlagret mellan staven och klippväggen. Flera amuletringar var till och med instuckna i en liten skreva i klippväggens fot. I marken invid denna skreva togs ett jordprov, som uppvisade spår efter handlingar som genererade mycket rök och sot – högst sannolikt vid härden invid altarstenen. Men den markkemiska analysen gav också indikationer på att animaliska och vegetabiliska substanser kan ha deponerats

på ytan. Här ligger naturligtvis associationen till vegetariska och animaliska offer nära, men dessvärre var indikationerna så svårtolkade att detta förblir en lika möjlig som obevisad förklaring.

Det fyndförande lagret sträckte sig från klippkanten i sydväst ut mot platån till stolpen och altaret, samt till det lilla stenfundamentet som var placerat ungefär 2 meter vid sidan av dessa. Även detta var byggt invid en markfast sten, men vilken funktion det kan ha haft gick inte att fastslå bestämt i samband med den arkeologiska undersökningen. Men med tanke på den specifika kultiska kontext, som karaktäriserar hela denna plats, vill jag ändå ge ett – förvisso hypotetiskt – förslag: utgjorde konstruktionen ett fundament till ett gudabeläte? Ett sådant arrangemang har faktiskt arkeologiskt belagda paralleller, även om bevarade exempel av naturliga skäl är få i vår tid. På till exempel en höjd invid en boplatz från omkring 200–550 e.Kr. i Rossland i Rogaland (Norge) påträffades ett stenhuvud, som föreföll ha varit uppställt på ett fyrkantigt stenfundament. Där fanns även två eller möjligen tre tråg, som också var tillverkade av sten och som troligen hade utgjort behållare för exempelvis matoffer. Vanligen var dock gudabilderna av detta slag tillverkade av trä, att döma av de litterära källorna. Troligen är det till exempel en sådan gudabild som påträffades i en mosse vid Rude Eskildstrup på Själland. Denna figur, som är daterad till omkring 500 e.Kr., var skulpterad ur en trästock och föreställer en sittande manlig gestalt med en guldhalskrage runt halsen. Figurens underdel har ett fäste som tycks ha hört samman med ett fundament av något slag (Sundqvist 2015:266ff; Zachrisson & Andrén 2020:705ff, figur 27.17–27.18).

De offrade föremålen

Att förstå betydelsen av religiösa kultbruk är vanligtvis ett komplicerat företag och saken blir naturligtvis än mycket svårare när det som betraktas är blott materiella fragment efter rituella handlingar som utfördes i en annan tid och kultur, med andra symbolspråk och religiösa koder. Dilemmat har sedan länge lyfts fram i till exempel antropologiska studier. I sin klassiska studie av religionen bland nuerna i Östafrika (nuvarande Etiopien och Sydsudan) visade till exempel redan E. E. Evans-Prichard hur offermaterian inte alltid erbjöds den tänkta mottagaren (här: förfäder) såsom de ting de faktiskt var (här: gurkor), utan såsom representationer för något helt annat (här: oxar) (Evans-Prichard 1956:128, 133, 141f). Victor Turner visade i sitt lika omskrivna arbete om ndembu-folket (nordvästra Zambia) hur föremål och växter kunde utväljas som rekvisita inom ceremonielet på grund av till exempel symboliken i de

färger och former som tingen hade, snarare än baserat på vad tingen rent materiellt eller funktionellt utgjorde (Turner 1969:6–43). Det säger sig själv att det vore omöjligt att förstå dessa komplexa lager av symboler, representationer och associationsfält, endast med utgångspunkt i fragmentariska materiella lämningar efter riterna. Likafullt är det just i den situationen vi ofta befinner oss i, när vi försöker tolka spåren efter kulten i det förkristna Skandinavien. I Hjulsta, liksom för övrigt på flera andra kända kultlokaler i Skandinavien (Carlie 1998:23f; Artelius 2000:174ff; Zachrisson 2014:88), påträffades till exempel avslagna (?) bitar av vit kvarts och röd sandsten spridda över ytan. I den övre delen av slutningen återfanns även små rullade kulor av harts (jfr Andersson 2008:79, 86f). Vad hade dessa material för funktioner? Och låg det väsentliga i själva tingen, formen, eller färgen?

Figur 4. Ett större järnhänge föreställande en häst. På kroppen kan nithåll anas i brottytorna till det som en gång var huvud och underben. Troligen har järnhästen utgjort ett beslag till en kista eller en dörr, innan det gjordes om till en amulett. Infälld i bildens övre del en hästbrodd, omgjord till amulethänge. Skala 1:1.

Figur 5. Järnskäror
funna i helgedomen.
Skala 1:1.

Figur 6. I helgedomen påträffades ett stort antal amulettringar. De flesta av dessa hade hängen som föreställde de vanliga jordbruksredskapen, såsom till exempel skäror och yxor. Skala 1:1.

Vidare får man tänka sig att många offergåvor kan ha erbjudits mottagaren *pars pro toto*, det vill säga att en avskild del representerade helheten. Här ligger det till exempel nära till hands att tro, att de hästbroddar som påträffades i helgedomen inom ramen för offerceremoniet kan ha representerat gåvor av hela hästar. Enstaka hästbroddar har påträffats även på andra kända kultplatser (t.ex. Andersson 2003:17; Zachrisson 2004:355; Bäck m.fl. 2008:49ff). I Hjulsta var även en brodd uppträdd på en ring såsom ett amulethänge. Några andra påträffades i en vikingatida härd. Dessa hade krokade skänklar, vilket antyder att de kan ha suttit fästa på en hästhov när de deponerades i elden. Därtill återfanns i Hjulsta delar av en hästrangel, samt ett större hästformat hänge, vilket ursprungligen tycks ha utgjort ett beslag till exempelvis en dörr eller en kista (figur 4).

Till övervägande del var dessa föremål deponerade i den nedre delen av slutningen. Där återfanns även en scramasax, två föremål som påminde om sisare till formen men som var helt stela, delar av skifferbrynen, en miniatyrxyxa, en miniatyrkniv och fyra bruksknivar, liksom en kortlie och fyra skärar, varav åtminstone två var i normal bruksstorlek och de övriga något mindre (figur 5). Man har föreslagit att de mindre formerna av skärar kan ha brukats av barn eller särskilt vid insamlingen av örter (Pedersen & Widgren 1998:352ff). Till formen påminde dessa skärar om andra kända exemplar från vikingatiden (Myrdal 1982). Därtill påträffades sex miniatyrskärar, som ursprungligen kan ha varit uppträdda på ringar som amuletter, nära den nedre offerplatsen. Sådana amuletskärar har tidigare daterats till vendel- och vikingatiden och förekommer särskilt under den tidigare delen av denna period ofta tillsammans med amuletringar (Isaksson 1992). Så var även fallet i Hjulsta.

I östra Mellansverige och med centrum i Uppland utgör amuletringar något av en ledartefakt för helgedomar och andra kultplatser från vendeltiden (t.ex. Thålin-Bergman 1983:260ff; Biuw 1992:134f; Nielsen 1996; Åqvist 1996; Bratt 2003:32f; Zachrisson 2004:355; Bäck m.fl. 2008:47; Harrysson 2017; Lucas & Lucas 2017:246ff.; Wärmlander m.fl. 2018; Sundkvist & Svenman 2019:105ff, 115–131). I Hjulsta påträffades 174 hela och skadade amuletringar i koncentrationer och mer planlöst spridda över ytan (figur 6). Ringarna var till övervägande del rund-ovala och eldstålsformade, men även helt runda varianter påträffades. De flesta ringarna hade påträdde hängen, men även 14 lösa hängen utan ring påträffades. Vanligen föreställde de sådana redskap som brukades inom ramen för det agrara arbetsårets göromål. Här fanns till exempel skärar samt varianter som mer liknar kortliar och lövknivar. Här fanns också hängen som föreställde spadar och knivar, samt i minst tre fall amuletter

som avbildade plogjärn eller snarare själva järnskoningen på årderbillar. Därtill förekom miniatyrer av huggyxor (för timmerfällning, kvistning och klyvning) och skäggyxor (för slätthuggning av virke), samt mindre ringar som i sig utgjorde hängen (Helje, ”Handaskicklighet, stil och form” i denna volym).

En analys av amulettringarnas smideskvaliteter och former indikerar att föremålen tillverkades av fyra olika smeder. Tänkbart är i så fall att kultdeltagarna kom från fyra olika gårdar, men mer troligt är att smederna representerade fyra efterföljande generationer. Om vi hypotetiskt utgår från att en generation motsvarade ungefär 25 år, och depositionerna av amulettringar sålunda pågick i ungefär ett sekel, skulle det totala antalet återfunna ringar motsvara ungefär två ringar per år. Antager vi vidare att reella skäror, miniatyrskäror och de redskap som amulethängena speglar även indikerar en övergripande intresseriktning för vilka typer av kultbruk som amulettringarna offrades inom ramen för, vore det tänkbart att dessa depositioner var knutna till riter i samband med vår- och höstbruket.

Agrara riter för årsväxt och välstånd?

I det förkristna Skandinavien samhälle var tillvarons och själva livets väl och ve till stor del avhängig årsväxtens utfall på åkrar och ängar. Därför är det heller inte konstigt att stora delar av den levda religionen kretsade kring just sådana intresseområden. Detta framgår inte minst i den till synes mycket utbredda kultformen ”för årsväxt och frid” (*til års ok friðar*), som återkommer i såväl norröna texter som medeltida lagar i olika varianter och som särskilt tycks ha varit knuten till de större årsfesterna.⁸ Att denna formel verkligen är gammal framgår av att den tycks förekomma redan i runtexten på den så kallade Stentofstenen i Blekinge, från omkring 600 e.Kr. Där sägs bland annat att en man *HafuwwulfR gAff*, ”gav årsväxt”, genom att offra nio bockar och nio hingstar. Runan ”j” är här en begreppsruna med betydelsen urn. *jara*, fvn. *ár*, ”år, årsväxt, äring” (Santesson 1989).

Det agrara temat för kulten är också väl belagt genom arkeologiska undersökningar av kultplatser från brons- och järnåldern (t.ex. Kaliff 1997). Låt mig här bara kort nämna ett exempel. I Käringsjön i Övraby socken i Halland offrades under framför allt romersk järnålder såväl kärll fyllda med föda, som flera fullstora lantbruksredskap. Där påträffades bland annat tjuderpålar, grävkäppar, en träspade, räfsor, en tröskklubba och ett årder (Arbman 1945; Carlie 1998, 2009). Som Anne Carlie har föreslagit, är det troligt att offren av dessa redskap utfördes i anknytning till vår- och höstbruket (1998:29ff; 2009:242ff). Vissa indikationer fanns

även på att offerriter utfördes omkring vintersolståndet och vinterns mitt. Samtliga dessa tidsperioder harmoniserar väl med tiderna för det förkristna bondeårets kalendariska fester, som enligt flera norröna källor särskilt ägnades åt att högtidlighålla årsväxten och skörden.⁹

Kan liknande slutsatser även dras med utgångspunkt i det arkeologiska materialet från helgedomen i Hjulsta? Här får man i så fall främst framhålla de många skäror och amulettringar med hängen föreställande skäror och andra jordbruksredskap såsom möjliga säsongindikatorer. Det är till exempel rimligt att tänka sig att just dessa typer av föremål kan ha offrats i samband med riter vid sården och skörden (Harrysson 2017:48).

I samma riktning pekar möjligen även resultaten av de markkemiska analyser som gjordes i helgedomen, även om man här onekligen balanserar på den yttersta gränsen för vad källmaterialet skulle kunna erbjuda. I proverna från båda offerplatserna i helgedomen – men väl att märka inte i några andra prover – fanns till exempel oklara indikationer på något slags tillförsel av animaliska substanser och växtmaterial. Om dessa depositioner utgjorde delar av ett offerceremoniel går naturligtvis inte att belägga, men de övergripande kultiska kontexter som dessa ytor skvallrar om i övrigt torde åtminstone öppna för den möjligheten. Och om vi låter tanken löpa vidare – vilka typer av spår efter till exempel förstlingsoffer i samband med slåtter och skörd, eller insamlandet av sensommarens och höstens bär, frukter och ätbara grödor, skulle ens hypotetiskt ha kunnat bevaras i backen i Hjulsta (jfr Heimdahl 2011; Gustafsson 2017:7f)? Enligt min mening kan man åtminstone inte utesluta att de svårtolkade resultaten av de markkemiska analyserna i Hjulstahelgedomen skulle kunna vara indikationer på animaliska och vegetabiliska offer, även om mycket stor osäkerhet såklart råder i frågan.

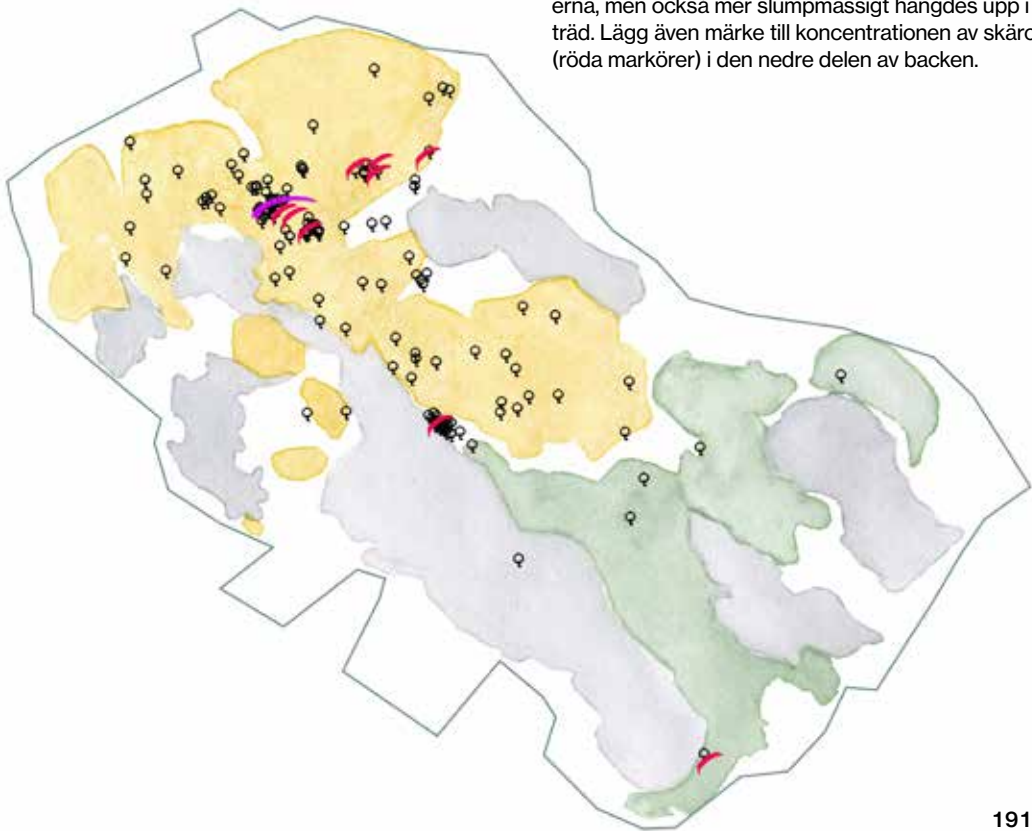
I flera av helgedomens härdar påträffades vidare rester efter bränt fårskt gräs och fårska örter. Sådana spår förekom inte i boplatsens härdar, vilket antyder att denna praktik bör ha haft med kulten i helgedomen att göra. Men vad praktiken åsyftade kan vi förstås bara gissa. Eftersom fårskt gräs brinner dåligt men genererar mycket rök när det bränns, och eftersom rök ofta utgör ett viktigt rituellt element, är det tänkbart att detta var en önskad effekt (Gustafsson 2017:9f). Men därtill leder fårskt gräs och örter onekligen tankarna till ängarnas grödor och bärgningen av denna. Möjligen skulle man därför kunna tänka sig att även gräset i härdarna hade något att göra med riter knutna till exempelvis insamlandet av örter, samt till ängsslåttern och bärgningen av djurens vinterfoder.¹⁰ Denna funktion utesluter naturligtvis inte den rituella betydelsen av rök. De två aspekterna kan tvärtom ha samverkat.

Låg helgedomen i en lund?

I vissa norröna mytiska källor berättas om gudomar som hade sina boningar i avskilda lundar (se exempel i Steinsland 1991:92ff). Dessa lundar torde vara mytiska pendanger till de verkliga lundar i människans landskap, som kunde bära toponymika som *Frölunda*, ”guden Frös lund”, *Närlunda*, ”Njärds lund”, *Ullunda*, ”Ulls lund” och så vidare. Sådana teofora ortnamn är belagda över hela Skandinavien, men de är särskilt vanliga i Uppland (Vikstrand 2001:273ff). I medeltida landskapslagar framträder dessa lundar som en sinnebild för en hednisk helgedom. I till exempel Upplandslagens kyrkobalk 1 förbjuds blotandet åt avgudar (*affgupum blota*) och tron på lund (*a lundi*) eller stenar (Schlyter 1834:11–12). Liknande formuleringar förekommer även i till exempel Gulatingslagens kristenrätt (Keyser & Munch 1848:308) och Gotalagen 4 (Schlyter 1852:14).

Figur 7. Illustrationen avbildar området med helgedomen, sett från ovan. Den övre delen av bilden representerar den nedre delen av backen. De gulfärgade ytorna utgör de delar som uppvisade tydlig kulturpåverkan i marklagren. De vendeltida amuletringarna var slumpmässigt jämt utspridda över lokalen, med undantag av en koncentration vid den nedre

offerplatsen och en annan större ansamling vid den övre offerplatsen. Detta skulle kunna antyda att amuletringar deponerades vid de båda offerplatserna, men också mer slumpmässigt hängdes upp i träd. Lägg även märke till koncentrationen av skärar (röda markörer) i den nedre delen av backen.

Man kan alltså utgå från att heliga lundar var relativt vanliga inslag i det förkristna landskapet. Ändå är det (vad vi vet) ytterst få av dessa som hittills har undersökts arkeologiskt. Ett anmärkningsvärt undantag utgör förstås den heliga lunden i orten Lunda utanför Strängnäs i Södermanland (Andersson 2008). Här var själva ortnamnet *Lunda* av fundamental betydelse för identifikationen av lunden. Men går det att identifiera heliga lundar om ett sakralt ortnamn saknas?¹¹

Enligt min mening finns det anledning att ställa frågan om helgedomen i Hjulsta kan ha varit lokaliserad till en lund. Som redan har framgått uppträder två delvis olika spridningsmönster hos de föremål som offerades i helgedomen (figur 7). Å ena sidan var en stor grupp föremål koncentrerade till de två offerplatserna, dels omkring de markfasta blocken i slutningens nedersta del och dels på den centrala offerplatsen över området mellan stolpen, stenfundamentet och bergväggen. På båda dessa platser låg framför allt amuletringarna dessutom både ytligt och djupare ner i jordlagren – möjligen kan vissa amuletringar här till och med primärt ha placerats i jorden (om de norröna källornas uppgifter om betydelsen av den jord på offerplatserna som heliggjordes av det kontinuerliga offerandet, se Sundqvist 2015:291f). Å andra sidan låg många amuletringar och andra föremål till synes planlöst utspridda över området, i flera fall dessutom tämligen ytligt, inte sällan direkt under och några gånger till och med i själva förnan. Vad kan förklara uppkomsten av detta senare mönster? Faktiskt skulle den mer planlösa och oregelbundna spridningsbilden uppstå om vissa av amuletringarna och de andra föremålen först var upphängda i trädgrenar, varifrån de senare slumpmässigt föll ner på backen. Av detta resonemang följer dock ytterligare en möjlig slutsats. För om helgedomen var beklädd med träd och offerade föremål hängdes upp i dessa, då utgjorde platsen sannolikt en helig lund.

NOTER

- 1) I den arkeologiska nomenklaturen används vanligtvis begreppet *kultplats* för denna typ av lokal. De förkristna riterna och kultbruken utspelades emellertid på många olika platser som inte alltid var explicit ämnade för religiösa aktiviteter, såsom i bostadshuset, på åkern och ängen och så vidare. Endast vissa platser var specifikt vigda för den religiösa kulten. Som ett för sådana platser mer distinkt terminologiskt alternativ till *kultplats* används i denna text därför begreppet *helgedom*. Med detta menas vanligtvis en avgränsad lokal som är permanent invigd som en helig plats för kultbruk eller tillbedjan, ofta med en byggnad eller någon religiös konstruktion såsom ett altare, en gudabild

eller något annat som uppfattas som heligt, som till exempel ett träd, en källa, ett klippblock, en upprest pelare med mera. Distinktionen mellan den generella termen kultplats och det mer specifika helgedom tydliggör således vissa väsentliga aspekter av den förkristna kultens sociala och rumsliga dimension (jfr Nordberg 2011).

- 2) För rituella härdområden från bronsålder och äldsta järnålder, se t.ex. Olausson 1995:207f; Thörn 1996; Kaliff 1997; Petersson 2006:131ff. På gårdarna användes vissa härdområden också i samband med den vardagliga matlagningen med mera (jfr Olausson 1998:103f, 112).
- 3) I Lilla Ullevi påträffades inga anläggningar som kunde dateras till folkvandringstid och som rent kronologiskt kunde binda samman härdområdet från romersk järnålder med den vendeltida kultplatsen. Undersökande arkeologer antog därför att härdarna och kokgroparna var av mer tillfällig karaktär, utan någon kontextuell relation till den vendeltida kultplatsen (Bäck m.fl. 2008:22ff). Förhållandet i Lilla Ullevi följer dock det mer generella mönstret för platser av detta slag, varför frågan om kontinuitet åtminstone enligt min mening bör lämnas öppen.
- 4) Detta mönster återfinns även utanför Mälardalen. I till exempel Lilla Ullevi utanför Linköping i Östergötland påträffades en inhägnad helgedom som var i bruk från 400 f.Kr. till 400 e.Kr. Här återfanns bland annat ett fyrtiotal härdar och kokgropar (Nielsen 2005:222ff.). Kluster av rituellt brukade härdar påträffades även i Abbetorp, i samma landskap. Där hade ett hundratal härdar anlagts i anslutning till en våtmark och några större stenblock. Några av härdarna daterades till bronsålder, men flertalet föreföll ha anlagts under yngre romersk järnålder och folkvandringstid (Petersson 2002:52ff).
- 5) De säkra dateringarna av den centrala offerplatsen visar att platsen brukades under vendel- och vikingatiden. Stratigrafiskt under det fyndförande vendeltida jordlagret påträffades emellertid också en äldre härd och botten av ytterligare ett stolphål. Detta skulle kunna indikera en äldre fas av den centrala offerplatsen som etablerades före vendeltiden.
- 6) För fler litterära belägg, se Fritzner 1973:395, 719; Sundqvist 2015:264–289. För kontinentalgermanska antropomorft gestaltade stavgudar, se Capelle 1995; van der Sanden & Capelle 2001.
- 7) Se även tidigare nämnda exempel i denna essä, samt t.ex. Annuswer 2007:34ff; Carlie 2013; Lucas & Lucas 2017:246ff.
- 8) Se Hultgård 2003; Nordberg 2006:76ff, 85f; Sundqvist 2015:356ff. I de norröna källorna påträffas kultformeln *til års ok friðar* (med vissa varianter) särskilt i samband med de större årsfester som sammanföll med höjdpunkter i det agrara arbetsåret och dessutom markerade inled-

ningarna på kalenderårets fyra kvartal. Enligt till exempel *Ynglingasaga* (kapitel 8) blotade de hedniska svearna framemot vintertiden för årsväxten (*blóta í móti vetri til árs*), vilket alltså sammanfaller med de så kallade vinternätterna vid höstens början omkring mitten av oktober, efter avslutningen av det årliga skördarbetet. Vidare uppges att man blotade mitt i vintern för det kommande årets gröda (*miðjum vetri blóta til gróðrar*), samt tredje gången under våren vid sommarhalvårets början (*at sumri*) (Aðalbjarnarson 1979:20), vilket sammanföll såningsarbetets arbetsmoment. I *Óláfs saga helga* (kapitel 107–109) omtalas på ett liknande sätt ett blot vid vinternätterna (*at vetrnóttum*) för det gångna årets goda skördar (*til árbótar*), ett blot för fred och fruktbarhet (*til friðar*) vid midvintern (*at miðjum vetri*), samt ett tredje årligt blot vid inledningen av sommarhalvåret (*at sumri*) (Aðalbjarnarson 1945:177–181). En fest omkring midsommaren vid mitten av juli omtalas dessutom i manuskriptet *Ágrip* (kapitel 19) (Aðalbjarnarson 1985:22) och i *Óláfs saga Tryggvasonar* (kapitel 65 och 67) (Aðalbjarnarson 1979:314–316).

- 9) Se ovan, samt för en detaljerad redogörelse över det kalendariska (fest) året, Nordberg 2006. Carlies tidfästningar överensstämmer även relativt väl med de slaktperioder som osteologerna Ola Magnell och Elisabeth Iregren har identifierat för djuren på den vikingatida helgedomen under själva sockenkyrkan i byn Hov på Frösön i Jämtland (Magnell & Iregren 2010).
- 10) En intressant detalj i sammanhang ger också den vikingatida kokgropen vid den nedre offerplatsen. Vedmaterialet bestod här endast av skurna kvistar och årsskott av asp, vilket för tankarna till hamlat lövfoder. Såväl detta som ängarnas växter bärgas lämpligen när de är som mest näringsrika, vanligen i juli–augusti.
- 11) Svårigheten visas indirekt av att lunden, med undantag från Lunda, saknas i de sammanställningar av förkristna kultplatser som hittills har undersökts arkeologiskt i Sverige (jfr t.ex. Carlie 2009; Bratt & Grönwall 2010; Nyman m.fl. 2014; Kaliff & Mattes 2017). Med utgångspunkt i topografin och arkitekturen i lunden i Lunda, har Gunnar Andersson (2008:105ff) föreslagit att lagda stenmattor på kultiska områden skulle kunna vara en indikation på en helig lund (jämför Hjulstas stenläggningar). Detta har dock kritiserats på goda grunder av Torun Zachrisson (2014:106f).

REFERENSER

- Aðalbjarnarson, B. (red.) 1945. *Heimskringla II*. Íslenzk fornrit 27. Reykjavík.
- Aðalbjarnarson, B. (red.) 1979. *Heimskringla I*. Íslenzk fornrit 26. Reykjavík.
- Aðalbjarnarson, B. (red.) 1985. *Ágrip af nóregskonunga sögum*. Íslenzk fornrit 29. Reykjavík.
- Andersson, G. 2002. *Arkeologi i Arlandastad. Järnåldershus och stenåldersskärvor*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2001:27.
- Andersson, G. 2003. *Lunda gård – delområde E. ”Lunden” – en plats för aktiviteter under förhistorisk och historisk tid*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt 2003:6.
- Andersson, G. 2008. Pärlor för svin. Den heliga lunden och rituell praktik i Lunda. I: Andersson, G. & Skyllberg, E. (red.) *Gestalter och gestaltningar. Om tid rum och händelser på Lunda*. Riksantikvarieämbetet skrifter 72.
- Andersson, C. & Hällans Stenholm, A-M. 2007. *Nabor i Norrsunda. Bytomterna Valsta och Säby vid sjön Fysingen*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2006:25.
- Annuswer, B. 2007. De arkeologiska undersökningarna vid Hassle. I: Karlenby, L. (red.) *Makt och offer. Röster om centralmaktens utveckling i tiden före historien*. Riksantikvarieämbetet.
- Wikander, S. (red.) 1979. *Araber. Vikingar. Varingar*. Svenska humanistiska förbundet 90. Lund.
- Jacob, G. (red.) 1927. *Arabische Berichte von Gesandten an germanische Fürstenhöfe aus dem 9. und 10. Jahrhundert*. Berlin–Leipzig.
- Arbman, H. 1945. *Käringsjön. Studier i halländsk järnålder*. Stockholm.
- Arrhenius, B. 1960. En vendeltida smyckesuppsättning. *Fornvännen* 55.
- Artelius, T. 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Riksantikvarieämbetet skrifter 36.
- Benneth, S. & Brynja, E. 1975. *Hjulsta, Spånga socken, Uppland. En analys av en bebyggelseenhet med tyngdpunkten lagd på gravfält 102A*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholmsmonografier 76.
- Bratt, P. 2003. *Gravfältet vid Kalvshälla bytomt*. Stockholms läns museum rapport 2003:15.
- Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) 2010. *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern. Kultplatser. Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010*. Arkeologi i Stockholms län 5. Stockholms läns museum.

- Bäck, M., Hållans Stenholm, A-M. & Ljung, J-Å. 2009. *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet. Vendeltida helgedom, medeltida by och 1600-talsgård*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2008:39.
- Capelle, T. 1995. *Anthropomorpe Holzidole in Mittel- und Nordeuropa*. Scripta minora Regiae Societatis humaniorum litterarum Lundensis 1995–1996:1.
- Carlie, A. 1998. Käringsjön. A Fertility Sacrificial Site from the Late Roman Iron Age in South-West Sweden. *Current Swedish Archaeology* 6.
- Carlie, A. 2009. Järnålderns offerplatser i retrospektiv – ett arkeologiskt perspektiv. I: Carlie, A. (red.) *Järnålderns rituella platser*. Utskrift 9. Kulturmiljö Halland.
- Carlie, A. 2013. Archaeology and Ritual. A Case Study on Traces of Ritualization in Archaeological Remains from Lindängelund, Southern Sweden. *Folklore* 55
<http://www.folklore.ee/folklore/vol55/carlie.pdf>
- Evans-Pritchard, E. E. 1956. *Nuer Religion*. Oxford.
- Fritzner, J. 1973. *Ordbog over Det gamle norske Sprog. Omarbejdet, föröget og forbedret utgave. Tredje bind R–Ö*. Oslo-Bergen-Tromsø.
- Gustafsson, S. 2017. Riter med rök och eld i Hjulsta. Arkeobotanisk analys av jordprover från arkeologisk undersökning inom Spånga 96:1, Stockholm kommun och socken, Uppland. Makrorapport från Arkeologikonsult 2017:3086. I: Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2019. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år. Bilagor*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Harrysson, I. 2017. Stort fynd av amulettringar intill ett vendeltida gravfält vid Hjulsta i Spånga, Uppland. *Fornvännen* 112.
- Heimdahl, J. 2011. De dödas skörd. Arkeobotaniska funderingar kring sakralt och profant. I: Artursson, M., Karlenby, L. & Larsson, F. (red.) *Nibble. En bronsåldersmiljö i södra Uppland*. Riksantikvarieämbetet UV rapport 2011:111.
- Hultgård, A. 1996. Fornskandinavisk kult – finns det skriftliga källor? I: Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.) *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 19.
- Hultgård, A. 2003. År – ”gutes Jahr und Ernteglück” – ein Motivkomplex in der altnordischen Literatur und sein religionsgeschichtlicher Hintergrund. I: Heizmann, W. & van Nahl, A. (red.) *Runica – Germanica – Mediaevalia*. Berlin–New York.
- Hulth, H. 2013. *Ultuna by – I händelsernas centrum. Boplats och rit. Bronsålder, yngre järnålder och efterreformatorisk tid*. SAU rapport 2013:5.
- Isaksson, A-M. 1992. *Miniatyrskärorna från yngre järnålder i Mälardalen. Föremål med magisk kraft? C-uppsats*. Stockholms universitet.

- Kaliff, A. 1997. *Grav och kultplats. Eskatologiska föreställningar under yngre bronsålder och äldre järnålder i Östergötland*. Aun 24.
- Kaliff, A. & Mattes, J. 2017. *Tempel och kulthus i det forna Skandinavien. Myter och arkeologiska fakta*. Stockholm.
- Keyser, R. & Munch, P.A. (red.) 1846. *Norges gamle love indtil 1387. Bind 1*. Christiania.
- Keyser, R. & Munch, P.A. (red.) 1848. *Norges gamle love indtil 1387. Bind 2*. Christiania.
- Lagerlöf, S., Lindblom, C. & Svensson, K. 2008. Götavi. Hydda från sen-neolitikum, kultplats och torpbebyggelse från vikingatid. I: Lagerstedt, A. (red.) *På väg genom Närke – ett landskap genom historien*. Arkeologikonstult rapport 2008:2025.
- Lihammer, A. 2008. Sofielund. *Bebyggelseämningar från sen vikingatid och medeltid*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2008:40.
- Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. 1997. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri*. Riksantikvarieämbetet UV Linköping rapport 1997:12.
- Lucas, M. & Lucas, R. 2017. Ritualiserade handlingar på Storby backe. I: Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.) *At Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Statens historiska museum Arkeologerna, SAU och Upplandsmuseet rapport 2017:1_1.
- Magnell, O. & Iregren, E. 2010. Veitstu hvé blóta skal? The Old Norse Blót in the light of Osteological Remains from Frösö Church, Jämtland, Sweden. *Current Swedish Archaeology* 18.
- Myrdal, J. 1982. Jordbruksredskap av järn före år 1000. *Fornvännen* 77.
- Neckel, G. (red.) 1914. *Edda, die Lieder des Codex Regius nebst verwandten Denkmälern I*. Heidelberg.
- Nielsen, A-L. 1996. Hedniska kult- och offerhandlingar i Borg. Ett uttryck för gårdens centrala betydelse under yngre järnålder. I: Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.) *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 19.
- Nielsen, A-L. 2005. Under Biltema och Ikea – Ullevi under 1500 år. I: Kaliff, A. & Tagesson, G. (red.) *Liunga. Kaupinga. Kulturhistoria och arkeologi i Linköpingsbygden*. Riksantikvarieämbetet skrifter 60.
- Nordberg, A. 2006. *Jul, disting och förkyrklig tideräkning. Kalendrår och kalendariska riter i det förkristna Norden*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 91.
- Nordberg, A. 2011. Vad är en kultplats? *Fornvännen* 106.
- Nyman, E., Magnusson, J. & Strzelecka E. (red.) *Den heliga platsen. Handlingar från symposiet Den heliga platsen. Härnösand 15–18 september 2011*. Mittuniversitetet.

- Olausson, M. 1995. *Det inneslutna rummet. Om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet skrifter 9.
- Olausson, M. 1998. Hus och tomt i Uppland och Södermanland under yngre bronsålder och äldre järnålder. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 33.
- Palm, T. 1948. *Trädskult. Studier i germansk religionshistoria*. Lund.
- Pedersen, A-E. & Widgren, M. 1998. Järnålder 500 f.Kr.–1000 e.Kr. I: Myrdal, J. (red.) *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr.* Det svenska jordbrukets historia 1. Stockholm.
- Petersson, M. (red.) 2002. *Abbetorp – ett landskapsutsnitt under 6000 år. Arkeologisk undersökning av en boplats, ett gravfält, en offerplats, stensträngar och fossil åkermark*. Riksantikvarieämbetet UV Öst rapport 2002:43.
- Petersson, M. 2006. *Djurhållning och betesdrift. Djur, människor och landskap i västra Östergötland under yngre bronsålder och äldre järnålder*. Diss. Stockholms universitet. Riksantikvarieämbetet.
- Sanden van der, W. & Capelle, T. 2001. *Mosens guder. Antropomorfe träfigurer fra Nord- og Nordvesteuropas fortid*. Silkeborg.
- Santesson, L. 1989. En blekingsk blotinskrift. En nytolkning av inledningsraderna på Stentofstenstenen. *Fornvännen* 84.
- Schlyter, D. C. J. (red.) 1834. *Upplands-lagen. Samling af Sveriges Gamla Lagar* 3. Stockholm.
- Schlyter, D. C. J. (red.) 1852. *Gotlands-lagen. Samling af Sveriges Gamla Lagar* 7. Lund.
- Seiler, A. & Beronius Jörpeland, L. 2020. *På höjden i Til – en vikingatida och medeltida storgård*. Statens historiska museer Arkeologerna rapport 2020:124.
- Steinsland, G. 1991. *Det hellige bryllup og norrøn kongeideologi. En analyse av hierogami-myten i Skirnismál, Ynglingatal, Háleygjatal og Hyndluljóð*. Oslo.
- Sundkvist, A. & Svenman, E. 2019. *Ring, ring! Kultplatskontinuitet i Tortuna. Från amuletter till klockklang. Boplatslämningar från yngre romersk järnålder till tidig vendeltid, kultplats från yngre järnålder och tidigkristna gravar*. SAU rapport 2019:19.
- Sundqvist, O. 2015. *An Arena for Higher Powers. Ceremonial Buildings and Religious Strategies for Rulership in Late Iron Age Scandinavia*. Numen Book Series. Studies in the History of Religions 150. Leiden.
- Svensson, K. 2010. Götavi – en vikingatida kultplats i Närke. I: Bratt, P. & Grönwall, R. (red.) 2010. *Makt, kult och plats. Högstatusmiljöer under den äldre järnåldern. Kultplatser. Två seminarier arrangerade av Stockholms läns museum under 2009 och 2010*. Arkeologi i Stockholms län 5. Stockholms läns museum.

- Thålin-Bergman, L. 1983. Järn och järnsmide för hemmabruk och avsalu. I: Jansson, I. (red.) *Gutar och vikingar*. Stockholm.
- Thörn, R. 1996. Rituella eldar. Linjära, konkava och konvexa spår efter ritualer inom nord- och centraleuropeiska brons- och järnålders-kulturer. I: Engdahl, K. & Kaliff, A. (red.) *Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 19.
- Turner, V. 1969. *The Ritual Process. Structure and Anti-Structure*. New York.
- Turville-Petre, G. (red.) 1956. *Hervarar saga ok Heiðreks*. Viking Society for Northern Research Text Series 2. London.
- Vikstrand, P. 2001. *Gudarnas platser. Förkristna sakrala ortnamn i Mälardalskapen*. Diss. Uppsala universitet. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 77.
- Wärmlander, S., Saage, R., Erkers, L., Fröjd, F., Wählander, L., Johnsson, P., Carlsson, E., Grandin, L. & Eliasson, A. 2018. Amulettringar snarare än ämnesjärn. Metallografisk analys tyder på ojämn materialkvalitet hos vendeltida järnringar från Åselby i Stora Tuna, Dalarna. *Fornvännen* 213.
- Zachrisson, T. 2004. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Lund.
- Zachrisson, T. 2014. De heliga platsernas arkeologi. Materiell kultur och miljöer i järnålderns Mellansverige. I: Nyman, E., Magnusson, J. & Strzelecka E. (red.) *Den heliga platsen. Handlingar från symposiet Den heliga platsen. Härnösand 15–18 september 2011*. Mittuniversitetet.
- Zachrisson, T. & Andrén, A. 2020. Ritual Space. I: Schjødt, J. P., Lindow, J. & Andrén, A. (red.) *The Pre-Christian Religions of the North. History and Structures. Volume II. Social, Geographical, and Historical Contexts, and Communication between Worlds*. Turnhout.
- Åqvist, C. 1996. *Hall och harg – det rituella rummet. Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 19.
- Åqvist, C. 2006. *Sanda – en gård i södra Uppland. Bebyggelse från vendeltid till 1600-tal*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2004:15.

Amuletringarna

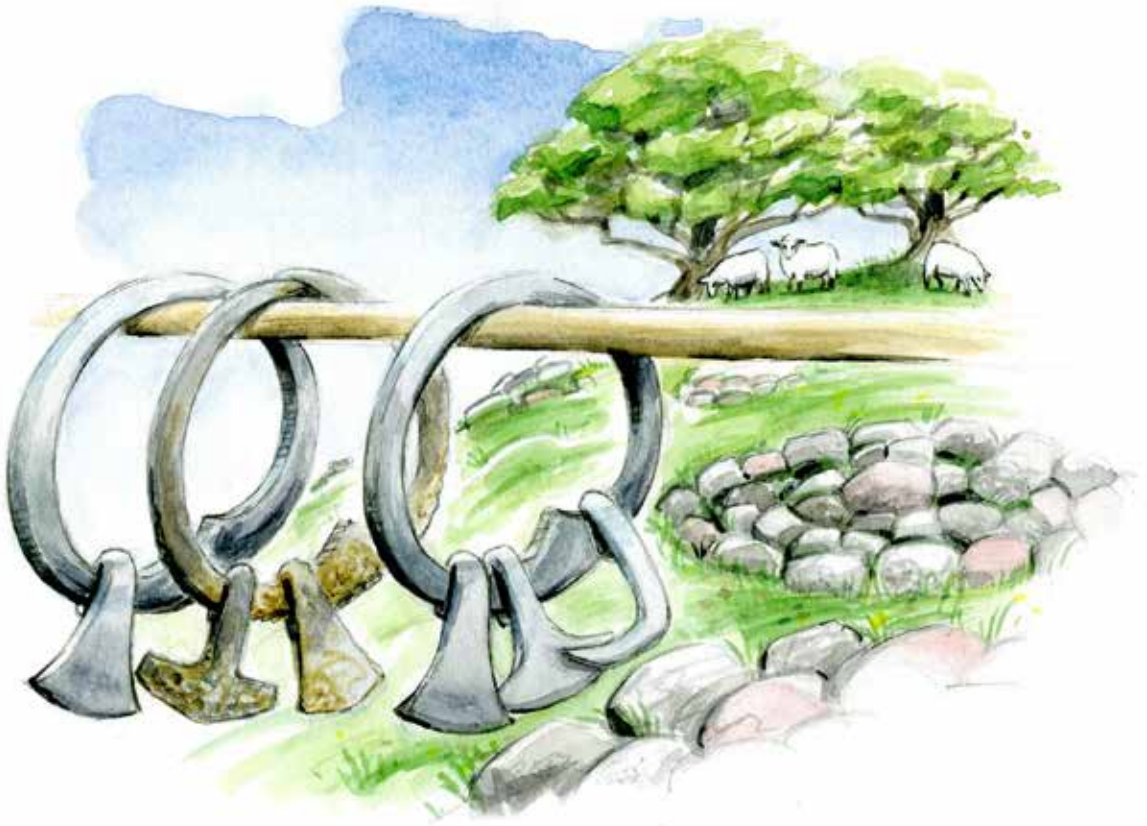
En förhoppning om goda tider

INGELA HARRYSSON

Illustration Michael Schneider

I dagsläget förefaller kultplatsen i Hjulsta (Spånga 122:1) vara den plats i Sverige där flest amuletringar (drygt 170 stycken) har påträffats. Amuletringar hittas på i stort sett alla de vanligaste typerna av fornlämningar som hör den yngre järnåldern till. Det är tämligen vanligt att hitta en eller två ringar på en boplats eller ett gravfält (t.ex. Isaksson 1992; Jonsson 2006). Det som är speciellt med Spånga och Järfälla socknar samt området avgränsat som södra Attundaland (Roden) är att här finns ett flertal platser där betydligt fler ringar än några enstaka har påträffats. I den artikel som handlar om kultplatsens karaktär (Harrysson, "Kultplatsens karaktär" i denna volym) belyses topografiska aspekter av kultplatsen som kan ha haft betydelse när platsen togs i anspråk för rituella bruk. Föreliggande artikel riktar fokus mot amuletringarna och deras fyndomständigheter på kultplatsen. Detta sätts i relation till gravar i närområdet där amuletringar deponerats. Här presenteras en genomgång av amuletringarnas utformning, avseende variationer i storlek, utseende och typer av hängen de är försedda med. Därtill diskuteras amuletringarnas betydelse i termer av rituell rekvisita. Vidare förs resonemang om att amuletringar under vissa perioder brukats inom kollektiv kultutövning som över tid skiftas till mer individuell nivå, då de tar plats i enskilda gravar.

TERMEN AMULETRING ANVÄNDS OFTA som ett paraplybegrepp för samtliga typer av ringar (Mattsson McGinnis 2016; Therus 2019). Vid tolkning av ringarnas funktion och då främst utifrån skriftligt källmaterial används ibland begreppet edsring. När edsringar diskuteras behandlas ofta den drygt 45 cm stora Forsaringen, eller de armringar som enligt skriftliga källor kan ha ingått som rituell rekvisita när eder svurits (Habbe 2005; Sundqvist 2007, 2017). I äldre arkeologiska rapporter och litteratur används benämningar som votivring, halsring eller bara järnring, detta gäller främst större ringar. Typologiska skillnader mellan exempelvis torshammarringar och övriga ringar är inte alltid förklarad (Arrhenius 1961:143; Ström 1970:40; Biuw 1982). För de mindre ringarna (trots att även större förekommer) används ofta termen eldstålsformad ring och här har det ibland vid fyndregistrering skett sammanblandningar med funktionella eldstål. Torshammarringar hör till de mest välkända typerna av amuletringar. Ibland kallas mindre, släta ringar för torshammarring

trots att hängena inte är klassiskt T-formade utan snarare mer yxliknande. Vanligtvis påträffas dessa i gravar från yngre järnålder och då ofta på eller i nära anslutning till benurnan, detta till skillnad från övriga amuletringar som deponeras i gravens överbyggnad. Torshammarringen är således den enda typen av amuletring som har en tydlig fysisk koppling till själva begravningen och den gravlagda individen.

En amulett kan definieras som ett magiskt skyddsföremål, det kan vara naturligt som till exempel klor från djur, föremål av bärnsten eller föremål som tillverkats och som anses ha speciell kraft att skydda eller bringa lycka. Många amuletter som vi idag känner till betydelsen av har en stark symbolisk innebörd, som till exempel kristna kors eller ”lunula amuletter”, det vill säga halvmåneformade hängan (formmässigt lika de eldstålsformade ringarna), som bars av flickor i romarriket (Jensen 2010:80) Ett föremåls symboliska innebörder kan verka på flera nivåer, och dess olika betydelsedimensioner kan tillsammans referera till en större helhet. Till

Figur 1. Drygt 170 amuletringar har påträffats på Hjulstas kultplats, vilket är den största koncentrationen hittills i Sverige. Kanske har de fungerat som ljudredskap och varit upphängda på stavar eller andra föremål. Illustrationen är en konstnärlig tolkning av hur detta kan ha sett ut.

exempel kan ett kristet kors signalera grupptillhörighet samtidigt som det är laddat med olika symboliska innebörder med kopplingar till sådant som uppoffring och uppståndelse. En av symbolladdade föremåls mest betydelsefulla funktioner är att det pekar mot en osynlig dimension av tillvaron, där gudar och krafter verkar. De kan också ha specifika funktioner i hur kontakten med dessa aktiveras eller upprättas genom ritualer. I till exempel förkristna ritualer som vände sig till gudar och krafter ingick vanligen amuletter och någon form av offer som till exempel djur, mat eller vegetabilier där man i kontakten med krafterna ville påverka eller skydda sig mot faror och kriser (Gilhus & Mikaelsson 2003:kapitel 5; Riesebrodt 2010:75).

Benämningen ”amulett” uppfattas ibland som problematisk då den, utan att alltid kunna beläggas, leder tolkningen mot magi eller religion. Möjligen skulle den av Birgit Arrhenius (1961) föreslagna termen votivring i betydelsen gåva eller offer kunna vara ett bättre alternativ för de ringar som är eldstålsformade och då med eller utan amuletter. Idag är dock termen amuletring så pass inarbetad både bland arkeologer och religionshistoriker att ett byte enbart skulle leda till mer begreppsförvirring än klarhet (Fuglesang 1989; Gräslund 2005:378; Jensen 2010:7f).

Amuletringarnas morfologi

Det fyndmaterial från kultplatsen som finns bevarat och som uppfattas ha haft rituell funktion domineras helt av amuletringarna av järn. Förutom amuletringarna påträffades ett inte alls lika stort fyndmaterial av andra järnföremål, däribland knivar, skäror, broddar och mindre bleck eller plåtar. Bränt och obränt ben samt en liten mängd spannmål hittades också deponerat på samma sätt som föremålen av järn. Utöver tillvarataget fyndmaterial är det högst sannolikt att föremål av organiskt material och ekofakter förekommit i högre utsträckning än vad som upptäckts. Tidsdjupet innebär också att valet av rituella föremål bör ha varierat över tid.

De daterade lämningar som tidsmässigt sammanfaller med amuletringarna utgörs främst av gravar och enstaka härdar. Tre av amuletringarna ¹⁴C-daterades, vilket visade att de tillverkats under 600–700 tal e.Kr. (Harrysson & Hallgren 2021:95). Dateringen stämmer väl överens med analysresultat från Lilla Ullevis amuletringar som daterats till andra halvan av vendeltid (Bäck m.fl. 2009:47).

Utifrån hur det kända fyndmaterialet ser ut kan vi således dra slutsatsen att det under vendeltid sker en förändring i de ritualer som utförs på kultplatsen, såtillvida att ny rituell rekvisita införts genom tillverkning och bruk av amuletringar.

ANTAL OCH STORLEK

På kultplatsen påträffades lite mer än 170 ringar eller fragment av ringar, varav drygt åttio var intakta eller näst intill intakta. Bland dessa ringar har två typer identifierats – dels cirka 130 eldstålsformade ringar, dels knappt trettio släta ringar. Av de ringfragment som var bevarade till hälften av ursprunglig storlek har i de flesta fall formen kunnat preciseras till om ringen varit slät eller eldstålsformad. Många av ringarna var i förvånansvärt gott skick trots att de påträffades relativt ytligt liggandes på marken, utsatta för växlande temperaturskillnader, torra och blöta förhållanden. Ringarnas storlek varierade från cirka 3 till 12 cm i diameter, varav merparten var cirka 6–7 cm stora (tabell 1).

Amuletringarnas storlek stämmer väl överens med storleken på ringarna från övriga platser i jämförelseområdet (tabell 9). På gravfältet vid Kymlinge (Spånga 169:1) utgör dock några av ringarna undantag då tre av de eldstålsformade ringarna var 24, 17 respektive 16 cm stora (figur 2). När de hittades låg den ring som var 17 cm placerad innanför den 24 cm stora ringen. Den 16 cm stora ringen påträffades på en annan del av gravfältet tillsammans med cirka fem mindre eldstålsformade ringar av normal storlek.

Dessa ringar påträffades inom en yta bestående av glest lagda, 0,5–0,75 meter stora stenar (A69). Det finns en viss tendens i det genomgångna jämförelsematerialet att de större ringarna, 10 cm eller större, inte påträffas i gravar utan vid topografiska element som block eller jordfasta stenar. Detta gäller anläggning A101, ett kulturlager kring ett mycket stort flyttblock i Kymlinge, där ett tiotal eldstålsformade ringar påträffades, varav den största var 11 cm. Från den så kallade offerhögen i Frescati (Stockholm 223:1), där omkring åttio amuletringar påträffades, var den största en 20 cm stor eldstålsformad ring (af Edholm 2009a:3).

STORLEK	ELDSTÅLSFORMAD RING	SLÄT RING
<4 cm	7 st	4 st
4 cm	14 st	2 st
5 cm	15 st	3 st
6 cm	14 st	2 st
7 cm	7 st	1 st
8 cm	7 st	–
9 cm	3 st	–
10 cm	1 st	–
12 cm	1 st	–

Tabell 1. Variationen i storlek på de intakta ringarna från kultplatsen i Hjulsta.

Figur 2. Exempel på stora eldstålsformade ringar från Kymlinge (Spånga 169:1). Skala 1:1.

Från kultplatsen i Hjulsta påträffades två eldstålsformade ringar, 10,5 respektive 12 cm stora, i anslutning till en av de jordfasta stenarna i nedre delen av slutningen (figur 3–4). Det är sannolikt att många av ringarna ursprungligen varit fästa i varandra, men att de separerats i samband med konservering. För samtligt fyndmaterial från jämförelseområdet är ringarna till största del skilda från varandra, endast i några fall har ringarna varit så pass sammanrostade att de inte kunnat separeras. Detta konserveringsförfarande har varit till nackdel för tolkningen av föremålen, vilket jag återkommer till längre fram.

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 3. Den största av amuletringarna (F13) från Hjulsta, här nyligen upphittad för första gången på över 1200 år.

Figur 4. Efter konservering.
Eldstålsformad, 120 mm i diameter,
med hänge i form av en yxa. Skala 1:1.

Figur 5. Storleken på amuletringarna från Hjulsta varierar i storlek, från cirka 3 till 12 cm i diameter. Denna (F1) är den näst största av dem. Eldstålsformad, 105 mm i diameter, torderad. Skala 1:1.

Figur 6. Två exempel på de minsta. Eldstålsformad amuletring (F17), 38 mm i diameter, med hänge i form av ett eggverktyg (t.v.). Eldstålsformad amuletring (F277), 30 mm i diameter, med hänge i form av en skära (t.h.). Skala 1:1.

LÅS OCH TORDERING

Trots att flera av ringarna från Hjulsta saknade den del där låsanordning suttit fanns tillräckligt många med bevarat lås så att detta kunde studeras (tabell 2, figur 7). Vanligaste låstypen som identifierades utgörs av två platta tenar som lagts omlott. En variant på detta är ihopvällning och endast ett fåtal ringar var hopvällda, det vill säga där ändarna vällts samman till ett stycke.

Vid jämförelse av låset visade det sig att från Kymlinge förefaller ovanligt många ringar vara hopvällda i förhållande till det totala antalet ringar – 10 av cirka 80 (tabell 8). Här behöver dock påpekas att flertalet av föremålen vid konserveringen hade belagts med ett tjockt lager av heltäckande vax och att flera dessutom var vakuumpförpackade, vilket innebar att den okulära besiktningen av låset försvårades. Den vanligaste låsanordningen var annars precis som i Hjulsta den där tenarna lagts omlott och på knappt trettio ringar saknades delen med låsanordning. Gravfälten vid Kalvshälla och Dragonbacken följer samma mönster som Hjulsta avseende låset och följaktligen är den vanligaste låsanordningen den där tenarna lagts omlott. Merparten av ringarna från Hjulstas närområde har således varit öppningsbara till skillnad från ringarna från Lilla Ullevi där merparten av ringarnas ändar lagts omlott och därefter vällts samman (Bäck & Hållans Stenholm 2012:70).

Inom båda grupperna förekom ringar som var torderade (tabell 2). Cirka tre fjärdedelar av de eldstålsformade ringarna var torderade, medan motsvarande antal för de släta ringarna utgör en femtedel. De eldstålsformade var torderade på var sida om den inåtgående fliken, medan de släta ringarna var helt torderade. Hantverksanalys av amuletringarna visar att ringarnas form, speciellt de torderade ringarna, ställer stora krav både på materialets hållfasthet och på smedens skicklighet. Det innebär att dessa till synes ”enkla” föremål var förhållandevis svåra att tillverka (Helje, ”Handaskicklighet, stil och form” i denna volym).

NÄSTA UPPSLAG
Figur 7. Olika typer av lås och torderade ringar från kultplatsen i Hjulsta.

LÅSTYP	ELDSTÅLSFORMAD RING	SLÅT RING
Saknas	42 st	15 st
Platta tenar, omlott	62 st	6 st
Enkla hakar	15 st	1 st
Hake och ögla	6 st	3 st
Ihopvälld	3 st	1 st
Torderad	34 st	6 st

Tabell 2. Amuletringar där låsanordning har kunnat identifierats. Notera variationen av låstyper, samt antalet torderade ringar.

HÄNGEN

På drygt 120 av kultplatsens amuletringar förekommer hängen, varav merparten av ringarna har ett hänge (tabell 3). Enligt Mattias Heljes studie av smideshantverket har hängena troligtvis tillverkats genom att änden på ett stycke järn formats till önskat form, hamrats loss, varpå själva tenen för upphängningen formats.

Figur 8. Det vanligaste sättet att fästa hänget var att böja det tenliknande utskottet, som här på ett lieliknande hänge (F224). Skala 1:1.

Vanligaste sättet att fästa hänget vid ringen var att böja ett tenliknande utskott runt ringen, vilket hade gjorts på 72 av de eldstålsformade ringarna (figur 8) och på 14 av de släta ringarna (F10 undantaget). På flera av ringarna (19 stycken) var endast ”tenen” till hänget bevarad medan själva hänget saknades. På de eldstålsformade ringarna förekommer endast ett hänge, och på de släta ringarna finns 1–4 hängen. Vanligast förekommande är således ett hänge (14 stycken), följt av en ring med hänge i form av två mindre ringar (F10).

Denna typ av ring förekommer vid Lilla Ullevi (Bäck m.fl. 2009). Två av de släta ringarna hade tre respektive fyra hängen i form av skäror (F3 och F67).

Amuletringarnas hängen är utformade som stiliserade arbets- och jordbruksredskap och då främst i form av föremålstyper som liknar funktionella yxor, eggredskap i form av skäror och liar samt möjliga årder eller plogbillar (figur 10–11). Eftersom smeden vid tillverkningen av hängena sannolikt inte eftersträvat att exakt återge formen av funktionella redskap är vissa former bland hängena svårare att urskilja, som till exempel det som här kallas för övriga eggverktyg (jfr Myrdal 1982; Isaksson 1992;). I den här kategorin ingår hängen som kan vara utformade som skäror, liar eller knivar (figur 9).

Bland de yxformade hängena har flera en form som påminner om

Tabell 3. Fördelningen av hängen på ringar från kultplatsen i Hjulsta.

HÄNGE	ELDSTÅLSFORMAD RING	SLÄT RING	LÄST HÄNGE
Yxa/Hammare	26 st	7 st	2 st
Skära	18 st	3 st	2 st
Årder	10 st	3 st	–
Övriga eggverktyg	10 st	–	3 st
Ring	2 st	1 st	3 st
Brodd	–	1 st	–

Figur 9. Torderad eldstålsformad ring (F21), 58 mm i diameter, med hänge i form av en skära. Skala 1:1.

Figur 10. Eldstålsformad halv ring (F119), med hänge i form av en lie. Skala 1:1.

Figur 11. Eldstålsformad ring (F218), med årder som hänge. Skala 1:1.

Figur 12–13. Överst amuletring (F216), med hänge i form av en kortlie. Nedanför slät ring (F10), 55 mm i diameter, med mindre ringar som hängen. Skala 1:1.

kopplade till guden Ull. Tolkningen grundar sig dels på platsens namn *Ullevi*, dels på uppgift er i det medeltida skriftliga källmaterialet om att guden Ull haft ringar som sitt attribut (Bäck & Hållans Stenholm 2012:98).

SAMMANFATTNINGSVIS framgår att amuletringarnas storlek varierar mellan 2 och 24 cm, där de största ringarna är få till antalet och merparten är 5–7 cm stora. Torderade ringar är vanligast på kultplatsen i Hjulsta, följt av Kymlinge där tordering förekommer på ett tiotal ringar.

Att tordera, det vill säga att vrida järntenen, fyller ingen förklarlig funktion utom den rent dekorativa. Tordering är även vanligt förekommande på torshammarringar. Merparten av dessa ringar har ett lås som gör att de är öppningsbara, endast ett fåtal är hopvållda. Kanske har låset haft någon form av betydelse för föremålets funktion, något jag återkommer till lite längre fram.

skägg- och huggyxan (Helje, ”Handaskicklighet, stil och form” i denna volym), där den förstnämnda som funktionellt verktyg används till finare snickeriarbeten och den senare till fällning av träd och vedhuggning (Pedersen & Widgren 1998:336f).

Yxformade hängen (ibland kallade spadformade hängen) förekommer också på torshammarringar, medan de övriga typerna av redskapshängen inte förekommer på torshammarringarna (Ström 1984:129, 140).

Ett fåtal hängen påminde om en hammare, men inte av den tydligt T-formade typ som vanligtvis återfinns på torshammarringar, utan snarare som en hybrid mellan yxa och hammare ungefär som de nämnda eggverktygen.

För platserna som ingår i jämförelsen är skäran den vanligaste typen av hänge och då oftast 2–4 stycken på samma ring. På de andra platserna förekommer också kombinationer av olika redskap, till exempel skära och yxa (4 stycken), skära och brodd (1 stycken) samt yxa och ring (1 stycken).

Då amuletringarna från Lilla Ullevi endast bestod av släta ringar med hängen i form av mindre ringar har de tolkats höra till riter

Amuletringarnas rituella sammanhang

Hur ska hanteringen av amuletringarna kunna förstås när materiella lämningar som knyter an till dessa på kultplatsen nästan helt saknades?

På kultplatsen i Hjulsta påträffades inga byggnader och det fanns inga amuletringar i gravarna. Den typ av manifesta stenkonstruktioner som undersöktes i Lilla Ullevi eller på Helgö saknades helt. Istället verkar naturliga element som berghällar och jordfasta stenar (Harrysson, ”Kultplatsens karaktär” i denna volym) varit i ritualens fokus när amuletringarna har hanterats. Amuletringarna påträffades, som nämnts, liggandes på marken, och i de flesta fall direkt under grästorven – dels samlade i två tydliga koncentrationer, dels till viss del utspridda där emellan.

Järn är ett slitstarkt och tåligt material och ett material som har ansetts besitta apotropeiska egenskaper, det vill säga att materialet i sig besitter avvärjande krafter.

Järnets ontavvärjande funktion är väl belagd i folkloristiskt material. Där framgår att järn kom till nytta vid särskilt stora och utmärkande händelser i en människas liv – födelse, havandeskap, bröllop och död (Tillhagen 1954, 1958, 1981; Karlsson 1984).

De historiska uppteckningarna som berättar om hur knivar, liar, spikar och nålar använts mot sjukdomar och ond bråd död, är talrika (Hagberg 1929, 2015:631).

PÅ KULTPLATSEN FÖREFALLER DET HANDLA OM en till viss del lokalt förankrad tradition, där de spår vi identifierat av religionsutövning till stora delar handlar om ett interagerande med gudar och krafter genom kultiska och rituella handlingar (Widengren 1945; McGuire 2008; Riesebrodt 2010). En stor del av religiös praktik oavsett tid och plats kan sägas vara riktad mot krafter som influerar eller kontrollerar något som ligger bortom mänsklig påverkan (Riesebrodt 2010:89). Gemensamt för religioner, oavsett tidsperiod och sammanhang, är att skydd utlovas mot olyckor, hjälp med att hantera kriser och att ge frälsning. För att uppnå balans i tillvaron utförs ritualer som till exempel kalendariska riter, vilka kan ske dagligen, veckovis och månadsvis. Vidare företas övergångsritualer som hanterar födelse, död, initiation och liknande. Det finns även rituella handlingar som reagerar och agerar mot oförutsedda händelser. Då handlar det vanligtvis om att visa tacksamhet eller ta hjälp av krafter och gudar i syfte att skydda sig mot överhängande farliga händelser eller problem, förluster eller kriser. Det kan handla om riskfyllda företag som resor, sjukdomar, naturkatastrofer, politiska kriser, missväxt och dylikt. Amuletringarnas hängen ser ut att föreställa jordbruksredskap

och för jordbrukande folk är riter och offer kopplade till jordbruk otaliga. Många av dessa handlar om att kontrollera eller ge förutsättningar för goda relationer med de gudar eller krafter som styr över skörden (Eliade 1993:335f). Offerritualen är den del av riten som skapar ett band mellan människan och gudomen, där syftet med offret är att påverka gudomen i önskad riktning. Offer brukar delas in i tre övergripande kategorier – gåvooffer, soningsoffer och kommunionsoffer (Widengren 1945:204ff; Näsström 2002) Till detta kan de offer som handlar om att avvärja farliga eller dåliga händelser läggas, så kallade apotropeiska offer.

LJUDREDSKAP – YTTERLIGARE EN ASPEKT

Arbetet med att här försöka förstå ritualers komplexitet och hur ritua-

lens olika delar vävs samman till en helhet har inneburit beaktande av inte helt givna infallsvinklar på amuletringarna. En sådan aspekt är ljud och i det här fallet ljudet av klingande metall. Musikarkeologen Cajsa Lund har arbetat med föremål som kategoriseras som ljudredskap och källmaterialet är i förhållande till annat fyndmaterial relativt fåtaligt, från nordiskt område finns ett hundratal kända föremål. Ljudredskap har använts vid jakt, religiösa ceremonier, som ontavvärjande eller skydd mot faror, vid lek/spel och berättande som ackompanjemang eller i praktiska sammanhang (Lund 1974:63; Lund 1997:38).

Om ljud har varit en av effekterna som eftersökts med amuletringarna hör dessa till den grupp av musikinstrument som kallas för idiofoner, föremål som fram-

bringar ljud genom skakning eller rassel. Rasselinstrument anses vara en av de äldst kända instrumenttyperna och har förutom järnföremål tillverkats av vitt skilda material som exempelvis snäckor, ben och bjällror (Lund 1974:62f). Metallföremål och då speciellt föremål av järn har ofta använts

Figur 14. Amuletring (F93) från Kymlinge (Spånga 169:1). Skala 1:1.

för att frambringa ljud i olika sammanhang, som till exempel utrustning på vagnar och draghästar (så kallat rangel), ringförsedda herdestavar mot rovdjur, rasslande föremål på trummor och stavar samt kläder.

De järnrangel som påträffats i Norge består av släta, runda eller ovala järnringar som är upphängda på en större oval ring (figur 15). Ibland hänger ringarna så att dubbla rader bildas, och ringarna kan variera i storlek. Som nämntes tidigare har många av ringarna separerats i samband med konservering, vilket försvårar tolkning av ringarna som eventuella rasselinstrument. Av de cirka 350 amuletringar som analyserats under det här arbetets gång finns ett gravfynd från Kymlinge (Spånga 169:1) som kanske kan ge en förklaring till hur ringarna använts och till och med stärka teorin om rasselinstrument.

Föremålet (F93) från Kymlinge består av en större, cirka 8 cm stor svagt eldstålsformad ring. På denna ring är två mindre ringar uppträdda, 2 respektive 4 cm stora, med tendens till eldstålsform. De två mindre ringarna ser ut som miniatyrer av de större eldstålsformade ringarna med platt tvärsnitt och omlott lagda ändar (figur 14). Merparten av amuletringarna från Hjulsta (oavsett ringarnas storlek) förefaller ha varit öppningsbara. Detta kan innebära att ringarna faktiskt suttit sammanlänkade mer som knippen än som separata föremål. Från Hjulsta är det totalt 56 av amuletringarna som saknar den del som utgjort själva låsanordningen. En möjlig förklaring till att låset saknas, under förutsättning att de varit upphängda, är att tyngden från vidhängande ringar bidragit till att ringen brustit vid låset. En tolkning är således att knippen med ringar hängts på stavar eller i träd på kultplatsen eller vid de gravar där de påträffats (se även Nordberg, ”Hjulstagårdens helgedom” i denna volym). Syftet med att sammanfoga ringarna till knippen skulle kunna ha varit att som en del i ritualen via ljudet förmedla något, skrämja bort eller varna det man vill skydda sig mot.

Genom att fästa rangel på stavar av olika längd har Cajsa Lund (1997) konstaterat att ljudåtergivningen är bättre med längre stavar (cirka 150 cm). Lund menar att rangel kan ha haft olika funktioner, men att de utifrån flera kända fyndomständigheter med största sannolikhet ingått som religiös rekvisita i ritualer och kanske också fungerat som ett rituellt redskap för en kultledare (figur 16). Olof Sundqvist argumenterar för att någon form av kultledare har funnits inom i stort sett alla kulturer, men att i det

Figur 15. Vikingatida rangel från Norge. Ur Rygh 1885.

Figur 16. Järnföremål har ofta använts för att frambringa ljud. Notera hängena på denna shamandräkt, dessa ger ifrån sig ljud vid rörelse.

fornnordiska materialet inte finns entydiga källor huruvida dessa personer enbart var religiösa specialister eller innehade flera funktioner samtidigt (Sundqvist 2007:14, 21ff). Om kultplatsen betraktades som det heligaste kan en förmodad kultledare ha varit den ende som hade tillträde och där utförde ritualer utifrån en strikt ordning i syfte att blidka krafter och gudar (Riesebrodt 2010:94, 119). Det är inte känt vem eller vilka som hade tillträde till kultplatsen, men det är troligt att det som utspelat sig på kultplatsen under vendeltid varit angeläget för kollektivet. Amuletringarna kan ha använts som rituellt rekvisita i syfte att försäkra sig om goda skördar.

OFFRETS UPPHOV

Vilka situationer som räknas som kris, olycka eller välsignelse är delvis kulturellt betingat men det finns vissa generella drag. Vanligtvis räknas sjukdomar, svält, översvämning eller torka till kriser medan god hälsa, jaktlycka, fertilitet och stora skördar räknas till välsignelser (Riesebrodt 2010:95). När amuletringar tolkats höra till rituella sammanhang är det inte ovanligt att kopplingar till de kända fornnordiska gudarna prövas (Zachrisson 2004; Andersson 2005:55; Bäck & Hällans Stenholm 2012:98). Antagandet att hängena på amuletringarna i Hjulsta föreställer gårdens redskap och att de boende i området haft sin ekonomiska bas i jordbruket leder till slutsatsen att offerande av amuletringar utgör del av offerritualer kopplade till utkomsten från jordbruket. De eldstålsformade ringarna skulle kunna förklaras med att formen symboliserar den livgivande och renande elden (Stenberger 1958:165f; Gräslund 1992:190) samt att den representerar eldsländet och i förlängningen kopplas till guden Tor som beskyddare av bland annat grödan (Bertell 2003:204, 210). Vidare kan eldens symboliska betydelse för jordbruket ses som väsentlig om svedjebbruk praktiserats eftersom askan tillför marken näringsämnen, såsom kväve, vilket gynnar växtligheten (Bringéus 1991:92; Bertell 2003:223). I tider när naturvetenskapliga förklaringar, om till exempel kvävet funktioner i jorden, saknats kan istället gynnandet av växtligheten ha uppfattats som mytologiskt/religiöst betingat, inom ramarna för rådande världsbild.

En typ av katastrof som skulle kunna ha lett fram till tillverkning av amuletringar är om befolkningen drabbas av missväxt vilket påverkar skörden negativt. Syftet med tillverkningen och rituellt bruk av ringar var då att genom ett eller flera apotropiska offer blidka gudar och krafter. I dagsläget finns inga säkra spår av hur jordbruket förändrats i förhållande till klimatet under den yngre järnåldern. Det har dock säkerställts att människorna har anpassat sig till ett klimat som långsamt blev kallare, till exempel genom fåhusdrift och insamling av vinterfoder (Pedersen &

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 17. Ett urval
amuletringar från
Hjulsta, den plats
i Sverige där flest
amuletringar, drygt
170 stycken, har
påträffats.

Widgren 1998:253). För en befolkning som är beroende av goda skördar är vikten av gynnsamma förhållanden för odling oomtvistlig. En försenad sommar och en vinter som kom tidigare än beräknat är allt som behövdes för att skördens förväntade avkastning skulle utebli. Detta är ett scenario som sannolikt någon gång drabbat befolkningen i Hjulsta. För blött eller för torrt väder bör ha påverkat utkomsten från jordbruket negativt och utgjort de två främsta orsakerna till år med missväxt (Pedersen & Widgren 1998:252; Squires 2017:250). Arkeologiskt källmaterial som antyder svältdrabbning vid upprepade tillfällen finns bland annat på det humanosteologiska materialet från Skedemosse, Öland (Monikander 2010). Om flera år med dåliga skördar följde på varandra uppstod effekter av olyckliga omständigheter – djuren som hölls på gården fick sämre tillgång på mat, och om dessa svalt och eventuellt dog minskade även tillgången på gödsel. Människorna i Hjulsta hade praktisk kunskap om hur jorden skulle brukas, men samtidigt vände de sig genom rituella handlingar till gudar och makter för försäkran om god skörd och fruktbar jord. Möjligen kan en situation med missväxt drivit fram tillverkningen av amuletringar som sedan infogades i ritualer på kultplatsen.

MÖJLIGA TILLVERKNINGSPLATSER I NÄROMRÅDET

Som framförts ovan finns möjliga kopplingar mellan ritualer förbundna med avkastning från jordbruket och amuletringarna. Det är även tänkbart att tillverkningen av amuletringarna har utgjort en (inledande?) del i de ritualer där färdiga amuletringarna sedan ingått. Vi känner inte till var amuletringarna har tillverkats innan de har hamnat på kultplatsen, men förmodligen någonstans i närområdet. Mattias Helje (denna volym) menar att det vid smide av mindre föremål är möjligt att smideshärden anpassats storleksmässigt av bekvämlighetsskäl och för att spara på kol, vilket innebär att det kan röra sig om ganska oansenliga anläggningar. Det finns dock inga materiella spår eller lämningar som tyder på att smidesplatsen har legat på själva kultplatsen. I kultplatsens närområde finns tre fornlämningar där spår av smide påträffats vid arkeologiska undersökningar – Hjulsta stora gravfält, Spånga 96:1 (Vinberg m.fl. 2021), Hjulsta bytomt, Stockholm 615:1 (Dardel m.fl. 2010) samt gravfältet och boplatzen Spånga 102a–b (Benneth & Brynja 1975).

Hjulsta stora gravfält har kontinuitet i dateringarna från förromersk järnålder fram till sen folkvandringstid och därefter endast korta avbrott fram till och med vendeltid. Här påträffades en igenrasad kupolugn avsedd för lågtempererad tillverkning, men specifikt användningsområde för ugnen kunde inte säkerställas. Förekomst av järnslag (förmodad

bottenskölla) inom fornlämningsområdet indikerar dock någon form av smidesverksamhet (Vinberg m.fl. 2021:56, 125). Inom fornlämningskomplexet på Hjulsta bytomt är merparten av gravarna från 800–900-talet och bebyggelsen från mitten av järnålder och in i medeltid. Från den förhistoriska gården på bytomten har det påträffats spår av järnsmide i form av lager påverkade av smideshantverk och ugnar, liksom förekomst av bottensköllor (6 stycken) (Dardel m.fl. 2010:52, 55). Vidare undersöktes en grop (A107) som var fylld med cirka 100 kilo smidesslagg. Slaggen tolkades som sentida och att själva smidesverksamheten kom från en yta som inte berörts av undersökningen (Dardel m.fl. 2010:119, 459, 554). I närheten av gropen fanns vendel–vikingatida gravar som hade förekomst av slagg eller bottensköllor i överbyggnad och i brandlager. För boplatsen (Spånga 102:1) strax norr om bytomten fanns inom ytan finns ett möjligt verkstadsområde (Biuw 1992:156). Där framkom drygt tjugo härdar och intill dessa en 20 meter lång och 3 meter bred vall av skärvsten (Benneth & Brynja 1975:32). Spritt över stora delar av boplatsytan fanns, förutom föremål av metall, också slagg, som utgjordes av både försmält lera och järnslag.

PRODUKTIONEN OCH DESS RITUALER

Det är fullt möjligt att amuletringarna på kultplatsen har tillverkats på någon av de tre ovan nämnda platserna. Oavsett var framställningen skett är det en resurskrävande process både vad gäller material och tidsåtgång innan ett färdigsmitt föremål finns. Är framställandet av ringarna ett tecken på överskott av järn som därmed gett möjlighet att investera i tillverkning av föremål som för oss inte har någon synbar praktisk utan endast rituell funktion? Frågan har inget självklart svar men bör ändå ställas utifrån det stora antal amuletringar som har lämnats kvar på kultplatsen, liksom på flera platser i närområdet. Amuletringar hade kunnat smältas ner igen för tillverkning av bruksföremål, men istället lämnades de kvar, kanske till och med fullt synligt med tanke på hur ytligt de påträffades. I ritualen bör amuletringarna ha verkat på flera nivåer och i flera sammanhang och det är möjligt att ritualer kopplade till ringarna startade redan i smedjan.

Flera forskare har tagit fasta på rituella aspekter av järnframställningen (Burström 1990; Hed Jakobsson 2003; Gansum 2004; Lindeberg 2009). Gemensamt i deras forskning är att de ser järnframställningen som en transformationsprocess där råvaran myrmalm omvandlas till föremål. Hela processen med att framställa föremål av järn utgörs av flera moment som kan ha uppfattats som spektakulära, speciellt för

den oinvidge betraktaren vilket sannolikt bidrog till att smederna ansågs besitta kunskap utöver det vanliga. Hetta, gnistregn, rök och färgen på järnet var betydelsefulla komponenter i framställningsprocessen, både i blästugnen och i smedjan. Antropologiska studier av smide i traditionella samhällen visar på ritualiserade aspekter av smidet och det förefaller finnas flera likheter kring teknik och symbolvärde av järnframställningsprocessen över stora geografiska områden (Haaland 2006). Smedens roll ses som en metafor för olika typer av transgressionsriter och när järnet utvinns ur malmen uppfattas processen som en pånyttfödelseakt (reproduktion). Mannens roll i smidet är omgärdad av en föreställningsvärld som har starka kopplingar till ugnen som symbol för den kvinnliga kroppen som föder barn (Gansum 2004:14ff). När luften tillförs genom bälgarna via blästermustycket sker en fortplantning, smeden penetrerar ugnen och slutprodukten, det färdiga järnet är då barnet. I flera kulturer finns kopplingar mellan tillverkning av keramikkräsl och järnframställning, i relation till könsfördelning. Med detta avses att keramiktillverkning ofta förknippas med en kvinnlig sfär och järnframställning med en manlig sådan, men att dessa ska ses som kompletterande verksamheter där båda handlar om transformation av material. Det finns också symboliska föreställningar om likheterna mellan tillverkningsprocessen av järn och hur arbetet med skörden går till, från myrmalm till järn och från frö till planta (Haaland 2006:79ff; Lindberg 2009:62). Huruvida det i samband med ritualer fanns kopplingar eller uppdelningar mellan de förmodat manliga smederna och kvinnorna i Hjulstaområdet får vara osagt. Det kan dock konstateras att bland de gravlagda på kultplatsen och för gravar med amuletringar i närområdet finns det en tendens till fler kvinnor än män.

I sammanhanget kring produktionen av ringar och ritualer kan Borg i Östergötland nämnas, en plats där amuletringar antagligen har tillverkats (Lindeblad & Nielsen 1997). I anslutning till två schaktugnar, som använts till järnframställning, påträffades koncentrationer av eldstålsformade amuletringar. Av själva smidet fanns endast diffusa spår, men ringarna tolkas trots detta ha färdigställts på platsen (Lindeblad & Nielsen 1997:44). Amuletringarna utgjordes av färdiga och halvfärdiga ringar, och var främst försedda med hängen i form av skärar. På samma yta framkom en stor mängd djurben från häst, hund, får, nöt och svin. Bland djurbenen fanns en oproportionerligt stor andel av kranium (Nielsen 1997:384). Vid den osteologiska bedömningen visade skelettdelarna av hund att flera av individerna bar spår av kraftigt våld som likställdes vid lemlästning av djuret. Liknande mönster uppmärksammades på några av hästbenen (rörben) som uppvisade spår av kraftiga hugg med

yxan som lämnat tätt ställda centimeterdjupa hack i skeletten. Även svin hade slaktats och styckats upp. När slaktavfallet efter svinen hanterades har en intressant uppdelning efter kön skett. Stycken av suggorna låg i anslutning till groparna med amuletringarna, medan delar av galtarna låg vid ugnarna eller mer spritt över ytan. Sammantaget har Borg tolkats som en kultplats med byggnader, järnframställning och smide av amuletringar där rituellt dödande av djur har praktiserats (Lindeblad & Nielsen 1997:34, 108; Nielsen 1997). Det förefaller som att det i samband med smide och kultutövande i Borg funnits föreställningar kring manliga och kvinnliga sfärer som bland annat tar sig uttryck i djurbensmaterialet. Materialet från Borg visar på brutalitet i de smidesrelaterade ritualerna, något som inte är en okänd företeelse från järnålderns rituella platser (t.ex. Monikander 2010). Från kultplatsen i Hjulsta är det tänkbart att delar av, eller hela kroppar, av hästar har spelat en roll i ritualer då flera av de broddar som hittades där hade omböjda skänklar, vilket bör innebära att broddarna har suttit monterade på hästhovar.

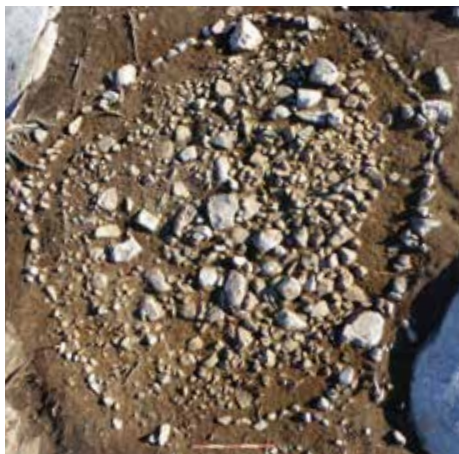
Utifrån ovanstående resonemang framgår att föremål av järn har ansetts ha aprotropeiska egenskaper och att offerdjur har brukats i kulten. Möjligen har offerdjur i samband med ritualer behängts med bland annat rasselinstrument. Detta antagande skulle kunna ge en bild av hur ringarna transporterats från smedja till kultplats. I sagalitteraturen finns i *Sköldskaparmål* en kenning, *þrymseilar hval*, som har tolkats handla om djur som i rituella sammanhang behängs med rassel och bjällror. En parallell till detta kan möjligen finnas i Oseberggraven där ett av de utsnidade djurhuvudena i trä var försedd med ett rangel, uppträtt på en snodd och dragen genom gapet (Holtsmark 1949: 22ff, 56ff; Lund 1974:87; af Edholm 2011:45,48).

Kronologi, struktur och innehåll

Inledningsvis nämndes att torshammarringar hör till de mest kända järnringarna i gravsammanhang. Det är också den enda typ av amuletring med tydlig fysisk koppling till begravning och den gravlagda individen, då torshammarringen nästan alltid placerats på benurnan. De amuletringar som är aktuella här har i gravsammanhang påträffats i gravars överbyggnader och utgörs av eldstålsformade och släta ringar. Vad karaktäriserar dessa gravar? Finns det samband eller likheter mellan dessa gravar och kulthandlingar som utförts på kultplatsen? Nedan kommer först kronologin för gravar på kultplatsen och gravar med amuletringar i närområdet att gås igenom. Därefter följer genomgång av gravarnas innehåll och vad det kan stå för.

KRONOLOGIN FÖR GRAVARNA PÅ KULTPLATSEN

Förutom i gravarna så påträffades på kultplatsen, det vill säga utanför gravarna, mindre mängder brända ben från människa. Benmaterialet återfanns på den centrala platån och har daterats till mellersta bronsålder, vilket innebär att kremationsrester från människa hanterats på platsen över lång tid. Under romersk järnålder och fram till vendeltid anläggs tolv stensättningar (Harrysson & Hallgren 2021:9).

Figur 18. Grav 12, som med sitt läge på den övre platån och nära dess kant, nästan såg ut att vaka över kultplatsen.

Gravarna utgörs av två grupper som kan delas in i en äldre och en yngre grupp med gravar. Den äldre gruppen (grav 7, 8, 12 och 17) anlades under perioden yngre romersk järnålder till folkvandringstid (200–550 e.Kr.). Ytterligare ett fåtal gravar som utifrån morfologiska drag bedömdes kunna höra till folkvandringstid kom ej att undersökas på grund av riskabel arbetsmiljö (Harrysson & Hallgren 2021:20). De yngre gravarna (grav 1–6, 14 och 15) är daterade till tidig vendeltid (550–675 e.Kr.) och endast grav 5 fick en något senare datering, från sen vendeltid till tidig vikingatid.

Efter att den yngsta gravan uppfördes förefaller kultplatsen ha fortsatt att nyttjas en bit in i vikingatid till tidig medeltid, men utan att ytterligare gravläggning har skett. Den äldre gruppen med gravar var genom sitt högre läge i terrängen och berghällens placering tydligt avskild gentemot ytan med amuletringar och de yngre gravarna (figur 18). De vendeltida gravarna låg samlade vid sluttningens fot och var liksom de äldre gravarna glest placerade i förhållande till varandra. Där de vendeltida gravarna placerades fanns det sedan tidigare härdar från romersk järnålder. Genom sitt läge i terrängen hamnar gravarna också på gränsen ut mot åkermarken. Det fanns således ingen fysisk kontakt mellan de två grupperna av gravar, de åtskildes av sluttningen där merparten av amuletringarna deponerats.

Utifrån ¹⁴C-dateringen förefaller det som att de rituella aktiviteterna med offrande av amuletringar sker ungefär samtidigt som att de vendeltida stensättningarna anläggs. Tre av amuletringarna har daterats och fått samtida datering med gravarna, två är daterade till tidig vendeltid (600-tal) och en till den senare delen av vendeltid (700-tal) (Harrysson & Hallgren 2021).

KRONOLOGIN FÖR GRAVAR MED AMULETTRINGAR I NÄROMRÅDET

För gravfälten inom jämförelseområdet och de gravar där amuletringar påträffats ser kronologin något annorlunda ut (tabell 4). Gravfälten har varierande brukningstid där Spånga 218:1 förefaller ha nyttjats under relativt kort tid, medan övriga gravfält brukas under stora delar av järnåldern. För de 26 gravar som ingår i analysen och som innehöll amuletringar kan merparten utifrån ¹⁴C-analys, gravskick och föremål dateras till yngre järnålder och då främst vikingatid. Endast en grav från gravfältet vid Dragonbacken avviker avseende dateringen då den genom ¹⁴C-analys av träkol har givits en datering till romersk järnålder (Bratt 2001). Sexton av gravarna utgörs av jordfästningar och förefaller utifrån nedgrävningens orientering (öster–väster), avsaknad av gravgåvor samt förekomst av kistspikar vara anlagda i övergången mellan hednisk och kristen tid.

I sex av brandgravarna och i en av jordfästningarna har torshammarringar påträffats (tabell 10–11, se s. 242–245). I samtliga fall har föremålet använts som ledartefakt för vikingatid och således bidragit till dateringen i 900-tal. Ingen av gravarna som innehöll torshammarring kom således att daterats genom ¹⁴C-analys. Värt att påpeka här är att i en av gravarna (grav 1) på kultplatsen påträffades två torshammarringar. Graven är via ¹⁴C-analys daterad till tidig vendeltid.

I anläggning A8 från Stora Tensta i Spånga socken uppges en torshammarring (F213) ha påträffats. Ringen är torderad, cirka 10 cm stor och saknar hängen och bör snarare tolkas som en amuletring. I A96 från Kymlinge ska två torshammarringar ha påträffats i samma grav, något som inte kunnat bekräftas då det ena föremålet (F115) endast består av fragment och det andra inte kunnat identifieras vid genomgången av fyndmaterial. För övriga föremål verkar benämningen torshammarring vara korrekt.

Tabell 4. Fornlämningar där amuletringar påträffats i gravarnas överbyggnad, samt platsens huvudsakliga brukningsperiod. För komplett redovisning av kronologi på fornlämningarna, se respektive rapport.

PLATS	BRUKNINGSPERIOD	ÖVERLAGRING	DATERINGSMETOD
Stora Tensta (Spånga 70:1)	Ye jäå, vikingatid	Grav på härd	Gravskick, föremål, mynt
Kymlinge (Spånga 169:1)	Förrom jäå–vikingatid	Grav på grav, enstaka. Fåtal underliggande boplatslämningar	¹⁴ C-analys, gravskick, föremål
Ärvinge (Spånga 218:1)	Sen vikingatid	–	Gravskick, föremål, mynt
Dragonbacken (Järfälla 20:1, 67:1)	Rom jäå–vikingatid	Boplatslämningar, äe jäå	¹⁴ C-analys, gravskick, föremål
Kalvshälla (Järfälla 19:1)	Brå, äe jäå, vikingatid	Boplat, brå–äe jäå	¹⁴ C-analys, gravskick, föremål

STRUKTUR OCH INNEHÅLL I GRAVARNA PÅ KULTPLATSEN

Inledningsvis kommer de yngre gravarnas innehåll att belysas i syfte att försöka tolka varför dessa individer gravlagts på kultplatsen utan att en enda amulettring deponerats i dessa gravar. Finns det trots detta ett samband mellan de gravlagda och de utanför gravområdet deponerade amulettringarna? Ett förmodat scenario i begravningsritualens faser, där endast ett fåtal kan identifieras arkeologiskt, är följande:

EFTER ETT DÖDSFALL HAR KROPPEN utifrån både ett ritualiserat och kulturellt betingat mönster förberetts inför den kommande begravningen. Hur lång tid som förflutit mellan dödsögonblicket och att den döda kroppen har transporterats till kremeringsplatsen är inte känt. Det är mycket möjligt att den döde visades upp en sista gång för släktingar och att bud om dödsfallet sändes runt. Transporten kan ha skett på bår som burits av begravningsföljet eller dragits efter hästar, alternativt på en vagn (figur 19). Kanske har bålplatsen redan varit färdig eller så byggs den upp när gravföljet anlände till gravfältet. Inför kremering

Figur 19. Ett äldre foto får här gestalta hur transporten till gravbålet kan ha gått till, "Likfärd över Ovikens fjäll i Jämtland". Ur Hagberg 1929.

har veden staplats upp, därefter har den avlidna, föremål, mat och dryck samt utvalda delar av och hela djurkroppar placeras ut, varefter bålet tänds. Väder och vind samt mängden ved är faktorer som har avgjort hur länge det sedan har brunnit. Efter att bålet brunnit ut och svalnat sker flera handlingar av vilka några med säkerhet kan identifieras – delar av de brända benen väljs ut och placeras i en urna som i sin tur placeras på resterna av kremationslagret.

Det är okänt om, men inte osannolikt att tänka sig, att urnan med sitt innehåll flyttas från gravfältet för att fungera i ritualer hemma på gården och ute i bygden. Och att den sedan återförs till graven vid ett senare tillfälle. De ofta ytligt placerade urnorna i yngre järnåldersgravar möjliggör att vid flera tillfällen flytta urnan eller att lägga till eller ta bort delar av innehållet i denna.

Det förefaller också som att metallföremål, som till exempel torshammarringar, inte har varit med på bålet utan att de i efterhand placeras ut i graven. I samband med handlingar efter att bålet brunnit ut har kremationslagret fösts ihop. Hur lång tid som förflutit tills att gravens överbyggnad är på plats är inte känt och det har sannolikt varierat beroende på personens sociala status.

DE VENDELTIDA GRAVARNAS ÖVERBYGGNADER utgjordes av små välvda stensättningar där flera hade en diffus avgränsning och endast en hade tydlig kantkedja. Urnans placering kan i några fall anas under stenpackningen, men ingen grav hade en tydlig locksten (Harrysson & Hallgren 2021:43, bilaga 5). Vedartsanalyserna har visat att veden på gravbålet i de flesta fall har bestått av ek och tall, däremot har analysen inte kunnat svara på vilken del av trädet som använts som ved. Ek är dock ett energirikt träslag som vid förbränning genererar rikligt med glöd (Harrysson & Hallgren 2021:43, bilaga 14:303). Utifrån träkolets utbredning i gravarnas brandlager uppfattades fyra av åtta kremationer ha utförts på en annan plats än den för gravens placering (Harrysson & Hallgren 2021:109, bilaga 11 och 14). Kriterier för tolkningen var strukturen på träkolet och att anatomisk ordning inte kunde identifierades i det osteologiska materialet. Det finns dock en annan möjlig förklaring, som innebär att bålresterna (i betydelsen brandlager) medvetet manipulerats på ett sådant sätt att kroppsdelarna inte längre hänger samman. Kanske har man rört runt för att försäkra sig om att allt ska bli väl förbränt eller för att påskynda att bålet ska svalna. Kremering kan uppfattas som en slutgiltig transformation av den dödes kropp och i det sammanhanget är manipulering av bålresterna kanske mer sannolik än kremering på annan plats, för att därefter flytta bålresterna till platsen

för graven. Den transformation eller omvandling av den dödas kropp som en kremering innebär har sannolikt verkat på flera nivåer i begravningsritualen och samtidigt möjliggjort att kroppen (skelettet) kan hanteras och deponeras på flera olika sätt (Kaliff & Østigård 2013:109ff). När resterna efter bälet svalnat inleds nästa fas i begravningsritualen, där innehållet som blir kvar i graven kommer att ändras genom att föremål både tillförs och tas bort.

I sju av gravarna påträffades keramikkrärl som inte uppfattades vara sekundärbrända och således inte varit med på bälet utan i efterhand placerats på bålresterna. I tre av gravarna gick det att säkert fastställa att krärl fungerat som benurna då ben efter människa fanns i dessa urnor. Övriga krärl var så pass fragmenterade att funktionen med säkerhet inte gick att fastställa, det troligaste är dock utifrån den samlade kunskap som finns att de har fungerat som benurnor. I grav 2 fanns en mindre kopp, alternativt bägare, som påträffades tillsammans med ett större krärl. Det mindre krärl kan ha innehållit någon dryck eller mat. De krärl som valts ut till benurnor var enhetliga såtillvida att de bestod av ett bergartsmagrat gods av inhemsk typ. Flera av krärlen hade insvängd mynning vilket är typiskt för vendeltida krärl (Lindahl m.fl. 2002).

Varje grav innehöll resterna efter en gravlagd individ och alla utom personen i grav 14 bedöms vara vuxna individer (20 år eller äldre). Individer i två av gravarna (grav 1 och 6) har vid osteologisk analys tolkats som möjliga kvinnor, medan det i övriga gravar inte gick att avgöra könet på den gravlagda (tabell 5). Emellertid visade den osteologiska bedömningen att flera av de gravlagda har haft en späd kroppsbyggnad vilket möjligen skulle kunna vara en indikation på att det bland de gravlagda funnits flera kvinnor än män. För den äldre gruppen av gravar har en individ uppfattats som möjlig kvinna (grav 8) och i grav 7 påträffades rester efter vad som bedöms vara ett barn, troligen under 15 år.

Resultaten av den osteologiska bedömningen av djurbensmaterialet från gravarna stämmer väl överens med andra osteologiska analyser från Spånga (Sigvallius 1994:72; Vinberg m.fl. 2021: bilaga 9). Djur och människa förefaller ha kremerats tillsammans då benen i gravarna utsatts för en hög temperatur av cirka 1 000 °C. Enstaka ben från häst, framför allt från hovarna, i grav 4 hade en lägre förbränningsgrad motsvarande cirka 500–900 °C. En möjlig förklaring till den iakttagbara skillnaden i förbränningsgrad är att hästen lagts hel på brandbålet, men att hovarna på grund av djurets storlek legat i utkanten och därför inte bränts lika väl som övriga kroppsdelar. Brandlagret i grav 4 var det till ytan största, nästan 4 m² och innehöll också flest antal djur. Närvaron av djur i gravar från den yngre järnåldern är mycket påtaglig och hanteringen av djur i

GRAV	MÄNNISKA	KÖN	ÅLDER	HÄST	FÄR/GET	SVIN	HUND	HÖNSFÅGEL	MELLANSTORT DÄGGDJUR
1	1	F?	Adult	1			1		
2	1		Adult						
3	1	?	Maturus/Senilis		1	1			
4	1	F?	Maturus/Senilis	1	3		1	1	
5	1		Adult						
6	1	?	Adult		1				
14	1		Juvenilis						1
15	1	?	Adultus		1		1		
				2	6	1	3	1	2

Tabell 5. Identifierade osteologiska arter samt kön. F = kvinna, ? = könsindikerande faktorer som ej gått att bestämma till kön, – = könsindikerande faktorer saknas. I samtliga gravar fanns även varierande grad av ej identifierat däggdjur vilket kan innehålla rester efter både djur och människa. För komplett osteologisk analys, se bilaga 9 i Harrysson & Hallgren 2021.

begravningsritualer bör ha spelat en viktig roll. Dödandet och offerandet av djur i samband med begravning är en del av alla de handlingar i begravningssammanhang som till stora delar verkar handla om att på ett säkert sätt föra den avlidne över till andra sidan, där till exempel hundar och hönsfåglar har spelat en viktig roll (Nordberg 2003:248f, 259ff, Jennbert 2004:194f; Artelius 2010:238ff) (tabell 5).

Även om det inte kan uteslutas att djurmaterial i gravar kan vara matrester, kan deras närvaro tolkas som någon form av offer till gudar och krafter. Att djur stått i förbindelse med andevärlden har dokumenterats i sentida källor. Exempelvis har djur uppfattats kunna varsla om faror, vilket ofta lett till konkreta handlingsmönster där djuren dödat för att avvärja fara (Hagberg 2015:36).

Det är inte helt ovanligt att gravar från vendeltid innehåller ett med våra mått mätt mycket rikt fyndmaterial och då avseende både antalet djur som fått följa med på bålet och föremål. Kultplatsens gravar visade sig dock innehålla ett betydligt mer ordinärt fyndmaterial (tabell 6).

En av gravarna, tillhörande en vuxen kvinna (grav 1), innehöll två tors-hammarringar vilka liksom keramikkrämlen tillförts graven efter brandbålet slocknat. Den ena ringen låg i anslutning till gravurnan medan den andra stod på högkant inklämd mellan en sten och brandlagret (Harrysson & Hallgren 2021). Båda ringarna har varsitt spadformigt hänge och på den ena ringen har även tre torderade mindre ringar hängt. Liknande spad-

Tabell 6. Gravskick och gravinventarier. K = benurna av keramik, K? = möjlig benurna, H = harts-tätat kärl, svepask.

GRAV	BENBEHÅLLARE	BIKÄRL	KOPPARLEGERING	KAM	JÄRNFÖREMÅL	NIT	KNIV	TORSHAMMARRING	BRODD	KRAMPA	PÄRLA	FLINTA	DRÄKTNÅL	BRANDLAGER	BENGRÖP	BENLAGER	BRANDGRÖP
1	K?	K	•	•	•	•	•Fe	•	•			•		•			
2	K?	•		•	•							•		•			
3	K?			•		•								•			
4	K			•					•	•		•		•			
5	K		•	•		•	•Fe			•				•			
6	K?					•								•			
14											•			•			
15	K			•		•					•			•			
7	H			•								•			•		
8	H														•		
12													•			•	
17																	•

formiga hängen finns på några få av amuletringarna. Hängena i form av torderade ringar är i samma storlek som de som finns på en av amuletringarna från kultplatsen. Om det finns en religiös eller rituell koppling mellan torshammarringar med den här typen av hängen och motsvarande på amuletringar går inte att svara på. Amuletringen (F10) påträffades inte i närheten av gravarna, men är intressant då den är den enda i sitt slag på kultplatsen som hittades helt ensam vid den västra berghällen.

Ytterligare ett föremål i grav 1 har lagts i graven efter kremeringen, en kniv med till vissa delar bevarat träskaft. Skaftet var så pass nedbrutet att träresterna noterades först vid konserveringen av föremålet. De bevarade träresterna talar för att kniven inte varit med på bålet. Kniven har i graven placerats mellan de två torshammarringarna strax sydöst om urnan. Till sammans utgör dessa järnföremål en grupp som hanterats i gravläggningens senare skede. I skriftliga källor finns uppgifter om att det har förekommit ritualer som idag skulle vara helt otänkbara att genomföra. Där ges exempel på hur knivar använts för att avrätta personer innan de kremeras. Som till exempel Ibn Fadlans berömda beskrivning av en vikingatida begravning vid Volga, i vilken en kvinna som under rituella förtecken avrättas genom att strypas och huggas ihjäl i samband med att

en storman ska begravas. Bland herulerna, en germansk folkstam, förekom att äldre sjuka personer bad om att få bli avrättade. Detta skedde enligt uppgift av Prokopios genom att ett gravbål uppfördes varpå åldringen la sig där och inväntade att genom ett dolkhugg bli förd till nästa existens (Nordberg 2003:278 och där anf. litt.). Resonemanget är spekulativt, men gravarnas placering på kultplatsen innebär att det kan röra sig om en speciell och utvald grupp ur befolkningen.

Vidare kan föremålen i gravarna utifrån traditionell bemärkelse sägas vara könsneutrala. Det vill säga av det som vanligtvis brukar benämnas som manliga respektive kvinnliga föremål, som till exempel vapen och stora smyckeuppsättningar, fanns ingetdera (Petré 1984:191ff). På Helgö där kultplats och samtida gravar har undersökts tolkar både Klas af Edholm och Torun Zachrisson på grund av det könsneutrala gravinventariet att de gravlagda på gravfältet vid kultplatsen kan ha varit religiösa specialister. Gravinventariet i några av gravarna uppfattades som avvikande jämfört med andra samtida gravfält i och med att typiskt manliga eller kvinnliga föremål inte överensstämmer med den osteologiska bedömningen (Holmqvist 1970:234f). Den oklara arkeologiska och osteologiska könstillhörigheten tolkas, i kombination med att gravarna hade en udda placering, som ett möjligt tecken på att de gravlagda kan ha spelat en speciell roll på kultplatsen (Zachrisson 2004:376; af Edholm 2009:26). Gravarna vid kultplatsen i Hjulsta kan på samma sätt sägas ha ett udda eller apart läge då det inte är självklart till vilken gård de gravlagda tillhör. Istället var gravarna placerade på gränsen mellan åkermarken och kultplatsen. En svag men möjlig koppling mellan åkermarken och gravarnas placering satt i relation till amulettringarna betydelse är att i en av gravarna (grav 2) påträffades skalkorn utan tröskrester eller annan inblandning av ogräs. Spannmålet tolkas därför vara utvalt och medvetet deponerat i graven (Harrysson & Hallgren 2021: bilaga 11). Skalkorn förekom också i mindre mängd på centrala platån och kan tillsammans med amulettringarna tolkas som en möjlig del i ritualerna kring skörd och god avkastning.

Trots den stora mängden amulettringar utanför gravområdet fanns inga amulettringar i gravarnas överbyggnad eller i brandlagret. Kan det tas som ett faktum för att ringarna inte varit personliga attribut utan under vendeltid endast ingått i kollektiva ritualer?

I ytterligare ett tolkningsförsök återvänder vi här till kremeringen – efter att en människokropp kremerats väger de kvarvarande resterna cirka 2–2,5 kilo (Sigvallius 1994:28). Mängden identifierade människoben i gravarna varierade mellan 77,4 gram (grav 5) och 265,6 gram (grav 3). Trots att det i samtliga gravar fanns ben där art inte kunde fastställas mer

än till däggdjur är det fortfarande en väsentlig mängd ben från människokroppen som saknas, vilket innebär att ben har avlägsnats från bålresterna och hanterats på annan plats. Intressant i sammanhanget, men inte ett sedan tidigare okänt fenomen, är att i sex av gravarna påträffades små mängder bränt ben av djur och människa i fyllningen av gravarnas överbyggnader. Detta innebär att resterna efter människokroppar har delats upp och hanterats under minst fyra olika faser: direkt efter kremering ”försvinner” merparten av de mänskliga kvarlevorna, delar av brandlagret återfinns på samma plats som graven, en mindre del placeras i urnan och slutligen strös en ringa mängd i gravens överbyggnad. Ibland under lyckosamma förutsättningar har den osteologiska bedömningen kunnat påvisa att individen i fyllningen i gravens överbyggnad inte är densamma som individen i den centrala graven, vilket då aktualiserar frågan om mänskliga kvarlevor som gravgåvor (jfr Seiler & Appelgren 2012:50f; Vinberg 2016)

Vid båda de ytor där flest amulettringar påträffades, vid blocket i nedre delen av slänten och vid blocket på centrala platån med den närbelägna härden, påträffades mänskligt kraniefragment, ben av nötkreatur och ben av får/get. Förekomst av den ringa mängden människoben som påträffades i nedre delen av slutningen vid nordsidan av blocket kan kopplas till hur man hanterat människoben i gravarna. I båda fallen handlar det om kremerat material och kanske ska jämförelsen då göras med den ringa mängd ben som påträffades i gravarnas överbyggnad, där det i flera fall var just kraniefragment som hittades. Det handlar om en liten mängd ben som plockats bort från bålresterna och deponerats på annan plats, vid block eller gravars överbyggnad. Exakt varför och hur kremerade människodelar hanterades vid blocket och i gravarnas överbyggnad går endast att spekulera i, men förekomsten av kremerade kroppsdelar i olika kontexter visar på komplexiteten i ritualerna. Kraniefragmenten som påträffades i jordlagret vid blocket är samtida med den gravlagda individen i grav 5, det vill säga den yngsta graven. Är det tänkbart att det rör sig om samma person? Har kraniefragmenten vid blocket deponerats och offerats av samma anledning som till exempel amulettringarna? Det finns kända exempel från det skriftliga källmaterialet om soningsoffer som utförts när den goda relationen till gudar och makter har brutits, inte sällan handlar det om situationer när samhället har utsatts för stor stress genom svält och missväxt. I dessa fall har kungligheter offerats som den främsta symbolen för ordningen i världen och när denna hotas krävs det förnämsta av alla offer (Näsström 2004:37). Exemplet med offerade kungligheter används här endast för att tydliggöra våldet som ingått i ritualerna och att ett offer av en människa sannolikt inte var helt främmande för befolkningen i Hjulsta.

STRUKTUR OCH INNEHÅLL FÖR GRAVAR MED AMULETTRINGAR I NÄROMRÅDET

Den yngsta gravan (grav 5) på kultplatsen i Hjulsta uppförs under andra halvan av vendeltiden. Kultplatsen förefaller dock vara i fortsatt bruk in i vikingatid. Finns det någon koppling mellan kultplatsen och gravarna i närområdet med amuletringar?

Som nämnts tidigare om tidsställningen för de gravar i närområdet där amuletringar påträffats i gravens överbyggnad skiljer den sig åt från ringarna på kultplatsen i Hjulsta. Det rör sig om 26 gravar, både jordfästningar och brandgravar (tabell 10–11, se s. 242–245). Merparten av dessa har, som det framgår i rapporterna för respektive fornlämning, utifrån gravskick, föremål såsom mynt samt ¹⁴C-analys, daterats till yngre järnålder och då främst vikingatid (tabell 4).

Sexton av gravarna utgörs av jordfästningar och dessa härrör från fornlämningarna Kymlinge (Spånga 169:1), Ärvinge (Spånga 218:1), Stora Tensta (Spånga 70:1) i Spånga socken och Kalvshälla (Järfälla 19:1) från Järfälla socken (tabell 7). Gravarna består främst av stensättningar, medan gravläggning under hög förekommer i tre fall. I samtliga fall, när inte andra analyser företagits, har gravskicket varit avgörande för dateringen

PLATS	TOTALT ANTAL GRAVAR	GRAVAR MED AMULETTRINGAR ELLER SKÄROR ETC.	ÖVRIGA ANLÄGGNINGAR MED AMULETTRINGAR	REFERENS
Stora Tensta (Spånga 70:1)	42 (21 brandgrav/21 jordfst)	2	–	ATA
Kymlinge (Spånga 169:1)	71 (67 brandgrav/4 jordfst)	7	6	ATA
Ärvinge (Spånga 218:1)	38 (1 brandgrav/37 jordfst)	3	3	ATA
Dragonbacken (Järfälla 20:1, 67:1)	72 (72 brandgrav)	4	–	Stockholms läns museum rapport 2001:14
Kalvshälla (Järfälla 19:1)	21 (13 brandgrav/8 jordfst)	10	2	Stockholms läns museum rapport 2003:15
Summa	244 (174/70)	26	11	

Tabell 7. Antal gravar/
gravfält och de i
analysen ingående
27 gravarna samt
övriga anläggningar.

till yngre järnålder eller vikingatid. Riktningen på nedgrävningen för kroppen varierar mellan nedgrävningar placerade rakt i öst–västlig riktning till mer nord–sydorierade nedgrävningar, varav åtta gravläggningar har haft en tydlig öst–västlig orientering på nedgrävningen.

Förekomsten av kistspikar, alternativt spikar, visar att i tolv av gravarna har den döda gravlagts i kista. Föremålen som deponerats tillsammans med kroppen i kistan var relativt fåtaliga där kniv utgjorde det vanligast förekommande föremålet. Hela eller nästintill hela lerkärl förekom i tre gravar. Mynt som påträffades i tre av gravarna i Kalvshälla hade en TPQ-datering till perioden 991–1038 e.Kr. De var dock mycket slitna och tolkades därför ha hamnat i gravarna under andra hälften av 1000-talet (Bratt 2005:13). De amulettringar som påträffades återfanns i gravens överbyggnad eller under stenarna i kantkedjan. Av de totalt 22 gravarna från Kalvshälla tolkas samtliga vara kristna gravar. Utifrån undersökningen föreslås att gravarna succesivt övergått till ett alltmer renodlat kristet gravskick med allt färre föremål och den dödes huvud placerat i väster.

Förekomsten av amulettringar i de kristna gravarna tolkas i termer av att ”Kalvshällaborna sökte stöd hos sina förfäder i en tid av politisk oro. Nu var det viktigt att åkalla alla gudar och förfäder oberoende om de varit hedningar eller kristna. [...] En förfäderskult med rötter i den hedniska tiden kan mycket väl ha hållits levande så länge gårds-/bygravfälten nyttjades under missionstiden” (Bratt 2005:37).

I RESTERANDE GRAVAR VAR DE DÖDA KREMERADE. I tolv fall utgjorde brandgravarna primärgrav och i fyra fall utgjordes de kremerade resterna av sekundärbegravning till jordfästningar. Merparten av brandgravarna hade överbyggnad av runda stensättningar, endast en var gravlagd under hög och fyra av stensättningarna var rektangulära. I fem fall framgår i rapporterna att brända ben har påträffats i gravars överbyggnader. Detta kan jämföras med gravarna på kultplatsen där bränt ben påträffades i sex av de åtta gravarnas överbyggnader. Förutom för kultplatsen vid Spånga 122:1 har metalldetektor endast använts när gravfältet vid Kalvshälla undersöktes. Hur många metallföremål som inte hittats på grund av att metalldetektering inte var tillgängligt som metod går inte att svara på. Det är dock ett rimligt antagande att föremål har missats vid tillfället för undersökningen och då speciellt på ytor utanför gravarna.

Amulettringarna i gravarnas överbyggnader utgörs av både släta och eldstålsformade ringar och båda typerna förekommer med tordering (tabell 8). Vanligast förekommande är att en eller fler (som mest fem) ringar förekommer per grav. Här bör dock påpekas att en viss osäker-

hetsfaktor råder kring antal ringar per grav då det i flera fall rör sig om många fragment av ringar, detta gäller speciellt från Kymlinge (Spånga 169:1). Undantag finns dock angående antal, i en av gravarna (A9) vid Kymlinge påträffades knappt tjugo amuletringar där minst nio av ringarna var eldstålsformade och minst lika många utgjordes av släta ringar. Hängena bestod främst av skäror eller yxliknande hängen där fanns också flera lösa hängen i form av miniatyrskäror. Detsamma gäller grav A8 där minst ett tjugotal amuletringar identifierats. För de gravar med amuletringar i gravarnas överbyggnad vid Kymlinge gäller att de återfanns inom en begränsad yta på gravfältet. Gravarna låg inom gravfältets västra del och till väster om den stensträng som löper söder om det stora flyttblock där ett stort antal amuletringar påträffades. Vid Kalvshälla hade merparten av gravarna 1–5 amuletringar, förutom en av gravarna (A58) där fyrtio amuletringar påträffades i gravens överbyggnad. Två av dessa var eldstålsformade, medan resterande utgjordes av släta ringar. Det vanligaste hängets oavsett antal ringar per grav är miniatyrskäror. I flera fall förekommer 3–4 miniatyrskäror, uppträdda på en gemensam ring. Här skiljer sig materialet något från amuletringarna vid kultplatsen där två skäror per ring var vanligast förekommande.

I de fyra gravar där ringar påträffats under överbyggnaden rör det sig i samtliga fall om jordfästningar. I tre fall av miniatyrskäror på ring som har påträffats i fyllningen till nedgrävningen av kista och i ett fall av en eldstålsformad ring (Spånga 70:1, Spånga 218:1, Spånga 169:1 och Järfälla 19:1).

De amuletringar som påträffades i jordfästningarnas och brandgrav-

PLATS	HJULSTA (SPÅNGA 122:1)	KYMLINGE (SPÅNGA 169:1)	ÄRVINGE (SPÅNGA 218:1)	STORA TENSTA (SPÅNGA 70:1)	KALVSHÄLLA (JÄRFÄLLA 19:1)	DRAGONBACKEN (JÄRFÄLLA 20:1, 67:1)	ÄRVINGE (SPÅNGA 221:1)
Eldstål	130	40	1	5	13	2	1
Slät	30	40	2	1	66	2	20
Lösa hängen yxor	4	3					
Lösa hängen skäror	2	6					
Skäror miniatyr	7	2			2		
Kortlie/Lie	1				2		
Summa	174	91	3	6	84	4	21

Tabell 8. Antal ringar vid kultplatsen i Hjulsta och övriga i texten nämnda platser som Hjulsta jämförts med.

arnas överbyggnader har utifrån sitt ytliga läge tolkats placerats där i begravningsritualens senare skede, det vill säga efter att överbyggnaden som täckte själva begravningen uppförts.

Förutom amuletringar fanns det i gravarnas överbyggnad främst tre föremålskategorier som återkom i flera av gravarna – skärvor av keramik, andra typer av järnföremål (bleck, nitar och broddar) och brända ben från både människa och djur samt obrända djurben i form av tänder. Av dessa var den vanligast förekommande fyndkategorin skärvor av keramik som förekom i tio av gravarna och som även var vanligt förekommande i brandlager och då i flera fall identifierad som gravurna.

DE GRAVLAGDA MÄNNISKORNA OCH DJUREN I DE YNGRE GRAVARNA

Könsbestämningar och övrig osteologisk analys har genomförts för gravfälten Kymlinge, Kalvshälla och Dragonbacken (Sigvallius 1994; Bojje 2001; Bratt 2005). Könsbedömning av de gravlagda har även gjorts genom tolkning av föremål och gravform (Biuw 1992; Bratt 2001, 2005). Utifrån osteologisk analys och tolkning av könsindikerande föremål har det bland de gravlagda identifierats ett barn, två säkert fastställda män och en möjlig man, samt fem säkra kvinnor, respektive nio möjliga kvinnor. I åtta fall kunde kön på de gravlagda inte fastställas (gravfälten Spånga 70:1 och Spånga 218:1 är undantagna då analys ej genomförts). Av de åtta oidentifierade individerna var tre jordfästa. Resterande fem låg i brandgravarna varav tre av dessa var sekundärgravar. Det förefaller således finnas en tendens till att något fler av de gravlagda varit kvinnor än män. Även vid en femtioprocentig fördelning av de oidentifierade individerna dominerar fortfarande kvinnorna och när fördelningen görs procentuellt utifrån hur många som identifierats blir skillnaden än större. Sannolikheten att samtliga oidentifierade individer skulle vara män förefaller inte speciellt rimlig.

De osteologiska analyserna av det (brända) djurbensmaterialet visar att det vanligast förekommande djuret som kremerats tillsammans med den döde var hund som påträffades i fem av gravarna, följt av katt och fågel som påträffades i fyra gravar. Därefter följer arter som får, gris, nöt och häst som förekommer i två gravar samt björn och mård som förekommer i varsin grav. I flera av jordfästningarnas överbyggnader påträffades obrända tänder av häst, får och nötkreatur. De identifierade männen har gravlagts med betydligt färre djur vilket sannolikt hänger samman med att dessa gravar utgörs av kristna jordfästningar då mängden gravgåvor generellt sett minskar drastiskt. Materialet stämmer relativt väl

överens med de slutsatser som Berit Sigvallius (1994) och Margareta Bojje (2001, 2005) kommer fram till i sina bedömningar av övriga gravar som de analyserat, det vill säga att hunden är det vanligaste djuret följt av gårdens djur.

Under begravningsritualerna har i gravinventariet skillnad gjorts i hur materialet har fördelats, till exempel återfinns personlig utrustning som kam, kniv och smycken centralt i gravarna medan föremålen i överbyggnaden har varit av mer allmän karaktär. Det vill säga samma typ av föremål som återfinns på kultplatsen såsom keramik, brända ben, föremål av järn eller speciella föremål som amulettringar. I flera av gravarna har brända ben av djur och människa påträffats i brandlager och gravurna, men också i överbyggnader. Ben i överbyggnad förekom också i de gravar som innehöll jordfästningar. Sofia Lindell har i sin master-upsats visat på intressanta resultat över hur föremålen spritts på ett så pass enhetligt sätt i gravarna att det inte kan vara en slump, utan alltigenom medvetna handlingsmönster. För det kremerade materialet syns en tydlig ökning av depositionsmonster i de södra delarna av överbyggnaden. Merparten av de amulettringar som ingått i hennes studie påträffades i den sydvästra delen av överbyggnaden (Lindell 2018:45ff). Sammantaget visar studien att söder och sydväst är det väderstreck där flest föremålskategorier har placerats. Vilket i sin tur bör ha inneburit att den person som lade ner föremålet var vänd mot norr eller nordöst, det vill säga mot dödsriket.

För att komplicera det ytterligare har, som tidigare nämnts, mindre mängder kremerade ben placerats utanför gravarna på kultplatsen. Vid det ena blocket påträffades kraniefragment tillsammans med bland annat amulettringar och skärar av järn. Klas af Edholm (2009b) argumenterar för att det i det arkeologiska källmaterialet går att finna spår efter människooffer, men att åtskillnad måste göras på sekundära offer av kroppsdelar och själva människoeffret som handling (af Edholm 2016). Det är så klart okänt hur den individ vars kraniefragment påträffades vid blocket dog, om personen dog en naturlig död eller om det handlar om rituellt dödande. Det finns dock en samstämmighet i tid mellan individen i grav 5 och kraniefragmenten vid blocket, vilket skulle kunna tala för att det kan vara samma person. Oavsett vilket förefaller det som att kroppsdelar efter kremering har deponerats vid blocket på samma sätt som amulettringarna.

Ska vi i så fall tolka de mänskliga kvarlevorna på samma sätt som amulettringarna, det vill säga att mottagaren är en gud eller någon form av kraft, eller är det en variation i rituell utövning som har med anfäderskult att göra?

Avslutning

Den här studien har undersökt samband mellan de amuletringar som påträffades på kultplatsen och i gravar i närområdet. En inledande hypotes var att ritualerna som varit kopplade till amuletringarna startade långt innan de hamnade på kultplatsen eller i gravar. Genom att börja från början, det vill säga med tillverkningen av föremålet och peka ut möjliga tillverkningsplatser, påbörjades en studie av möjliga och komplicerade kultiska och rituella handlingar.

Smidet som varit omgärdat av en föreställningsvärld där män och kvinnor haft olika roller handlar om transformation av material, precis som vid en kremation. Fyndbilden från Borg i Östergötland, en produktionsplats med tydliga rituella förtecken med manlig och en kvinnlig sfär, kan ses som en ledtråd för att förstå det som inte lämnat spår i fyndmaterialet från Hjulsta. Djurbensmaterialet från Borg visar också på brutaliteten i de ritualer som kan ha varit kopplade till smidet. Utifrån förekomst av broddar på kultplatsen kan vi anta att delar av eller hela kroppar av hästar har hanterats då flera av broddarna som hade omböjda skänklar.

EN GRUNDLÄGGANDE TANKE I DEN HÄR STUDIEN har varit att skälet till att människorna i Hjulsta med omnejd under vendeltid började tillverka amuletringarna för att de utsattes för en kris som skapade oro i hela befolkningsgruppen.

En tänkbar katastrof som kan ha lett fram till tillverkning av amuletringar är om befolkningen drabbades av missväxt. De hängen som varit fästa på amuletringarna föreställer huvudsakligen stiliserade jordbruksredskap vilket ledde tanken vidare till Hjulstabefolkningens ekonomiska bas i jordbruket. För jordbrukande folk som levde under förhistorisk tid har kultiska och rituella handlingar kopplade till jordbruket varit ett sätt att få (upplevd) kontroll eller ge förutsättningar för goda relationer med de gudar eller krafter som troddes styra över skörden. Amuletringarna på kultplatsen ses här som en del av en kedja av omfattande ritualer, men också som en kollektiv handling i den mening att det berörde en grupp av människor.

Ett annat antagande var att de som gravlagts på kultplatsen hade begravts där av en anledning, möjligen med koppling till kulten. Förhoppningen om att amuletringarnas innebörd skulle förklaras via gravarna grusades dock då inga självklara svar gavs, trots detta gjordes intressanta upptäckter kring de gravlagda.

De osteologiska bedömningarna visar en tendens till att de gravlagda

i den här studien huvudsakligen har varit kvinnor. Detta är av betydelse för tolkningen av gravarna på kultplatsen och deras nära placering till åkermarken. I religionshistoriskt och folkloristiskt källmaterial finns gott om stöd för att kvinnor haft en särställning när det handlar om ritualer kopplade till fruktbarhet och jordbruk (Eliade 1993).

I Andreas Nordbergs artikel ”Skärornas kvinnor” i denna volym förs ett resonemang om att de gravlagda kvinnorna innehaft en särskild funktion i samband med gårdens ärningsriter. Det förefaller som att de undersökta gravarna med skärnor representerar fem på varandra följande generationer av kvinnor. Kan det vara ett mönster som också framträder i gravarna på kultplatsen? Möjligen representerar de äldre gravarna på västra platån (inkluderat de gravar som ej undersöktes) och de yngre vendeltida gravarna en person per generation. Från och med vendeltid finns en tydlig synbar koppling till den närbelägna åkermarken som då ingått som en del i kultplatsen. Att det skulle vara en dominans av ritualer kopplade till kvinnor syns i så fall endast i gravarna, hur det har sett ut på kultplatsen i övrigt är okänt. Det troliga är dock att både män och kvinnor innehaft funktioner som varit kopplade till hanteringen av amulettringar.

DET SOM ÄR AVVIKANDE MED GRAVARNA på kultplatsen, jämfört med andra samtida gravar på regelrätta gravfält, är just deras placering på kultplatsen, där liknande omständigheter bland annat har uppmärksamats på Helgö. Den stora mängden amulettringar på kultplatsen återfanns inte i någon av gravarnas överbyggnader eller brandlager, något som uppfattas som att ringarna dels inte varit personliga, dels att de gravlagda efter döden inte haft någon funktion kopplad till amulettringarna. Det som skett på kultplatsen med amulettringarna ses således som en kollektiv ritual i syfte att värja sig mot missväxt, något som varit fränkopplat begravningsritualerna. I jämförelse mellan kultplatsens gravar och gravar i närområdet finns det några tydliga skillnader. Till att börja med förefaller gravarna i jämförelseområdet att vara yngre, med tyngdpunkt i 800–1000-talet e.Kr. Flera av gravarna är dock endast fynddaterade och i de fall där torshammarring förekommer har denna vanligen använts som ledartefakt för datering till 900-tal. Grav 1 på kultplatsen har genom föremål ¹⁴C-daterats till tidig vendeltid vilket visar att torshammarringar kan ha kommit i bruk betydligt tidigare i området. Om antagandet kring datering stämmer så får det till följd att samtidighet har funnits mellan kultplatsen och gravar när det kommer till rituell hantering av amulettringar. Detta öppnar för att uppfatta kultplatsen som betydelsefull för ett större område än de närmast belägna gårdarna.

Det kan inte uteslutas att amuletringar har hämtats från kultplatsen och återanvänts i ritualer på gravfält i närområdet.

I begravningssammanhangen kan amuletterna möjligen skiftat från jordbrukskult till någon form av anfäderskult som tar vid efter att döds-kulten i samband med begravning är avslutad. I flera samhällen påminner kulten av anfäder och gudar mycket om varandra och utförs under liknande omständigheter. Precis som att gudar måste blidkas för att inte orsaka missväxt, sjukdom och död kan anfäder behöva blidkas, speciellt om rådande uppfattningen varit att förfäderna fått anledning att känna sig förbisedda eller blivit felaktigt behandlade. Genom till exempel åminnelsehögtider och gemensamma måltider mellan levande och döda upprätthålls eller återställs balansen mellan de två världarna (Nordberg 2013:300ff). I de här studerade gravarna har det framkommit att både själva konstruktionen med dess innehåll och den gravlagda verkat på flera rituella nivåer. Ritualerna som har utförts vid själva graven och utanför denna har sannolikt spelat stor roll för hela kollektivet och inte enbart för enskilda individer eller familjer.

AV NÅGON FÖR OSS OKÄND ANLEDNING har bränt ben, om än små mängder, hanterats på kultplatsen tillsammans med amuletringar. Detta kan liknas med att det ofta finns en mindre mängd bränt ben i gravens överbyggnad tillsammans med andra föremål som ibland utgörs av amuletringar. Detta är spår av ritualer som utförts i syfte att återställa ordningen och för att påverka och erövra framtida händelser, en försäkran om att hålla sig väl med gudar och anfäder, möjligen med förhoppning om goda tider.

Tabell 9. Platser, omnämnda i artikeln, där amuletringar påträffats. Antalet amuletringar för flertalet platser är ungefärligt eftersom flera av fynden utgörs av mindre delar av en ring, sammanställningen ger trots detta en fingervisning om materialets omfattning.

RAÄ-NR/ LÄMNINGSNR	PLACERING	ELDSTÅLSFORMAD RING	SLÄT RING	DATERING
Spånga 70:1/ L2014:8235	Skelettgrav (A8, A54)	5 st, 4–6 cm stora, hänge i form av skärör på en ring	1 st, 10 cm stor, inga hängen	Ej daterad i rapport, gravskicket tyder på yngre jäå-1000-tal
Spånga 96:1/ L2014:7839	Treudd	–	1 st	Rom jäå-vendeltid
Spånga 102a–b	Hus, grophus	1 st	1 st	900–1050 e.Kr. och rom jäå-vendeltid
Spånga 122:1/ L2013:1433	Berghäll och jordfast sten, inga gravar	Ca 130 st, 3–12 cm stora, hängen främst i form av yxor, skärör, årder	Ca 30 st, 2,5–8 cm stora, hängen främst i form av yxor, skärör, årder	Brå-vikingatid, huvudsakligen datering till vendeltid
Spånga 169:1/ L2013:1131	Klippa, jordfast sten, gravars överbyggnad	Ca 40 st, 2,5–24 cm stora, hängen främst i form av skärör	Ca 40 st, 2–7,5 cm stora, hängen främst i form av skärör	Vikingatid
Spånga 218:1/ L2014:7805	Stenläggning, skelettgrav	1 st, något diffus form, 5 cm i diameter, yxformat hänge	2 st, 2–5 cm stora, inga hängen	Ej daterad i rapport, gravskicket tyder på yngre jäå-1000-tal
Järfälla 19:1/ L2013:5288	Gravars överbyggnad	Ca 15 st, 4–12 cm stora, yx- och skärformat hänge förekommer på två ringar	Ca 59 st, 2,5–7,5 cm stora, inga hängen	Vendeltid-vikingatid, huvudsakligen vikingatid
Järfälla 20:1, 67:1/L2017:8692	Gravars överbyggnad	2 st, uppgift om storlek saknas, inga hängen	5 st, 1 st 5 cm stor, storlek övriga saknas, hängen skärör, yxa, ring	Rom jäå, 900-tal
Platser utanför Hjulstas närområde				
Frescati Stockholm 223:1/ L2013:2130	Grav 3, "offerhögen"	Ca 55 st, 4–20 cm stora, hängen i form av yxor, skärör eller obestämbara	Ca 25 st, storlek framgår ej, merparten av hängen obestämbara, brickformat 1 st	Yngre jäå
Lilla Ullevi Bro 145:1/ L2017:2747	Jordfast sten, viet, stolphål	–	65 st varav 13 st hade hängen i form av mindre ring, 2–13 cm stora	Äldre jäå-medeltid
Helgö Ekerö 119:1–7/ L2017:5261, L2017:5859 m.fl.	Klipphylla, byggnader	Ca 149 st, både eldstålsformade och släta, 2–10 cm stora, hängen av ringar, skärör	17 st torshammarringar	Rom jäå-vikingatid
Borg Borg 276:1/ L2009:6302	I gropar på gårdsplan, i byggnad	98 st, främst eldstålsformade, hängen främst i form av skärör och yxor	–	Huvudsaklig datering från äldre och yngre jäå-medeltid, dateringsspann från stenålder fram till medeltid

Tabell 10. Översikt över fornlämningar med jordfästningar där amuletringar påträffats, gravtyp, riktning på nedgrävning, identifierat kön och datering samt fynd utom amuletringar. Recenta fynd i överbyggnaden är inte medtagna i tabellen.

PLATS	ANLÄGGNING	ORIENTERING	KÖN	DATERING	ANTAL RINGAR	FYND ÖVERBYGGNAD	FYND NEDGRÄVNING
Kylinge (Spånga 169:1)	A1, hög (rund)	VSV-ÖNÖ	?	-	5	Keramik, brända ben,	Kniv, kistspikar, lerkärl, flinta
	A8, hög (rund)	SV-NÖ	?	-	Ca 20	Beslag järn, keramik, brända ben	Kistspik, vikt brons,
Kalvshälla (Järfälla 19:1)	A4, stensättning (rektangulär)	ÖSÖ-VNV	K?	Pincett	Skåra miniatyr	Keramik, vävtynod, lerklining, bränd lera, obrända djurben	Pincett
	A8:2, hög (oval)	SV-NÖ	K	770-1030 ¹⁴ C	7 + miniatyrlie	Glaspärla 1 st, keramik, harts, bränd lera, slagg, textilfragment, brända ben	Kniv 2 st, broddar, kam, läderfragment, bränd lera, brända ben, lerkärl
	A13, stensättning (rund)	ÖNÖ-VSV	M	Mynt 1050-1100 st	1	Järnten 3 st, sölja järn 2 st, järnfragment, viktod, hasp/nyckel, keramik, bryne sandsten, obrända och brända ben från djur	Mynt 991-1040 st, kistspikar, keramik, träfragment, kniv
	A14, stensättning (rektangulär)	NNÖ-SSV	M	Mynt ca 1000 st	4	Nit, spik, bearbetad sten, nitbricka, keramik, bränd lera, obrända djurben	Mynt 991-1040 st, kistspikar, keramik, träfragment, kniv
	A16, stensättning (rektangulär)	Ö-V	K?	1010-1180 ¹⁴ C	2	Brodd, bryne sandsten, del av ringbrynja, kniv, bleck av järn, spik, slipsten av sandsten, knacksten, keramik, bränd lera	Kistspikar
	A38, stensättning (rund) (hör ihop med A58)	Ö-V	K?	-	5	Järnfragment, bränd flinta, nit, brodd, ten järn, läderfragment, åttatormig järnlänk, keramik, lerklining	Kistspikar, läderfragment
	A39:3, stensättning (rund)	NÖ-SV	Barn	Mynt 1050-1100 st	5	Spik 2 st	Mynt 1038-1057 st, järnbleck, kistspikar, lerkärl
	A41, stensättning (rund)	Ö-V	?	Vikingatid	3	Läderfragment	Bryne, kniv, dräktnärl, kistspik
	A42, stensättning (rund)	Ö-V	M?	-	Skåra miniatyr	Brodd, nit, järnfragment, spik, järnlänk, keramik, lerklining, bränd lera	Läderfragment, kistspikar, järnfragment

PLATS	ANLÄGGNING	ORIENTERING	KÖN	DATERING	ANTAL RINGAR	FYND ÖVERBYGGNAD	FYND MEDGRÄVNING
Ärvinge (Spånga 218:1)	A14, stensättning (oval)	SV-NÖ	?	-	Lie bruksformat	Lieblad	Nålbryne
	A28, stensättning (rund)	V-Ö	?	-	Skära bruksformat	Fragment av skära	Spikar, järnfragment
	A59, stensättning (rektangulär)	V-Ö	?	-	1	-	Knivfragment, järnfragment, spik
Stora Tensta (Spånga 70:1)	A8, stensättning (oval)	V-Ö	?	-	1	-	Torshammarring, eldstål, kniv
	A54, stensättning (rund)	V-Ö	?	-	3	Eldstål av järn	Bränd lera, järnfragment, spik

Tabell 11. Översikt över brandgravar där amuletringar påträffats varav några av gravarna utgörs av sekundärgravar till jordfästningarna. De benämningar på fynden som används i respektive rapport och av respektive grävande institution har återanvänts i tabellen.

PLATS	ANLÄGGNING	PRIM/SEK	KÖN	DATERING	ANTAL RINGAR	FYND ÖVERBYGGNAD	FYND BRANDGRAV
Kymlinge (Spånga 169:1)	A8, hög (rund)	Sekundär	?	Sen vikingatid	Ca 20	Beslag järn, keramik, brända ben	Keramik, brända ben
	A9, stensättning (rund)	Primär	K?	Sen vikingatid, torshammarring ringhänge	17	Keramik, järnkrok, brända ben	Silverfoliepärlor, halsring med spiraluliat hänge, brodd, järnfragment, spik/nit, glaspärlor, lerkärl, brända ben
	A60, stensättning (rund)	Primär	K	Vikingatid, torshammarring	1	Beslag brons, nit, keramik, brända ben	Länkdelar brons, beslag brons, bronsfragment, torshammarring, glaspärlor, kam, keramik, bränd lera, brända ben
	A96, stensättning (rund)	Primär	?	Vikingatid, torshammarring hamnhäng	5	Nit/spik, rakkniv?	Torshammarring 2 st. spik/nit, keramik, brända ben, kam, järnbeslag, hänge järn
	A105, stensättning (oregelbunden)	Primär	Barn	Vendeltid	1	-	Likarmat spänne brons, keramik, kamfragment, harts, brända ben
	A134, stensättning (oregelbunden)	Primär	K	Hamnhäng	1	Kniv, järnbeslag, järnten	Hänge järn, nit/spik, glaspärlor, brända ben
	A4-2, stensättning (rektangulär)	Sekundär	K?	900-1000, föremål	Skära miniatyr	Keramik, vävtyngd, lerklining, bränd lera, obrända djurben	Pärlor 7 st. keramik, vävtyngd, flinta
	A8:1, hög (oval)	Sekundär	?	850-950, kam	7 + miniatyrile	Glaspärla 1 st. keramik, harts, bränd lera, slagg, textilfragment, brända ben	Keramik, kam, bränd lera
	A29, stensättning (rektangulär) (undersökt av UV)	Primär	?	Äldre jätt gravskick?	7	Brända ben, skifferbryne, keramik, obrända ben	Harts
	A39:2, stensättning (rund)	Sekundär?	?	880-1020 ¹⁴ C	5	Spik 2 st	Järnfragment, pärla, lerkärl, spik
A58, stensättning (rektangulär)	Primär	K?	690-1040 ¹⁴ C	40	Sölla, nitar, keramik, järnfragment	Brodd, nitar, spikar, järnfragment, lerkärl	

PLATS	ANLÄGGNING	PRIM/SEK	KÖN	DATERING	ANTAL RINGAR	FYND ÖVERBYGGNAD	FYND BRANDGRAV
Dragonbacken (Järfälla 20:1, 67:1)	A23, stensättning (rund)	Primär	K	0–350 °C	2	Knacksten 2 st, fingerring silver, hästsko, nit, bryne 2 st, yxa av bergart, kniv, järnbleck, bränd lera	Lerkärl, järnfragment, hartsstämning, spatelhorn, slags, björnklor
	A26, stensättning (rund)	Primär	K?	900-tal, föremål	1	Keramik	Nålhus brons, järnmål, bronsfrag- ment, torshammarring, järnbleck, spik, pärlor, kam, gravurna
	A27, stensättning (rund)	Primär	K?	900-tal, föremål	2	Rundspänne brons, kvarts, bränd lera, bronsfragment, kniv, järnbleck, nitar, spikar, keramik, flinta, kvarts, vävtyngd, lerklining, förslaggat material	Gravurna, pikkärl, torshammarring, brodd för häst och sko, nitar, spikar, pärlor, kam, keramik, bränd lera
	108:1, stensättning (rund)	Primär	K?	900-tal, föremål	2	Harts, brodd för sko, järnbleck, järnfragment, keramik	Spänne i brons, torshammarring, järnfragment, kam, pärlor, lerkärl
	108:2, stensättning (rund)	Primär	K	–	Se ovan	Se ovan	Nål till spänne, pärlor, keramik

Tabell 12. Resultat av osteologisk bedömning och könsbestämning utifrån fynd- och osteologisk analys, samt antal ringar eller andra amuletter påträffade per grav.

PLATS	ANLÄGGNING	GRAVSKICK	KÖN	OSTEOLOGI	ANTAL RINGAR/GRAV
Kymlinge (Spånga 169:1)	A1, hög	VSV-ÖNÖ	?	–	5
	A8, hög	Sekundär	?	Människa, får	Ca 20
	A8, hög	SV-NÖ	?	Människa	Se ovan
	A9, stensättning	Brandlager	K	Människa, hund	17
	A60, stensättning	Brandlager	K	Människa, gris, fågel	1
	A96, stensättning	Brandlager	?	Människa, katt, nöt (obrönt i fyllning)	5
	A134, stensättning	Brandlager	K	Människa, hund, får	1
Kalvshälla (Järfälla 19:1)	A4, stensättning	Sekundär	K?	Människa, katt (brandlager); häst, nöt, får (obrönt i fyllning)	Skära miniatyr
	A4, stensättning	ÖSÖ-VNV	K?	–	Se ovan
	A8:3+4, hög	Sekundär	?	1 vuxen, 1 barn, gris; häst, nöt (obrönt i fyllning)	7 + miniatyrlie
	A8:2, hög	SV-NÖ	K	Människa	Se ovan
	A13, stensättning	ÖSÖ-VSV	M	Människa	1
	A14, stensättning	NNÖ-SSV	M	Nöt, häst, gris (obrönt i fyllning)	4
	A16, stensättning	Ö-V	K?	Människa	2
	A29, stensättning (undersökt av UV)	Bengrop	?	–	7
	A38, stensättning (hör ihop med A58)	Ö-V	K?	–	5
	A39:2, stensättning	Sekundär	?	Människa, katt	5
	A39:3, stensättning	NÖ-SV	Barn	Barn	Se ovan
	A41, stensättning	Ö-V	?	Nöt (obrönt i fyllning)	3
	A42, stensättning	Ö-V	M?	Nöt (obrönt i fyllning)	Skära miniatyr
	A58, stensättning (hör ihop med A38)	Brandlager	K?	Människa	40
Dragonbacken (Järfälla 20:1, 67:1)	A23, stensättning	Brandlager	K	Människa, björn	2
	A26	Brandlager	K?	Människa, svin, fågel	1
	A27, stensättning	Brandlager	K?	Människa, häst, hund, katt, fågel, mård	2
	108:1, stensättning	Brandlager	K?	Människa, häst, hund; nöt (obrönt i fyllning)	2
	108:2, stensättning	Brandlager	K?	Människa, hund, fågel	Se ovan
Ärvinge (Spånga 218:1)	A14	SV-NÖ	?	–	Lie fullformat
	A28	Ö-V	?	–	Skära fullformat
	A59	Ö-V	?	–	1
Stora Tensta (Spånga 70:1)	A8	Ö-V	?	–	1
	A54	Ö-V	?	–	3

REFERENSER

- Andersson, G. 2005. *Gravspråk som religiös strategi. Valsta och Skälby i Attundaland under vikingatid och tidig medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 61.
- Arrhenius, B. 1961. Vikingatida miniatyrer. *Tor 8*.
- Artelius, T. 2000. *Bortglömda föreställningar. Begravningsritual och begravningsplats i halländsk yngre järnålder*. Diss. Göteborgs universitet. Riksantikvarieämbetet skrifter 36.
- Artelius, T. 2010. *Den gamla döden och den nya. Om vikingatidens förkristna begravningar, religiösa idéer och religionskiftet*. Jönköpings läns museum arkeologisk skriftserie 1.
- Benneth, S. & Brynja, E. 1975. *Hjulsta, Spånga socken, Uppland. En analys av en bebyggelseenhet med tyngdpunkten lagd på gravfält 102A*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Bertell, M. 2003. *Tor och den nordiska åskan. Föreställningar kring världsaxeln*. Diss. Stockholms universitet.
- Biuw, A. 1982. *Kymlinge, Kista. Arkeologisk rapport. Del 1–7. RAÄ Spånga 169*. Stockholms stadsmuseum. ATA 1462/82.
- Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholmsmonografier 76.
- Boije, M. 2001. *Osteologisk analys i samband med slutundersökningen av gravfält RAÄ 20 + 67, Kalvshälla, Järfälla socken och kommun, Uppland*. I: Bratt, P. *Gravfältet vid Dragonbacken*. Stockholms läns museum rapport 2001:14.
- Boije, M. 2005. *Osteologisk analys i samband med slutundersökningen av gravfält RAÄ 20 + 67, Kalvshälla, Järfälla socken och kommun, Uppland*. I: Bratt, P. 2003. *Gravfältet vid Kalvshälla bytomt*. Stockholms läns museum rapport 2003:15.
- Bringéus, N-A. 1991. Jordbruk. I: Bringéus, N-A. (red.) *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Stockholm.
- Burström, M. 1990. Järnframställning och gravritual, en strukturalistisk tolkning av järnslag i vikingatida gravar i Gästrikland. *Fornvännen 85*.
- Bäck, M., Hällans Stenholm, A-M. & Ljung, J-Å. 2009. *Lilla Ullevi – historien om det fridlysta rummet. Vendeltida helgedom, medeltida by och 1600-talsgård*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2008:39.
- Bäck, M. & Hällans Stenholm, A-M. 2012. *Lilla Ullevi. Den heliga platsens geografi*. Riksantikvarieämbetet.
- Dardel, E., Hed Jakobsson, A., Lindblom C., Runder, J. & Svensson, K. 2010. *Hjulsta – en gård från vikingatid och medeltid och ett gravfält från vendel- och vikingatid*. Arkeologikonsult rapport 2010:2157.

- af Edholm, K. 2009a. *En vikingatida kultplats i Lilla Frescati. En studie av anläggning 3 på gravfältet i Lilla Frescati, f.d. Solna socken, Uppland.* B-uppsats. Stockholms universitet.
- af Edholm, K. 2009b. *En vendeltida kultplats i Lilla Ullevi. En studie av den vendeltida anläggningen på RAÄ 145, bytomten Lilla Ullevi, Bro socken och Upplands Bro kommun, Uppland.* C-uppsats. Stockholms universitet.
- af Edholm, K. 2011. *Kultplatser under bar himmel i fornnordisk religion. En studie av kultplatsernas morfologi och konstitution, samt deras kosmiska referenser.* C-uppsats. Stockholms universitet.
- af Edholm, K. 2016. Människooffer i fornnordisk religion. En diskussion utifrån arkeologiskt material och källtexter. *Chaos. Dansk-Norsk tidskrift för religionshistoriske studier* 65.
- Eliade, M. 1993 (1958). *Patterns in Comparative Religion.* London.
- Fuglesang, S.H. 1989. Viking and Medieval Amulets in Scandinavia. *Fornvännen* 84.
- Gansum, T. 2004. Jenets födsel og dødens stål. Rituellet bruk av bein. I: Berggren, Å., Arvidsson, S. & Hållans Stenholm, A-M. (red.) *Minne och myt. Konsten att skapa det förflutna.* Vägar till Midgård 5. Nordic Academic Press.
- Gilhus, I. S. & Mikaelsson, L. 2003. *Nya perspektiv på religion.* Stockholm.
- Gräslund, A-S. 1992. Torshammare, hängkors och andra amulethängen. I: Roesdahl, E. (red.) *Viking og Hvidekrist Norden og Europa 800–1200.* København.
- Gräslund, A-S. 2005. Symbolik för lycka och skydd. Vikingatida amulethängen och deras rituella kontext. I: Bergsvik, K.A. & Engevik, A. (red.) *Fra funn til samfunn, jernalderstudier tilegnet Bergljot Solberg på 70-årsdagen.* Bergen.
- Haaland, R. 2006. Iron in the Making – Technology and Symbolism. Ethnographic Perspectives on European Iron Working. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives – Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004.* Vägar till Midgård 8. Lund.
- Habbe, P. 2005. *Att se och tänka med ritual. Kontrakterande ritualer i de isländska släktsagorna.* Vägar till Midgård 7. Nordic Academic Press.
- Hagberg, L. 1929. "Vasst emot." *Några stålets föregångare som magiskt skyddsmedel. (Föredrag hållet vid 4:de nordiska folklivs- och folkminnesforskarmötet i Oslo d. 21 aug. 1928.)* Stockholm.
- Hagberg, L. 2015. *När döden gästar. Svenska folkseder och svensk folketro i samband med död och begravning.* Stockholm.
- Harrysson, I. & Hallgren, A-L. 2021. *Kultplatsen i Hjulsta. Liv och död under 3 000 år.* Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2019:9.

- Hed Jakobsson, A. 2003. *Smältdeglars härskare och Jerusalems tillskyndare. Berättelser om vikingatid och tidig medeltid*. Diss. Stockholms universitet.
- Holmqvist, W. 1970. Comments. I: Holmqvist, W., Lamm, K. & Lundström, A. (red.) *Excavations at Helgö III*. Kungl. Vitterhetsakademien.
- Holtmark, A. 1949. Myten om Idun og Tjatse i Tjodolvs Haustlong. *Arkiv för nordisk filologi* 64.
- Isaksson, A-M. 1992. *Miniatyrskärör från yngre järnåldern i Mälardalen – föremål med magisk kraft?* C-uppsats. Stockholms universitet.
- Jennbert, K. 2004. Människor och djur. Kroppsmetaforik och kosmologiska perspektiv. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vägar till Midgård 4. Nordic Academic Press.
- Jensen, B. 2010. *Viking Age Amulets in Scandinavia and Western Europe*. Oxford.
- Jonsson, E. 2006. *Eldstålsformade ringar. En studie av när de tillverkades och var och hur de hittades inom gränserna för dagens Sverige*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Kaliff, A. & Østigård, T. 2013. *Kremation och kosmologi – en komparativ arkeologisk introduktion*. Opia 56.
- Karlsson, L. 1984. Till värn mot makterna. Om ontavvörjande framställningar på medeltida kyrkdörrar. I: Karlsson, L. & Andersson, A. (red.) *Den ljusa medeltiden. Studier tillägnade Aron Andersson*. Statens historiska museer. Stockholm.
- Lindahl, A., Olausson, D. & Carlie, A. 2002. *Keramik i Sydsverige. En handbok för arkeologer*. Lunds universitet.
- Lindeberg, M. 2009. *Järn i jorden. Spadformiga ämnesjärn i Mellannorrland*. Diss. Stockholms universitet.
- Lindeblad, K. & Nielsen, A-L. 1997. *Kungens gods i Borg. Om utgrävningarna vid Borgs säteri*. Riksantikvarieämbetet UV Linköping rapport 1997:12.
- Lindell, S. 2018. *Meningsbärande skräp. Spår av rituella handlingar vid yngre järnåldersgravar i Mälardalen*. Masteruppsats. Stockholms universitet.
- Lund, C. 1974. *Paa rangel. Sertrykk av Stavanger Museum Årbok 1974*. Stavanger.
- Lund, C. 1997. Strövtåg i den fornnordiska terrängen. I: Andersson, G. (red.) *Musik i Norden*. Musikaliska akademien. Stockholm.
- Mattsson McGinnis, M. 2016. *Ring Out Your Dead. Distribution, Form, and Function of Iron Amulets in the Late Iron Age Grave Fields of Lovö*. Masteruppsats. Stockholms universitet.
- McGuire, M. B. 2008. *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*. New York.

- Monikander, A. 2010. *Väld och vatten. Våtmarkskult vid Skedemosse under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet.
- Myrdal, J. 1982. Jordbruksredskap av järn före år 1000. *Fornvännen* 77.
- Nielsen, A-L. 1997. Pagan Cultic and Votive Acts at Borg. An Expression of the Central Significance of the Farmstead in the Late Iron Age. I: Andersson, H., Ersgård, L. & Carelli, P. (red.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Riksantikvarieämbetet skrifter 24.
- Nordberg, A. 2003. *Krigarna i Odins sal. Dödsföreställningar och krigarkult i fornordisk religion*. Diss. Stockholms universitet.
- Nordberg, A. 2013. *Fornordisk religionsforskning mellan teori och empiri. Kulten av anfäder, solen och vegetationsandar i idéhistorisk belysning*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 126.
- Näsström, B-M. 2004. *Blot. Tro och offer i det förkristna Norden*. Stockholm.
- Pedersen, A-E. & Widgren, M. 1998. Järnålder 500 f.Kr.–1000 e.Kr. I: Myrdal, J. (red.) *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr.* Det svenska jordbrukets historia 1. Stockholm.
- Petré, B. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö. Del 4. Bebyggelsearkeologisk analys*. Studies in North-European Archaeology 10. Stockholms universitet.
- Riesebrodt, M. 2010. *The Promise of Salvation. A Theory of Religion*. University of Chicago Press.
- Rygh, O. 1885. *Norske oldsager. Ordnete og forklarede av O. Rygh*. Christiania.
- Seiler, A. & Appelgren, K. 2012. *Inhäleskullen – ett mångtydigt gravfält från yngre bronsålder–äldre vikingatid*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2012:158.
- Sigvallius, B. 1994. *Funeral Pyres. Iron Age Cremations in North Spånga*. Theses and Papers in Osteology 1. Diss. Stockholms universitet.
- Squires, K. E. 2017. Come Rain or Shine. I: Cerezo-Román, J., Wessman, A. & Williams, H. (red.) *Cremation and the Archaeology of Death*. Oxford University Press.
- Stenberger, M. 1958. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit 1. Text*. Stockholm.
- Ström, K. 1970. *Om fynden av torshammarringar*. Opublicerad Lic-avhandling. Stockholms universitet.
- Ström, K. 1984. Thorshammerringe und andere Gegenstände des heidnischen Kults. I: Arwidsson, G. (red.) *Birka II:I*. Kungl. Vitterhetsakademien.
- Ström, K. *Stora Tensta. Arkeologisk rapport. Del 1 av 3. RAÄ Spånga 70*. Stockholms stadsmuseum. ATA 1865/71.

- Sundqvist, O. 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. Opia 41.
- Sundqvist, O. 2017. Kultpelare, rituellt hägn och religiösa processioner. Stolpmonumentet ur ett religionshistoriskt perspektiv. I: Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.) *At Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Statens historiska museum Arkeologerna, SAU och Upplandsmuseet rapport 2017:1_1.
- Therus, J. 2019. *Den yngre järnålderns gravskick i Uppland. Framväxten av den arkeologiska bilden och en materialitet i förändring*. Aun 50.
- Tillhagen, C-H. 1954. Stålet och trollen. *Fagersta forum* 6.
- Tillhagen, C-H. 1958. *Folklig läkekonst*. Stockholm.
- Tillhagen, C-H. 1981. *Järnet och människorna. Verklighet och vidskepelse*. Stockholm.
- Vinberg, A. 2016. *Gård och gravar i Gårdskäl. Vendeltid och vikingatid i Skiftinge*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2016:10.
- Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2021. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Widengren, G. 1945. *Religionens värld. Religionsfenomenologiska studier och översikter*. Stockholm.
- Zachrisson, T. 2004. Det heliga på Helgö och dess kosmiska referenser. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vagar till Midgård 4. Lund.

Skärornas kvinnor

Centrala aktörer i den levda religionen

ANDREAS NORDBERG

Illustration Michael Schneider

Under århundradena runt Kristi födelse expanderade åker- och ängsbruket kraftigt i Skandinavien. I östra Svealand sammanföll detta med en mer allmän förändring av bebyggelsen, kulturekologin och den agrara ekonomin. Stensträngsbygden etablerades på allvar i Uppland, med en alltmer permanent bebyggelse och fast åker- och ängsbruk. Detta ledde till en allt starkare relation mellan åkerbruk och boskapsskötsel när djuren, som betade i utmarkerna under sommaren, släpptes in på inhägnade åkrar och ängar efter skörd och slätter för efterbete och gödsling. Samtidigt ledde ett förändrat klimat till att vinterställning av djuren blev allt vanligare. Ofta avdelades rum i de större bostadshusen till stall eller fähus (Pedersen & Widgren 1998:240f, 253ff; Ericsson & Strucke 2008). Sådana spår påträffades även på gården i Hjulsta. Där fanns vid sidan av huslämningarna aktivitetsområden med olika funktioner, samt spår efter odlingsytor, stensträngar och hägnadssystem. Stensträngarna löpte längs med impedimentets övergång till lerjordar på höjdens södra sida. På denna del av gården låg även tre hus (hus 5, 6 och 7), som var i bruk under 100- och 200-talet e.Kr. och som alla kan ha använts för vinterställning (Vinberg m.fl. 2021:63ff, 125f, 128f).

Figur 1. Skära av järn från grav 6. Skala 1:1.

För vinterstallningen krävdes ett stort förråd av foder, som samlades in på ängsmarker och i lövträdslundar. Detta arbete krävde effektiva redskap och åtminstone för oss sentida och historieintresserade betraktare skulle särskilt järnskäran kunna framhållas som en liten men viktig symbol för hela detta skeende (figur 1). De äldsta fynden av skäror i Skandinavien härrör från neolitikum. Men den historiska period som särskilt förknippas med skäran är sen förromersk och romersk järnålder. Skäran utgjorde under denna tid ett universalredskap som kunde användas i både åker- och ängsbruket, liksom vid hamling av lövträd (Pedersen & Widgren 1998:351–361).

I sin översikt över skäror och liar i det fria Germanien har Jens-Jürgen Penack (1993) visat att skäror generellt förekommer i tre olika kontextuella sammanhang under perioden förromersk järnålder till folkvandringstid – i gårdsmiljöer, i gravar och som depåfynd på kultplatser. Penack kunde också fastslå att skärorna blev särskilt populära som gravgåvor mot slutet av förromersk järnålder och att denna tradition nådde sin höjdpunkt under äldre romersk järnålder för att sedan successivt upphöra, medan de kultiska depåfynden med skäror istället blev vanligare under sen romersk järnålder och folkvandringstid. Därefter påträffas skäror oftast på boplatser. Detta kronologiska och rumsliga mönster möter vi även på Järvafältet, där skäror å ena sidan återfinns i gravar från förromersk och romersk järnålder, å andra sidan påträffas som offerföremål (i formerna av bruksskäror, miniatyrskäror och amulethängen) under romersk järnålder till vikingatid.

Under sen förromersk och äldre romersk järnålder, den period då jordbrukslandskapet och den agrara ekonomin expanderade, påträffas skäror nästan uteslutande i kvinnogravar. Skärans betydelse som gravgåva upphörde sedan successivt under yngre romartid.¹ Med viss försiktighet kan man således ana att skäran inte bara var ett redskap som främst användes av kvinnor under århundradena runt Kristi födelse,² utan dessutom utgjorde en viktig meningsbärande symbol för den växande betydelse som jordbruket och kvinnornas agrara arbetsuppgifter fick under denna period (Pedersen & Widgren 1998:357).

PÅ JÄRVAFÄLTET I HJULSTAS NÄROMRÅDE finns flera kända kvinnogravar med skäror från sen förromersk och äldre romersk järnålder. På gravfältet Spånga 102:2 (tidigare Stockholm 283), ungefär 600 meter väster om det nu aktuella gravfältet Spånga 96:1, undersöktes till exempel i samband med 1960-talets exploatering av Järvafältet nio runda stensättningar från äldre romersk järnålder. I fyra av dessa fanns skäror, pryglar och synålar av järn bland gravföremålen.

I en av gravarna, som daterades till 50–200 e.Kr., hade den döda blivit begravd obränd i en träkista, tillsammans med ett hartstätat svepkärl och ett oidentifierbart järnföremål, samt en skära, en pryl och en synål av järn (Benneth & Brynja 1975). Denna kombination av föremål är typisk för kvinnogravar under äldre romersk järnålder (Penack 1993:65ff; Nicklasson 1996:50ff; Björk 2005:71f).³

På 1930-talet undersöktes ett gravfält i Barkarby (Spånga 248:1), beläget lite mer än en kilometer nordnordväst om gravfältet Spånga 96:1 i Hjulsta. Där påträffades sexton skelettgravar från 100-talet e.Kr., liksom ett trettio-tal brandgravar från huvudsakligen samma tid. De flesta av gravarna var då helt eller delvis förstörda av senare odling, men ursprungligen var de konstruerade som flacka och fint lagda stensättningar, som ibland hade varit upp emot 20 meter i diameter. I de fall då de döda hade kremerats placerades de brända kvarlevorna i urnebrandgropar. I en sådan brandgrav över en kvinna påträffades bland annat en skära. De som begravdes obrända vilade istället i träkistor eller urholkade stockar, vilka var nedsänkta i utgrävda schakt och övertäckta med stenpackningar. De kvinnor som blivit begravda på detta sätt hade alla avlidit under 100-talet efter vår tideräknings början. Åtta av dem hade sin skära med sig i gravkistan, tillsammans med till exempel fibulor, pärlor, kammar, sylar, keramik och hartstätade kärl i varierande kombinationer (Holmqvist 1956).

På samma gravfält undersöktes 2004 ytterligare några gravar. Då påträffades en förromersk urnebrandgrop, som bland annat innehöll en skära, liksom en kistgrav från 100-talet e.Kr. I den senare vilade en kvinna som hade avlidit i 50–60-årsåldern. Vid hennes högra axel låg en skära och över bäckenet något som möjligen var delar av en lie (Andersson & Hjulhammar 2006).

Skärornas kvinnor på gården i Hjulsta

Gravfältet Spånga 96:1 i Hjulsta bredde ut sig över ett större impediment och överlappades delvis av boplatsoområdet Spånga 214:1. Ungefär halva gravfältet är ännu inte undersökt, men på den exploaterade delen påträffades skäror i fem gravar. Den tidigaste av dessa (grav 6) var en fint packad rund stensättning med en diameter om ungefär 8 meter, som låg placerad centralt på impedimentets krön. Ovanpå stensättningen anlades under vendeltid eller början av vikingatid en av gravfältets största högar. Den äldre stensättningen innehöll en urnebrandgrop med ett svepkärl som innehöll brända ben, keramik, en obränd hästtand och några oidentifierbara föremål. Under kärlet låg en järn-skära med böjt blad och en relativt

lång och välbevarad tånge med rester av en nit. Typologiskt liknar den Penacks form 15, som endast är känd från Uppland och Värmland och som kan dateras till sen förromersk och äldre romersk järnålder (Penack 1993:25f). Denna tidfastning överensstämmer väl med en ¹⁴C-datering av ett bränt ben från graven till 40 f.Kr.–140 e.Kr. (kal. 2 sigma), eller något mer osäkert 25–125 e.Kr. (kal. 1 sigma). Skäran har en nedböjd spets som gör den otymplig att skära säd med, varför den troligen framför allt användes som lövkniv (jfr Pedersen & Widgren 1998:352ff).⁴

Ungefär 25 meter norr om grav 6, och något nedhasad från impedimentets högsta krön, låg ytterligare en rund stensättning med en skära (grav 33). Mellan gravens stenpackning och jordmantel påträffades ett tunt sotlager som innehöll ryggdelen av en ögonfibula av Almgrens typ III. Tre sådana fibulor påträffades även på det närbelägna gravfältet i Barkarby. Holmqvist daterar typen till omkring 50–200 e.Kr. (Holmqvist 1956:25ff). Centralt under stenpackningen fanns en stensködd urnebrandgrop, som var ungefär 0,7 meter djup. I botten stod en urna med brända ben från en vuxen kvinna och bredvid denna en ytterligare samling obestämbara brända ben. I gropens fyllning låg en svagt böjd järnskära, som till formen var mycket lik en skära som påträffades i en kistgrav från 100-talet e.Kr. på Barkarbygravfältet (jfr Holmqvist 1956, pl. IX, nr 6).

Ett trettiofem meter nordöst om grav 33 och ytterligare en bit längre ner i impedimentets sluttning anlades ungefär en generation senare gravfältets största grav (grav 18). Denna var en fint packad rund stensättning med en diameter på omkring 20 meter (figur 2). I den övre stenpackningen påträffades bland annat en löpare. Centralt i graven fanns en omkring 4,7 × 3,5 meter stor inre stenkonstruktion och inom denna en nord-sydlig rektangulär nedgrävning för en kista, som hade täckts av en stenpackning. Ingenting fanns kvar av den begravda individen, men i mitten av nedgrävningen mot den västra jordväggen påträffades en järnskära och vid den norra änden harts efter två svepkärl. Skärans blad var endast bevarat i delar och till dessa fanns också en cirka 10 cm lång tånge med bevarade trärester från handtaget (figur 3). Om den döda begravdes liggande på rygg med huvudet mot norr, som brukligt var under denna tid, stod kärnen placerade vid huvudet. Individen kan även ha haft skäran i sin högra hand (jämför nedan). Skäran liknar Penacks form 28, som har påträffats i stora delar av Sverige och som kan dateras till sen förromersk och äldre romersk järnålder (Penack 1993:38f.). Den interna stratigrafiska gravkronologin tillsammans med denna datering förefaller kunna indikera att grav 18 anlades under 100-talet e.Kr., alltså under den andra halvan av äldre romersk järnålder.

NÄSTA UPPSLAG

Figur 2. Drönarfoto på grav 30 (till vänster) och grav 18. I den centrala delen av grav 30 syns i stenpackningen en rektangulär stenfri yta ovanför kistkammaren. En liknande form antyds även ovanför kistnedgrävningen i centrum av grav 18.

Denna tolkning av grav 18 som en kvinnograv från 100-talet e.Kr. stöds indirekt av att graven var mycket snarlik de stora runda stensättningar med jordade kvinnor med skäror från 100-talet e.Kr., som påträffades på det ovan nämnda gravfältet i Barkarby (Holmqvist 1956). I grav 18 påträffades även en sekundär grav (grav 54, se nedan) som daterades till 100–200-talet.

Norr om och i det närmaste kant i kant med grav 18 låg grav 30, som även denna var en stor och vällagd rund stensättning. Graven tillhörde en kvinna, att döma av såväl bevarade klädesattiraljer som redskapsuppställning. Kvinnan blev begravnen liggande på rygg i en kista med en skära (Penacks form 21), som hon förmodligen höll i sin högra hand. Föremålen i graven indikerar starkt att graven anlades under 100-talet e.Kr. Det finns skäl att återvända till denna grav i mer detalj nedan. Även i grav 30 påträffades en sekundär grav (grav 42), som var placerad innanför kantkedjan i den sydöstra delen av stenpackningen. Denna sekundära grav utgjordes av en något oval sydöst–nordvästlig stenkista, som saknade bevarade kvarlevor och föremål, men som av storleken att döma var byggd för ett barn (för barngravar under romersk järnålder, se Eklund 1996a; Sundberg 2008).

Den femte graven (grav 54) med en skära tillhörde en vuxen kvinna, som hade kremerats och sedan blivit begravnen i en urnebrandgrop som anlades i den äldre grav 18. I och under den sekundära stenpackning som täckte urnebrandgropen påträffades keramik och en koncentration av brända ben. Under stenpackningen var en urna placerad under en locksten. I urnan fanns den dödes kremerade ben, samt en skära (figur 4). Utanför urnan låg en pryl. På skärans tånge satt fortfarande en nit. Skäran har ingen exakt motsvarighet bland Penacks former, även om den påminner om andra skäror från äldre romersk järnålder. Graven kunde ¹⁴C-dateras till 130–340 e.Kr. (kal. 2 sigma). Liknande sekundära begravningar av kremerade ben i skelettgravar påträffades även på det närbelägna gravfältet i Barkarby under samma tidsperiod (Holmqvist 1956:9f).

MOTSTÅENDE SIDA
Figur 3. Skära av järn med delvis bevarat träskäft från grav 18. Skala 1:1.

Figur 4. Skära av järn från grav 54. Skala 1:1.

Kornkvinnan i grav 30

Det finns nu skäl att närmare belysa den redan i korthet nämnda kvinno-graven 30. Genom det rika fyndmaterialet bör graven föras till den grupp med ”rika kvinnogravar” från den äldre järnåldern i Mellansverige, som endast uppgick till totalt 15 stycken när de uppmärksammades av Synnöve Reisborg (1994) och Pål Nicklasson (1996). I likhet med grav 30 anlades samtliga dessa gravar under den romerska järnålderns period IV:2, det vill säga under det andra århundradet av vår tideräkning, eller strax därefter.

Grav 30 var anlagd i den nordöstra delen av det undersökta gravfältsområdet, bara någon meter norr om den stora stensättningen grav 18. Till gravformen utgjorde den en rund stensättning med en diameter på omkring 8,5 meter. Graven var anlagd runt ett lågt jordfast block (vilket helt skymms av den centrala stubben i figur 5), med flat översida och en diameter på ungefär 1 meter. Strax väster om blocket påträffades ytligt ovanpå graven även en större och delvis närmast klotformad sten, som möjligen kan ha utgjort ett gravklot. Det var dock uppenbart att stenen inte låg på sin ursprungliga position i graven, utan snarare hade förflyttats under relativt recent tid. Kanske var den från början placerad ovanpå det flata mittblocket. I så fall kan den klotformade stenen så sent som i vår egen tid ha trängts undan av en stor gran, vars rotsystem delvis täckte mittblocket vid tiden för undersökningen. Gravklot är under alla förhållanden kända från gravar under hela järnåldern och är karaktäristiska för kvinnogravar (Petré 1984:39f; Bennett 1987:131). Graven var i övrigt täckt av en jordmantel. Under denna låg en fint lagd stenpackning, som innehöll en malstenslöpare. Därefter vidtog ett fyllnadslager av silt. Stenpackningen och lagret avgränsades av en kantkedja med i huvudsak jämstora rundade stenar.

Redan när jordmanteln hade avlägsnats kunde konturerna efter en central stenkammare iakttas såsom en rektangulär, nordnordväst–sydsydöstlig stenfri yta i den övre stenpackningen. Runt om och kant i kant med stenkammarens norra del utbreddes ett sotigt och kolrikt lager, som ytligt bestod av gulbrun silt uppblandad med sand, sot, kol, bränd lera och skärvsten. Det senare indikerar att man först anlade ett större bål inne i gravytan under en tidig fas av begravningen (eller åtminstone av gravens konstruktion). Sedan grävde man sig igenom bålmörjan och vidare ner i undergrunden (medan man kastade upp de siltrika jordmassorna ovanpå de kvarvarande bålresterna), tills man hade skapat ett ungefär 3 × 1,5 meter stort och 0,6 meter djupt schakt, som därefter kläddes invändigt med kallmurade stenväggar så att stenkammarens inre rum mätte ungefär 2 × 0,6 meter (figur 5 och 7).⁵

Figur 5. Grav 30 kan dateras till 100-talet e.Kr. I dess centrala del var en stenkammare anlagd. I denna var en rikt upklädd kvinna begravd i en träkista. I graven fanns även en skära. Liknande gravar har påträffats på andra gravfält från samma tid på Järvafältet.

Mycket talar för att den döda kvinnan blev begravd i en träkista, som placerades på botten av stenkammaren. Några trärester av en kista påträffades visserligen inte, men i det fyndförande lagret i kammarens nedersta del fanns svaga färgskiftningar som sträckte sig som två raka linjer längst med stenkammarens långväggar. Dessa skiftningar skulle kunna indikera en tidigare kant mellan en träkista och de jordmassor som var packade runt om denna.

Vidare kan man anta att denna träkista var omkring 0,3 meter hög, eftersom stenkammaren var fylld av jord ner till ett djup av omkring 0,3 meter och därefter med packad sten i ytterligare omkring 0,3 meter. Troligen var detta stenlager ursprungligen packat direkt ovanpå träkistan och upp till en jämn nivå med gravens heltäckande stenpackning. När träkistans lock senare gav vika sjönk stenarna ner till kistans botten och stenkammaren fylldes successivt av en lika stor volym med jord som träkistan tidigare hade upptagit.

KLÄDEDRÄKT OCH FÖREMÅL

Kvinnan som begravdes i kistan vilade troligen på rygg med huvudet i stenkammarens norra del, som brukligt är vid jordande av de döda under äldre romersk järnålder (Wikborg 1996:53, 56, 58). Av kvinnans

Figur 6. Drönarfoto av en del av gravfältet. I centrum av bilden ses resterna efter en treudd, som var anlagd på krönet av impedimentet. Gravarna med skäror påträffades företrädesvis i bildens vänstra del (samt utanför bilden).

kropp fanns ingenting kvar, men att döma av bevarade klädespersedlar och föremål i graven, förefaller hon ha haft en viss status i livet och varit fint uppklädd när hon jordfästes.

Stenkammarens botten täcktes av ett omkring 5 cm tjockt lager med fet, sotig och kolbemängd jord (figur 7). I dess norra del påträffades tre fibulor i brons, varav en tycks ha ärgat samman med en del av en dräktnål, en bronslänk och minst 14 glaspärlor. I stenkammarens mittersta del påträffades centralt fragment av läder och på en liten yta invid den västra stenväggen en armrिंग i brons, textilfragment och en fingerring i silver. Strax söder om dessa låg en järnskära och ett träskafat järnföremål. Vid stenkammarens södra kortsida påträffades keramik och allra längst upp i kammarens nordöstra hörn, en rund järnsölja.

Det finns skäl att gå igenom dessa föremål och klädesattiraljer mer detaljerat.

Fibulor och textilier: Gravar med mer än en fibula är förhållandevis ovanliga under den aktuella perioden. I Reisborgs sammanställning av rika kvinnogravar från romersk järnålder i Mälardalen innehåller endast en tredjedel av gravarna två eller tre fibulor. Samtliga var från period IV:2, alltså det andra århundradet av vår tideräkning och strax därefter (Reisborg 1994:63; Eklund 1996b:143). De tre fibulorna i grav 30 i Hjulsta är

NÄSTA SIDA

Figur 7. Del av kistkammarens insida. Kvinnan hade sannolikt blivit begravnen i en kista, med huvudet mot norr (nederst i bilden). Skärans var placerad med skaffet mot norr, vid den högra stenväggen i höjd med kvinnans lår. Om kvinnan låg på rygg, kan hon ha hållit skärans skaft i sin högra hand.

samtliga så kallade profilerade fibulor av brons med silverdekor i former som kan dateras till 100-talet e.Kr. (figur 8). Två av dem är fullt jämförbara med Almgrens typ IV:2, som enligt dennes kronologi förekom under den senare delen av äldre romersk järnålder, det vill säga 100-talet e.Kr. (Almgren 1897:44f, figur 80). Efter Almgrens sammanställning har ett förhållandevis stort antal fibulor av denna typ påträffats i kontexter som huvudsakligen tycks bekräfta denna datering (Reisborg & Stark 1994:34ff; Artursson 1996:40ff med referenser). Fibulor förekommer särskilt i kvinnogravar under romersk järnålder och folkvandringstid, men även i vissa mansgravar (Petré 1984:194; Bennett 1987:107; Äijä 1987:51; Wikborg 1996:55). När två eller fler fibulor påträffas i gravar handlar det dock, såsom i grav 30 i Hjulsta, med något enstaka undantag uteslutande om jordfästa kvinnor (Nicklasson 1996:49; Björk 2005:74f).

Vid samtliga tre fibulor i grav 30 fanns fragment av bevarade textilier från en dräkt som var vävd i kyperteknik och som troligen även hade ett brickvävt kantband. Ytterligare textilfragment påträffades i den centrala delen av stenkammaren och bredvid detta fanns även fragment av läder. Troligen var den gravlagda kvinnan vid jordfästningen klädd i en peplosdräkt som hölls samman med fibulor vid vardera axeln och en läderrem runt midjan. Till remmen tillhörde kanske även den järnsölja som påträffades allra längst in i kistkammarens nordöstra hörn, men hur den i så fall hamnade i detta aparta läge i graven är svårt att förstå. Söljan, som var 24 mm i diameter med en 30 mm lång torne (figur 9), är under alla förhållanden mycket lik en järnsölja (25 mm i diameter) som påträffades i Bastubacken, Västmanland, och som kunde dateras till 100-talet e.Kr. (Ericsson m.fl. 1996:245).

Den tredje fibulan i grav 30 kan ha hållit ihop peplosdräktens uringning, eller suttit på ett undre klädesplagg som hölls samman med en fibula över bröstet. Men den kan också hört ihop med en schal eller mantel som hölls samman vid en axel eller över bröstkorgen (jfr Bennett 1987:105ff; Nicklasson 1996:49). Något som talar för det senare alternativet är att de två mer centralt liggande fibulorna hade spår av textilier i korrosionsskikten på både över- och undersidorna, vilket skulle kunna indikera att fibulorna satt utanpå dräkten och innanför manteln. Det satt därtill fast tygresten i två lager på undersidan av den fibula som i så fall höll samman denna mantel och mellan dessa båda tyglager påträffades en separat bronsnål, som inte hörde till fibulan. Tänkbart är därmed att nålen och fibulan tillsammans

Figur 8. Tre fibulor i kopparlegering från grav 30. Skala 2:1.

Figur 9. Sölja av järn med torne från grav 30. Skala 1:1.

höll samman en mantel antingen över bröstet eller kanske vid den vänstra axeln. Det är dock att märka att samtliga klädesattiraljer, såväl som alla pärlor, har en dragning mot kammarens östra långsida, vilket kan indikera att kvinnans klädedräkt vid något tillfälle kom i oordning (exempelvis när kistan sänktes ner i stenkammaren). Detta skulle i så fall också kunna förklara varför de pärlor som ursprungligen bör ha hängt om kvinnans hals påträffades inemot (den försvunna) kistans östra långsida i direkt anslutning till fibulorna.

Pärlor: I grav 30 återfanns totalt 14 små glaspärlor, av vilka minst sju var guldfolierade och minst en silverfolierad, medan ytterligare en var omsluten av en kopparlegering. Små guld- och silverfolierade pärlor påträffas ofta tillsammans med andra färgade glaspärlor och pärlor av glasmassa, samt liksom i grav 30 i kombination med kraftigt profilerade fibulor. De är särskilt karaktäristiska för kvinnogravar under den senare delen av äldre romersk järnålder, då också pärlor generellt blir vanliga i gravar (Holmqvist 1956:34f; Reisborg & Stark 1994:38). Större uppsättningar pärlor förekommer uteslutande i kvinnogravar under både romersk järnålder och senare perioder (Petré 1984:194; Äijä 1987:55f; Ericsson 1996:122f; Wikborg 1996:55).

Armring och fingerring: I stenkammarens centrala del invid den västra väggen låg en armring av brons och strax söder om denna en fingerring i silver. Fingerringen var tillverkad av en plan, 3,5 mm bred och 1 mm tjock silverten som var virad omlott i ett och ett kvarts varv (figur 10). Typen är vanlig under den romerska järnålderns period IV:2, det vill säga det andra århundradet e.Kr. och strax därefter, även om den också förekom i den följande period V (Lundström 1955:639; Ericsson 1996:116f). Armringen påträffades i delar (figur 11). Den var tillverkad av en 3–3,5 mm tjock ten av brons med runt tvärsnitt. Tenen var böjd omlott i en rund form om 64 mm i diameter. I de båda ändarna var ringen ornerad av tvärgående streck. Armringar förekommer uteslutande i kvinnogravar under äldre romersk järnålder, men anses vara relativt ovanliga i Mälardalen under denna tid. På Barkarbygravfältet påträffades dock fragment av en armring i en grav från 100-talet e.Kr. (Holmqvist 1956:33), medan en respektive två ringar av ungefär samma typ som i Hjulsta återfanns i skelettgravar på Lundbacken och Bastubacken i Västmanland. Dessa ringar var i samtliga fall fästade en

Figur 10. Fingerring i silver från grav 30. Skala 2:1.

Figur 11. Armring i kopparlegering från grav 30. Skala 1:1.

bit upp på kvinnornas högra underarmar, vilket stämmer mycket bra även med armrings läge i grav 30 (Artursson 1996:42; Ericsson 1996:116). På Vårbygravfältet i norra Södermanland påträffades hela nio armringar av detta slag. Ringarna dateras till perioden äldre romersk järnålder och kanske särskilt dess andra århundrade (Ferenius 1971:32, 35).

Skära och syl/brynstål: Strax söder om ringarna i grav 30 låg en järn-skära och en syl. Skäran hade en nit kvar i den avbrutna tången (figur 12). Typologiskt tillhör den Penacks form 21, som har påträffats i såväl Skandinavien som det fria Germanien och Baltikum. Kronologiskt tillhör den sen förromersk och äldre romersk järnålder (Penack 1993:31ff). Sylen bestod av en 39 mm lång järnten, som var fäst i ett delvis bevarat träskaft (figur 13). Järntenens spetsdel hade ett rundat, 5,5 mm i diameter brett tvärsnitt, medan snittet istället var kvadratisk i den del av tenen som satt fast i träskftet. Formen liknar många andra återfunna sylar från samma tid. Sylen bars ofta hängande i bältet runt midjan, vilket även överensstämmer väl med redskapets läge i grav 30.

I kvinnogravar påträffas sylar ofta i kombination med skäror (Penack 1993:65ff; Nicklasson 1996:50ff; Björk 2005:71f), medan de istället förekommer tillsammans med knivar i mansgravar. Den senare konstellatio-

nen är även vanlig i de danska krigsbytesoffren från romersk järnålder och folkvandringstid. I samband med en omfattande och detaljerad undersökning av 118 sylar från krigsbytesfynden i Illerup Ådal kunde man konstatera att hela 92 exemplar hade omfattande snittskårer i träskaften. Det hade däremot inte andra redskap med träskaft, såsom knivar och eldstål. Anledningen torde vara att sylen också användes som brynstål och att snittskåren uppstod när man provade den vässade eggens skärpa mot brynstålets träskaft (Ilkjær 1993:265ff). Detta skulle även ge en förklaring till varför sylen så regelbundet förekommer i kombination med skårer i kvinnogravar från romersk järnålder.

Depositioner av säd: Sädskorn har påträffats i många gravar från bronsålder och järnålder (Brink 2005). Ändå måste man tänka sig att traditionen att deponera säd i och på gravarna var väsentligt mer utbredd än vad vår tids arkeologiska undersökningar ger sken av. Dels rymmer de arkeologiska urvalet av makroprover från gravarna i sig stora mått av

Figur 12. Skära av järn från grav 30. Skala 1:1.

slumpmässighet, dels har rimligen deponerad säd och andra växter komposterats och försvunnit genom naturens egna processer. När säd och andra växter påträffas i gravar är detta alltså en indikation på en sedvänja som kan ha varit mycket vanligare än källmaterialet i sig visar.⁶

I Hjulsta påträffades växter i flera gravar, men starkast framträdde traditionen i grav 30 (Gustafsson 2017:434f). Redan inuti själva stenkammaren påträffades en mindre mängd förkollnade skalkorn och fragmenterade sädeskorn spridda över hela botten tillsammans med enstaka förkollnade rotknölar från brudbröd och knylhavre. Hur dessa växtdelar hamnade där går dock inte att säga exakt. Det fyndförande lagret i botten av stenkammaren var gråbrunt och delvis bemängt med sot och kolpartiklar, vilket skulle kunna indikera att de förkollnade rotknölar och sädeskornen brändes på plats inne i själva gravkammaren. Men proverna från lagret uppvisade inga förkollnade växtfiber med mera som bättre hade kunnat bekräfta ett sådant scenario.

Från jordmanteln på grav 30 insamlades slumpmässigt bara ett makrobotaniskt prov, men detta var desto mer innehållsrikt. Provet togs i de jordmassor som fyllde upp stenkammarens övre del (efter att den underliggande stenpackningen hade sjunkit ner genom trækistan i kammarens botten). Troligen utgjorde detta jordlager ursprungligen gravens jordmantel direkt ovanpå själva stenkammaren.

I det insamlade provet från detta övre jordlager påträffades en stor mängd förkollnade kärnor från skalkorn och bröd-/kubbevete av en kvalitet som motsvarade så kallat främstkorn, alltså stora kärnor av särskilt hög kvalitet som vanligen sorterades ut från den övriga säden för att användas som utsäde. Hur omfattande dessa depositioner av säd var är osäkert. Det är förvisso hypotetiskt möjligt att det enda provet av en slump också uppfångade den enda depositionen i den omkring 50–55 m² vida och på sina ställen uppemot 0,2 meter tjocka gravmanteln. Men mer sannolikt är att provet gav ett så innehållsrikt resultat därför att förkollnad säd offrades på grav 30 på flera ställen och vid flera olika tillfällen.

Figur 13. Syl med delvis bevarat träskafv från grav 30. Skala 2:1.

För att sammanfatta: Grav 30 i Hjulsta uppfördes för en kvinna som dog under 100-talet e.Kr. och som begravdes obränd, förmodligen liggande i en träkista. Kvinnan uppbar en relativt hög social status medan hon levde, att döma av hennes klädesattiraljer och smycken, medan hennes grav särskilt utmärktes av den för trækistan ambitiöst uppbyggda inre stenkammaren. Om kvinnan begravdes i kistan liggande på rygg med huvudet mot norr, såsom brukligt var under äldre romersk järnålder, kan hon ha blivit placerad i graven på ett sådant sätt att hon med sin högra hand greppade träskaftet till sin järnskära. Ett anmärkningsvärt drag i grav 30 var vidare att rikligt med rensade främstkorn hade deponerats i kvinnans grav, både på botten och i jordmanteln just ovanpå den stenkammare i vilken kvinnan vilade. Den agrara symbolik som framträder i dessa handlingar måste ha varit av betydelse.

Varför begravdes dessa kvinnor med skäror?

Vilka var egentligen dessa skärornas kvinnor från äldre romersk järnålder, som vilade på gårdsgravfältet i Hjulsta? Och vad kan det ha varit för typ av sociala strukturer och religiösa traditioner som gjorde den agrara symboliken så väsentlig? I det följande tar jag tillfället att framlägga två hypoteser som speglar dessa frågor. Hypoteserna måste dock bedömas för vad de är, det vill säga *förslag* på svar på frågor som vi nog aldrig kommer att få ostridiga lösningar på.

HYPOTES ETT

Var skärornas kvinnor den romartida Hjulstagarðens husfruar?

Vilka var de kvinnor som begravdes med skäror på gårdsgravfältet i Hjulsta? Av en händelse som ser ut som en tanke tycks dessa gravar begränsas till ungefär en kvinna per generation eller två. Tar man hänsyn till gravarnas interna korologiska förhållanden, i kombination med dateringar av föremål och ¹⁴C-prover, får man följande möjliga succession:

- Grav 6 – första århundradet e.Kr.
- Grav 33 – tidigt 100-tal e.Kr.
- Grav 18 – 100-tal e.Kr. (?)
- Grav 30 – 100-tal e.Kr.
- Grav 54 – tidigt 200-tal e.Kr.

Förvisso är hela gravfältet Spånga 96:1 inte undersökt. Det skulle alltså mycket väl kunna finnas ytterligare gravar med skäror på området. Ändå är det frestande att se en underliggande struktur här. Varför uppträder bara en grav med skära per generation eller två på detta gårdsgravfält? Utgjorde kanske dessa skäror kvinnor i fem efterföljande generationer under äldre romartid gårdens husfruar (eller åtminstone romartida motsvarigheter till den sociala position som i senare textuella källor benämns som *husfru*, se Sundqvist 2007)? Och kan skäran i så fall ha utgjort en sinnebild för denna roll under äldre romartid på ungefär samma sätt som nyckelknippan symboliskt representerade husfruns position under vikingatiden och senare (jfr Lövkrona 1990)?

Åtminstone kvinnan i grav 30 bör ha haft en framburen position i det sociala livet. Att döma av hennes klädedräkt och smycken verkar hon ha haft en betydande ställning på gården. Att hon begravdes med sin skära och fick sädeskorn med sig i gravkammaren indikerar att hon i livet spelade en framträdande roll i det agrara årets arbetsmoment. Att hennes efterlevande deponerade korn av utsädet kvaliteten på hennes grav, tyder på att de agrara traditionerna även speglades i den levda religionen. Vilka typer av kultbruk kan det i så fall ha rört sig om?

Egentligen är det omöjligt att med säkerhet besvara denna just ställda fråga. Redan om vi bara utgår från det vi faktiskt vet om förkristen religion framträder flera möjliga scenarier. Tar vi dessutom hänsyn till allt det som vi kan ana att vi inte vet blir möjligheterna än långt många fler. Det är därför endast med stor ödmjukhet som jag dristar mig till att lägga fram ett förslag på *en* av säkert flera parallella religionshistoriska kontexter. Utgångspunkten för denna är att skäran utgjorde ett såväl socialt som religiöst meningsbärande föremål och således måste ha refererat till någon väsentlig aspekt av den levda religionen under romersk järnålder och senare.

MED UTGÅNGSPUNKT ATT DETTA åtminstone skulle kunna indikera en övergripande riktning för en av många möjliga tolkningar vill jag som en hypotetisk möjlighet nu uppmärksamma ett helt annat och numera sällan diskuterat material. Detta är förvisso väsentligt yngre än de romartida källorna och rymmer dessutom flera egna källkritiska problem. Men med den tentativa utgångspunkten att dessa olika traditioner åtminstone kan ha utgjort delar av ett gemensamt semantiskt fält erbjuder det senare traditions materialet som minst ett intressant perspektiv att betrakta de äldre källorna från.

HYPOTES TVÅ

Deltog skärornas kvinnor i rituella skördebruk?

Religionens agrara dimension i Mälardalen under romersk järnålder måste förstås som ett odefinierat utsnitt ur en egentligen mycket längre och rumsligt vidare historia. En möjlig metodologisk väg för att närma sig den agrara religionen i romartidens Mälardalen skulle därmed kunna vara att åberopa jämförbara religiösa uttryck från andra områden under andra tider. Men här infinner sig förstås genast frågan var de kronologiska och kulturellt rumsliga gränserna går för att jämförelsematerialen ska vara relevanta. Om man vänder sig till de norröna källtexterna, som man kan anta spegla vikingatidens religion, talas det till exempel ett flertal gånger om kultbruk för goda skördar och ny god äring under kommande år. Särskilt i samband med de årsfester som var knutna till arbetsårets höjdpunkter blotade man ”för årsväxt och fred” (*til års ok friðar*), ”för äringen” (*til års*), ”för årets gröda” (*til gróðrar*), ”för goda skördar” (*til árbótar*) och så vidare. Mycket talar för att sådana riter och kultbruk även förekom under äldre järnålder, men vad själva kulten innehöll vid sidan av offerriter och möjliga processioner vet vi inte mycket om.

Kan ytterligare utblickar över angränsande geografiska områden och tidsepoker vara behjälpliga här? I ett bevarat fredsfördrag från 1249 mellan den Tyska orden och de hedniska fornpreussarna i nuvarande Litauen förband sig de sistnämnda att i samband med sina skördefester inte längre tillverka en halmdocka som föreställde deras fruktbarhetsgud⁷ Curche (Balys & Biezais 1973:400). I senare källor från 1600-talet får vi veta mer om dessa litauiska skördetraditioner. Man trodde att en ande bodde i sädesfältet och rådde över dess växtlighet. Vid skörden gömde sig anden i de fortfarande oslagna delarna av sädesfältet tills den slutligen fångades i åkerns sista sädesstrån, som skars och bands under ceremoniella former. Den sista kärven – och inkarnerad i denna själva anden – togs därefter till gården där den välsignades och förvarades över vintern. När kornet från den sista kärven sedan blandades med vårens utsäde och spreds över fälten återbördades anden till åkern och gav denna ånyo kraft att växa (Gjötterberg 1976:109). Även andra baltiska källor omtalar liknande traditioner (se nedan) och vi finner även paralleller såväl bland finska folkgrupper som i Skandinavien.

I sin förteckning över finsk-karelska ”idoler” (det vill säga förkristna gudar, andar, råddare och så vidare, se Anttonen 2013:332ff) uppger Mikael Agricola (år 1555), att folken i Karelen trodde att:

Rongoteus,⁸ gaff them Roghen
 Pellonpeckoi, gaff wexten till korn
 Viracannais, wachtar haffra
 Egres, war gudh öffuer, bönor, Rwffuor, kool,
 Ärter, lijn och hampo.
 Köndös, beredde åkrar och Swidhier
 Ucko, behult sädhes tijdhen, och thå bruko the hans gjille.⁹

Till samma typ av gudomar knutna till åkern och åkerbruket hör även till exempel den estniska Peko och den finske Sämpsä Pellervoinen (”Sämpsä, åkerns son”) som särskilt dyrkades i samband med skörden (Honko 1973:334ff), samt den lettisk-litauiske fruktbarhetsguden Jumis, som var särskilt identifierad med dubbelaxet (Straubergs 1949; Neuland 1977).

På fornnordiskt (och fornengelskt) område finns flera källor som indikerar att liknande seder och föreställningar har funnits där (Tolley 1996). Från den norröna mytologin kan man även lyfta fram Freyrs tjänare, den gåtfulle gestalten Byggvir. Namnet är en avledning av gammalnorska ordet *bygg*, i svenska dialekter *bjugg*, ”korn”, vilket antyder att Byggvir kan ha varit en korn gud av samma slag som de finska, karelska och baltiska korn gudarna.¹⁰

Ytterligare paralleller till de finsk-baltiska rituella skördebruket återfinns i de sena skandinaviska folktraditioner som dokumenterades först under 1800-talet och det tidiga 1900-talet. I centrum för dessa sedvänjor, som först uppmärksammades av den tyske folkloristen Wilhelm Mannhardt (1875, 1877), stod liksom i Baltikum ett mycket omfattande och variationsrikt traditionskomplex knutet till föreställningar om andar som rådde över lövskogarnas och sädesfältens växtlighet. Andarna sades bo i själva grödan och den medlem av gårdsfolket (påfallande ofta en kvinna) som vid skörden skar de sista stråna eller lövruskorna fångade också anden och sades därefter vara ceremoniellt förenad med denna. Den sista kärven fördes så till gården, där den ibland fick formen av en halmdocka i människo- eller djurgestalt och stod i centrum för flera av vinterns festligheter. Men dess korn blandades med vårens utsäde eller bakades in i såkakor som sparades för att om våren blandas med utsädet eller spridas på åkrarna. Därmed sades växtlighetskraften eller anden själv återbördas till sädesfältet.

Mannhardts teorier fick ett mycket stort inflytande på skandinaviska folklorister under de första decennierna av 1900-talet (t.ex. Celanders 1920, 1921, 1923, 1925, 1928). Dessvärre övervärderade dessa forskare kraftigt möjligheterna att i detalj rekonstruera forntida föreställningar och kultbruk ur de sena allmogetraditionernas så kallade kvarlevor. Överdrifterna ledde till en än kraftigare akademisk motreaktion under 1930- och 1940-talet, och med denna övergavs i stor utsträckning försöken att förstå äldre tiders religiösa traditioner genom de yngre folkloristiska källorna. Man menade att de sena folktraditionerna bara kunde studeras i sin samtid och att de rent sociala funktioner som traditionerna hade då, alltså under decennierna kring förra sekelskiftet, var desamma som under alla tider (t.ex. Svensson 1931; Eskeröd 1947; Swahn 1961, för denna debatt inom den svenska folkloristiken, se Drobin 1983; Bringéus 1991; Nordberg 2013:303–373).

Men kan man verkligen utesluta att sentida agrara festseder kring skörden och den sista kärven också kan ha haft en äldre historia som även inkluderade en religiös dimension? När de skandinaviska traditionerna dokumenterades under decennierna kring det förra sekelskiftet befann de sig av naturliga skäl i en långt framfaren upplösningsprocess. Att det framför allt var traditionernas sociala dimension som levde kvar under denna sena period, vid sidan av anekdotiska och halvt trodda folkminnen om andar och krafter som härbärgerade i åkern och fick säden att växa, är på intet sätt konstigt. Men är detta representativt för traditionernas hela historia under alla tider? Det skulle ju onekligen göra traditionerna såväl kronologiskt som funktionellt och innehållsligt statiska på ett sätt som i ett generellt kulturhistoriskt perspektiv vore väl svårsmält.

De lettiska folktraditionerna om Jumis och den sista kärven kan tjäna som en god analogi. I de folkliga traditioner om den sista kärven som dokumenterades i Lettland under decennierna runt det förra sekelskiftet utgjorde sederna framför allt sociala begivenheter, liksom i Skandinavien under samma tid. Men i de till innehållet väsentligt mer arkaiska lettiska så kallade *dainas* ingår samma traditioner istället i ett omfattande religiöst komplex av riter och mytiska föreställningar kring den förkristna fruktbarhetsguden Jumis (Neuland 1977).¹¹ Enligt min mening kan man inte bortse från en motsvarande kronologisk dimension heller när det gäller de skandinaviska traditionerna. Den verkliga frågan borde ju inte vara *om* det sena bondesamhällets folkliga seder och föreställningar hade en äldre historia, utan om denna historia utifrån källsituation och sammanhang är möjlig att studera. Denna inställning delar också till exempel etnologen Nils-Arvid Bringéus, som i sin retrospektiva genomgång av debatten om den sista kärven framhåller att de

ovan nämnda äldre baltiska källorna vore ett relevant jämförelsematerial i förnyade studier av de sena skandinaviska skördetraditionerna, samt att kanske även ”den arkeologiska forskningen kan komma till säkrare tolkningar av den förhistoriska kulturen” (1991:20).

Ett källmaterial som Bringéus säkert skulle ha funnit intressant i denna kontext är de gårdsnära offergåvorna av skärar i form av amuletter och bruksredskap. Vad mer skulle arkeologin kunna bidra med i denna fråga? Vore till exempel offer av säd intressant i detta specifika sammanhang?

I de arkeologiska källmaterialen är offer av säd relativt väl belagt under både brons- och järnåldern. I till exempel Nibble i västra Uppland undersöktes ett stort och sammansatt område med gravar, byggnader och olika slags aktivitetsytor från företrädevis yngre bronsålder. Rostad säd påträffades i flera rituella sammanhang på platsen, bland annat i gravar och på en terrass som låg delvis insprängd mellan block och klippor på ett av impedimenten. På terrassen fanns lämningar efter ett kulthus från sen bronsålder. På ytan hade också stått en kraftig rest påle och omkring denna var ett stort antal malstenslöpare deponerade. Förkolnad säd påträffades i stora mängder över hela ytan och där fanns också flera ugnar i vilka spannmål hade rostats (Heimdahl 2011). I den kultiska hägnaden vid Odensala prästgård i södra Uppland påträffades flera rituella depositioner av rostad säd och andra botaniska material i gropar och olika typer av anläggningar. Platsen var i bruk under framför allt yngre bronsålder och förromersk järnålder (Olausson 1995:208f, 216ff). I Herresta inte långt från Hjulsta undersöktes en omkring 16 × 7 meter stor tarandliknande konstruktion från yngsta bronsåldern. Konstruktionen var indelad i fem celler. Förutom keramik påträffades i två av dessa celler totalt nio koncentrerade depositioner av tröskad och rensad bränd säd av framför allt korn, men även små mängder hirs, råg, vete, enbär och ärt. Direkt ovanpå två av depositionerna låg också brons Halsringar (Heimdahl 2008:363f; Lindblom 2008:98–107).

En annan anläggningstyp som möjligen kan vara relevant i sammanhang består av något som i vår tid framträder som gropar fyllda med depositioner av rostad säd. Sådana har påträffats på flera boplatser och aktivitetsytor från yngre bronsålder och äldre järnålder och har av undersökande arkeologer tolkats som en typ av ”offerdepå” (Björck & Appelgren 2005:24ff, 37; Lindman m.fl. 2006:24f, 37ff, 50ff; Schütz & Frölund 2007:113). Ibland har koncentrationer med säd även deponerats inne i själva husen. Denna sed är bland annat belagd på gården i Hjulsta. Rikliga koncentrationer av rostad säd påträffades till exempel i två av stolphålen till gårdens salhus (Nordberg, ”Ett salhus och en sarg” i denna volym). Eftersom salhuset tycks ha utgjort en ceremoniell byggnad utan

egen köksdel kan man utesluta att de båda depositionerna skulle ha tillkommit av en slump i samband med till exempel matberedning. Trovärdigare är att det i båda fallen handlar om husliga offer av något slag. I övrigt påträffades på boplatser små mängder förkolnad säd i sex härdar och i flera hus återfanns små mängder skalkorn, vete och fragmenterad säd i kulturlager och stolphål (Gustafsson 2017:9ff). I dessa fall är det visserligen sannolikt att sädesresterna härrör från hushållsarbeten och det dagliga livets sysslor. Men som till exempel Jens Heimdahl har framhållit (2011) kan dessa aktiviteter likafullt också ha varit förbundna med riter av olika slag. Utmärkande för den levda religionen är ju att de vardagliga aktiviteterna *i sig* är ritualiserade och förenade med religiösa föreställningar och handlingsmönster (t.ex. McGuire 2008; Keinänen 2010).

Åter till skärornas kvinnor i Hjulsta

Är det möjligt att järnålderns bruk av skärar och offer av säd i olika rituella sammanhang har något samband med de senare belagda sånings- och skördetraditionerna bland folken runt Östersjön? Själv tycker jag tankeleken är intressant, även om det förstås inte går att bortse från att de väldiga tidsavstånden mellan äldre romartid och sen allmogetid innebär väsentliga källkritiska problemen.¹² Inte heller bör man i så fall misstaga detta möjliga historiska samband för *identitet* och rekonstruera ”uråldriga” riter ur de sentida källorna på det naiva sätt som 1800-talets och det tidiga 1900-talets forskare gjorde. Historisk kontinuitet vore i detta sammanhang möjlig endast inom ramen för oräkneliga ständigt pågående förändringsprocesser. Men det är ju faktiskt också just vad våra tillgängliga arkeologiska, litterära och folkloristiska källmaterial tillsammans skulle kunna indikera – å ena sidan anknöt järnålderns agrara kultbruk och allmogetidens traditioner till ett gemensamt semantiskt fält av den levda religionen, å andra sidan stod inget av traditionskomplexen isolerade från historien, utan representerade utsnitt av ett långt större och föränderligt kulturhistoriskt kontinuum.

UNDER ALLA FÖRHÅLLANDEN tycks traditionen att gravlägga vissa kvinnor tillsammans med skärar i Hjulsta under äldre romersk järnålder vara en indirekt markör för en mer omfattande förändring av samhället, kulturekologin och den agrara ekonomin under sen förromersk och tidig romersk järnålder i Mälardalen, vilken även omformade vissa delar av den levda religionen. I denna process spelade kvinnor en betydande roll. Enligt min mening bör skärornas kvinnor i Hjulsta betraktas inom ramen för denna såväl sociala som religiösa kontext.

NOTER

- 1) Under yngre romersk järnålder och folkvandringstid påträffas kortliar sporadiskt i kvinno- och framför allt mansgravar i södra Skandinavien, men detta drag är mer ovanligt i Mälardalskapen (Penack 1993:65ff).
- 2) Värt att nämnas är möjligen också att arbetet med skäran tidigast tycks ha tillhört kvinnornas uppgifter även i det väsentligt senare bondesamhället (Bringéus 1988:59; Lövkrona 1990:181ff).
- 3) I Benneth & Brynjas otryckta trebetygsuppsats om detta gravfält uppges i förbigående att den begravda individen i träkistan var en man i femtioårsåldern (1975:44). Uppgiften är dock något gåtfull. Någon osteologisk bedömning omtalas inte i Catarina Nilssons (1965) otryckta rapport över denna undersökning och enligt Biuw (1992:153) gjordes ingen osteologisk bedömning på något av gravfälten från Hjulsta i samband med de stora undersökningarna på Järvafältet, med undantag av gravfältet Spånga 106:1. Berit Sigvallius (1994) undersökte därefter de osteologiska materialen från flera av Järvagrävningarnas gravfält, men inte detta. Uppgiften hos Benneth & Brynja får därför tas för vad den är, men såvida informationen stämmer skulle denna grav vara ett av mycket få exempel som bryter mot det allmänna mönstret i såväl Spångaområdet och östra Mälardalen som i Skandinavien generellt, där skäror, pryglar och nålar utgör ledartefakter för kvinnogravar under äldre romersk järnålder. Jämför not 4.
- 4) Könsbedömningen på den gravlagda individen i denna grav är något problematisk. I den osteologiska rapporten understryks att saken är mycket osäker, men att "[e]tt tinningsben med värtbensutskott (*proc. mastoideus*) i grad 4 ger en könsindikation som drar mera mot det manliga än det kvinnliga hållet" (Vinberg 2021:312). För min egen del är jag inte säker på att denna uttalat osäkra könsbedömning bör ges företräde framför både det lokala mönstret i Hjulstaområdet med kvinnor med skäror i runda stensättningar med urnebrandgropar, och det i övrigt väl belagda generella mönstret med skäror som typiska för kvinnogravar under förromersk och romersk järnålder. Med erkännandet av den osäkerhet som råder i detta fall tror jag att grav 6 bör identifieras som en kvinnograv.
- 5) Det är inte ovanligt att finna tunna, sotiga lager med inslag av kol i botten av gravar från äldre järnålder och folkvandringstid. Dessa spår kan härröra från arbeten med att svedja bort markvegetation från gravplatsen, men den funktionella aspekten utesluter inte att praktiken även hade rituella konnotationer (Nordberg 2008:263f). I grav 30 var bålresterna emellertid så tjocka och centrerade till platsen för grav-

schaktet, att det inte (bara) kan ha rört sig om svedjning av markytan. Vid sidan den kultiska aspekten, vore det till exempel hypotetiskt tänkbart att bålet anlades för att tina tjälfrusen mark där gravschaktet sedan skulle anläggas. Detta skulle i så fall också indikera att kvinnan i grav 30 dog under vintern.

- 6) Jag sänder ett tack till Jens Heimdahl för en intressant diskussion om detta forskningsdilemma. Se även Heimdahl 2008, 2011.
- 7) Den allmänna termen *gud* måste här och i följande exempel förstås i en mycket vid betydelse, ”gudom”, ”ande”, ”rådare” och så vidare.
- 8) Etymologin bakom namnet Rongoteus är intressant. Förleden *Rongo-* förefaller kunna härledas till det urgermanska **rugiz*, fornnordiska *rugr*, ”råg”, medan *-teus* kan gå tillbaka på urgermanska *teivas*, fornnordiska *tiv-*, ”gud” (Fulk 1989:314f; Siikala 2016:408). Namnet *Rongoteus*, ”Rågguden”, kan alltså vara ett ursprungligen från Skandinavien inlånat appellativ som har övergått i ett egennamn. Eftersom de språkliga formerna vidare indikerar att lånet bör ha skett under urnordisk eller fornnordisk tid (det vill säga senast under vikingatiden), torde detta i så fall antyda en motsvarande ”råggud” i Skandinavien under samma tid.
- 9) Denna svenskspråkiga sammanställning återfinns i ”Manuscript 311”, som är bevarat i Carolina Rediviva i Uppsala. Det är här citerat efter Harva 1948:8.
- 10) Byggvir nämns bara i Eddadikten ”Lokasenna”, där han uppges vara gift med Beyla (av fornvästnordiskans *baula*, ”ko”). Om Byggvir sägs att han förser gudarna med öl (som bryggs på korn), men inte kan mätta riktiga män (med bröd eller korngröt?). Vidare uppges att han skriker under kvarnar, att han är liten och klen, att han svassar efter Freyr och gömmer sig i bänkhalmerna när män slåss i hallen. Man har på goda grunder föreslagit att Byggvir är en personifikation av kornet och såsom korn gud (eller som en sådan funktionell aspekt av Freyr själv) en skandinavisk parallell till de finska, karelska och baltiska sädesgudomarna Curche, Jumis, Pecko och Sämpsä (Olsen 1915:103ff; Lid 1928:146–157; Fulk 1989; Gunnell 1995:100ff; Tolley 1995; Simek 1996:50).
- 11) Liknande agrara kultbruk har för övrigt även studerats i nu levande samhällen (t.ex. Izikowitz 1939; Hatt 1951; Coote Lake 1966; Sandstrom 1992; Tiedje 2008:100ff).
- 12) I detta sammanhang bör det också påminnas om att äringsriter även förekom i den folkliga kristendomen i det medeltida och efterreformatiska Skandinavien. I medeltida predikningar och landskapslagar uppmanades befolkningen till exempel att be till Gud och till Kristus för ”god årsväxt och fred” – den förkristna kultformeln levde alltså vidare i den folkliga katolicismen – och man vandrade också med hel-

gonbilder och krucifix i processioner och gångeriter runt åkrarna för att helga årsväxten (Hultgård 1992:57f). I till exempel den gamla (och numera rivna) Vånga kyrka i Västergötland förvarades en helgonbild från 1200-talet, som i lokala traditioner kallades ”kornguden” och som bars runt i åkerlandskapet efter vårsådden för att man skulle få god årsväxt (Svanberg 1983/84). Enligt en kyrklig företrädare som besökte Sankt Olofs kyrka i Skåne på 1600-talet utförde bönderna i socken ”hedniska” (det vill säga folkligt katolska) ceremonier för grödan och kornet. I uppgifter från 1700-talet berättas om samma kyrka, att en liten träfigur med en lie i handen stod uppställd på själva predikstolen. Bönderna i socken brukade bestryka sina kroppar med denna figur för att få en god skörd. Därefter gick de till Sankt Olofs källa utanför kyrkan, där de drack av vattnet och offrade i brunnen (Falk 1902:75). Många folkliga riter av dessa slag var levande ännu under 1800-talet, trots att de i grunden bar ett arv från såväl den förkristna religionen som den katolska kristendomen (Hultgård 1992:65ff).

REFERENSER

- Almgren, O. 1897. *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhunderte*. Stockholm.
- Andersson, K., Hjulhammar, M. & Björk, T. 2006. *Gravfältet vid Barkarby – ett bygdegravfält från äldre järnålder?* Stockholms läns museum rapport 2006:4.
- Anttonen, V. 2013. Religions in Prehistoric Finland. I: Bredholt Christensen, L. & Hammer, O. & Warburton, D. (red.) *The Handbook of Religions in Ancient Europe*. New York.
- Artursson, M. 1996. *Fynd och dateringar. Lundbacken – ett gravfält från romersk järnålder. Del 2. Gravar söder om järnvägen*. Arkeologikonstult rapport 17.
- Balys, J. & Biezais, H. 1973. *Baltische Mythologie. Wörterbuch der Mythologie. Band II. Götter und Mythen im alten Europa*. Stuttgart.
- Benneth, S. & Brynja, E. 1975. *Hjulsta, Spånga socken, Uppland. En analys av en bebyggelseenhet med tyngdpunkten lagd på gravfält 102A*. C-uppsats. Stockholms universitet.
- Bennett, A. 1987. *Graven. Religiös och social symbol*. Theses and Papers in North-European Archaeology 10.
- Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholmsmonografier 76.
- Björck, N. & Appelgren, K. 2005. *Boplats och gravar från äldre järnålder i Fyrisåns dalgång*. Riksantikvarieämbetet UV GAL rapport 2005:5.
- Björk, T. 2005. *Skäran på bålet. Om den äldre järnålderns gravar i Skåne*. Report Series 92. Lunds universitet.

- Bringéus, N-A. 1988. *Arbete och redskap. Materiell folkkultur på svensk landsbygd före industrialismen*. Stockholm.
- Bringéus, N-A. 1991. Debatten om Wilhelm Mannhardts fruktbarhetsteorier. *Rig* 74.
- Brink, S. 2005. *Växtoffer? En studie av växtmaterial i gravar*. CD-uppsats. Lunds universitet.
- Celander, H. 1920. Sädesanden och den sista kärven i svenska skördebruk. I: von Sydow, C. W. (red.) *Folkminnen och folktankar* 7. Lund.
- Celander, H. 1921. Spår av forntida fruktbarhetskult i bohuslänsk folksed. Ett bidrag till Frökultens utvecklingshistoria. *Göteborgs och Bohusläns fornminnesförenings tidskrift* 2. 1921–1925.
- Celander, H. 1923. Från midsommar till kyndelsmäska. I: Arill, D., Celander, H., Ågren, K., Rosén, H., Lundqvist, M. & Heurgren, P. (red.) *Västsvensk forntro och folksed*. Göteborg.
- Celander, H. 1925. Julen som äringsfest. I: von Sydow, C. W. (red.) *Folkminnen och folktankar* 12. Lund.
- Celander, H. 1928. *Nordisk jul. Julen i gammeldags bondesed*. Göteborg.
- Coote Lake, E. F. 1966. The Dance of the Spirit of the New Corn in Cattaro. *Folklore* 77.
- Drobin, U. 1983. *Commentary. Trends in Nordic Tradition Research*. Studia Fennica 27. Helsinki. Även utgiven under titeln *Folklore and Comparative Religion*. Skrifter utgivna av religionshistoriska institutionen vid Stockholms universitet 4.
- Eklund, Y. 1996a. Barngravarna på Bastubacken. I: Wikborg, J. (red.) *Bastubacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Arkeologikonsult rapport 15.
- Eklund, Y. 1996b. Klädedräkten. I: Wikborg, J. (red.) *Bastubacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Arkeologikonsult rapport 15.
- Ericsson, Y. 1996. Smycken och dräkttillbehör av metall. I: Wikborg, J. (red.) *Bastubacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Arkeologikonsult rapport 15.
- Ericsson, Y. 1996. Pärlor. I: Wikborg, J. (red.) *Bastubacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Arkeologikonsult rapport 15.
- Ericsson, A., Kishonti, I., Sundelin, G. & Wikborg, J. 1996. Recenta störningar samt lösfynd i undersökningsområdet. I: Wikborg, J. (red.) *Bastubacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Arkeologikonsult rapport 15.
- Ericsson, A. & Strucke, U. 2008. Att hägna med stenmurar. En studie av stensträngsbygder i Mälardalskapen. I: Olausson, M. (red.) *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.
- Eskeröd, A. 1947. *Årets äring. Etnologiska studier i skördens tro och sed*. Nordiska museets handlingar 26. Stockholm.

- Falk, H. 1902. Sankt Olofs minne i Sverige. *Kyrkohistorisk årsskrift* 3.
- Ferenius, J. 1971. *Värby och Värberg. En studie i järnålderns bebyggelsehistoria*. Studies in North-European Archaeology. Series B 1. Diss. Stockholms universitet.
- Fulk, R. D. 1989. An Eddic Analogue to the Scyld Scefing Story. *The Review of English Studies* 40.
- Gjötterberg, T. 1976. Säfrua och Jumis. Sädesandar i svensk och baltisk tradition. *Rig* 59.
- Gunnell, T. 1995. *The Origins of Drama in Scandinavia*. Cambridge.
- Gustafsson, S. 2017. Riter med rök och eld i Hjulsta. Arkeobotanisk analys av jordprover från arkeologisk undersökning inom Spånga 96:1, Stockholm kommun och socken, Uppland. Makrorapport från Arkeologikonsult 2017:3086. I: Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2019. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år. Bilagor*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Harva, U. 1948. *Suomalaisten muinaisusko. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*. Helsinki.
- Hatt, G. 1951. The Corn Mother in America and in Indonesia. *Anthropos* 46.
- Heimdahl, J. 2008. Makroskopisk analys av jordprover från gravfält RAÄ 114. Herresta. Teknisk rapport. I: Lindblom, C., Spijckerman, I., Dardel, E., Runer, J. & Svensson, K. 2008. *Herresta. Gravar från yngre bronsålder till vikingatid och en gård från vikingatid till dess avhysning år 1681*. Arkeologikonsult rapport 2008:2047.
- Heimdahl, J. 2011. De dödas skörd. Arkeobotaniska funderingar kring sakralt och profant. I: Artursson, M., Karlenby, L. & Larsson, F. (red.) *Nibble. En bronsåldersmiljö i södra Uppland*. Riksantikvarieämbetet UV rapport 2011:111.
- Holmqvist, W. 1956. *Gravfältet vid Barkarby*. Antikvariskt arkiv 5. Kungl. Vitterhetsakademien.
- Honko, L. 1973. *Finnische Mythologie. Wörterbuch der Mythologie. Band II. Götter und Mythen im alten Europa*. Stuttgart.
- Hultgård, A. 1992. *Religiös förändring, kontinuitet och ackulturation/ synkretism i vikingatidens och medeltidens skandinaviska religion. Kontinuitet i kult och tro från vikingatid till medeltid*. Publikationer projektet Sveriges kristnande 1. Uppsala.
- Ilkjær, J. 1993. *Illerup Ådal. Band 3. Die Gürtel. Bestandteile und Zubehör*. Jysk Arkæologisk Selskabs skrifter 25.
- Izikowitz, K. G. 1939. Etnografiska forskningar i franska Indokina. *Ymer* 1939.
- Keinänen, M-L. (red) 2010. *Perspectives on Women's Everyday Religion*. Stockholm Studies in Comparative Religion 35. Stockholms universitet.
- Lid, N. 1928. *Joleband og vegetasjonsguddom*. Skrifter utgitt av det Norske Videnskaps-Akademi 4. Oslo.

- Lindblom, C. 2008. Gravfältet vid Herresta. Gravar från bronsålder till vikingatid. I: Lindblom, C., Spijkerman, I., Dardel, E., Runer, J. & Svensson, K. 2008. *Herresta. Gravar från yngre bronsålder till vikingatid och en gård från vikingatid till dess avhysning år 1681*. Arkeologikonsult rapport 2008:2047.
- Lindman, G., Lönn, M. & Regnell, M. 2006. *Forntida jordbruk på Vårgårdaåsen*. Riksantikvarieämbetet UV Väst rapport 2006:19.
- Lundström, P. 1955. The Hill Fort. I: Stenberger, M. & O. Klint-Jensen (red.) *Vallhagar I*. København.
- Lövkrona, I. 1990. *Nyckelknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet? Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet*. Uppsala.
- Mannhardt, W. 1875. *Der Baumkultus der Germanen und ihrer Nachbarstämme. Mythologische Untersuchungen*. Berlin.
- Mannhardt, W. 1877. *Antike Wald- und Feldkulte Aus Nordeuropäischer Überlieferung*. Berlin.
- McGuire, M. B. 2008. *Lived Religion. Faith and Practice in Everyday Life*. New York.
- Neuland, L. 1977. *Jumis. Die Fruchtbarkeitsgottheit der alten Letten*. Stockholm Studies in Comparative Religion 15. Stockholms universitet.
- Nicklasson, P. 1996. *Flatmarksgravfält, rika kvinnogravar och vapengravar i Sverige. Lundbacken ett gravfält från romersk järnålder. Del 2*. Arkeologikonsult rapport 17.
- Nilsson, C. 1965. *Spånga gravfält och boplats. Spånga Hjulsta fornlämning nr 102a–b RAÄ 1965–67*. Stockholms stadsmuseum arkeologisk rapport.
- Nordberg, A. 2008. Döden är ett kosmiskt drama. Religiös symbolik i gravarkitekturen på gravfältet i Sylta. I: Olausson, M. (red.) *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.
- Nordberg, A. 2013. *Fornnordisk religionsforskning mellan teori och empiri. Kulten av anfäder, solen och vegetationsandar i idéhistorisk belysning*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi 126.
- Olausson, M. 1995. *Det inneslutna rummet. Om kultiska hägnader, fornborgar och befästa gårdar i Uppland från 1300 f.Kr. till Kristi födelse*. Riksantikvarieämbetet skrifter 9.
- Olsen, M. 1915. *Hedenske kultminder i norske stedsnavne*. Videnskabsselskapet i Kristiania. Skrifter II. Historisk-filosofisk klasse 1914:4. Kristiania.
- Pedersen, A-E. & Widgren, M. 1998. Järnålder 500 f.Kr.–1000 e.Kr. I: Myrdal, J. (red.) *Jordbrukets första femtusen år. 4000 f.Kr.–1000 e.Kr. Det svenska jordbrukets historia 1*. Stockholm.
- Penack, J. 1993. *Die eisernen eisenzeitlichen Erntegeräte im freien Germanien*. British Archaeological Reports International Series 583. Oxford.

- Petré, B. 1984. *Arkeologiska undersökningar på Lovö. Del 4. Bebyggelsearkeologisk analys*. Studies in North-European Archaeology 10. Stockholms universitet.
- Reisborg, Y. 1994. Rika kvinnogravar från romersk järnålder i Mälardalen. I: Artursson, M. (red.) *Lundbacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder. Del 1. Gravar norr om järnvägen*. Arkeologikonsult rapport 11.
- Reisborg, Y. & Stark, K. 1994. Fynd och dateringar. I: Artursson, M. (red.) *Lundbacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder. Del 1. Gravar norr om järnvägen*. Arkeologikonsult rapport 11.
- Sandstrom, A. R. 1992. *Corn Is Our Blood. Culture and Ethnic Identity in a Contemporary Aztec Indian Village*. Norman.
- Schütz, B. & Frölund, P. 2007. *Bebyggelse och bronsgjutare i Bredåker & Gamla Uppsala*. Upplandsmuseet rapport 2007:01.
- Sigvallius, B. 1994. *Funeral Pyres. Iron Age Cremations in North Spånga*. Theses and Papers in Osteology 1. Diss. Stockholms universitet.
- Siikala, A-L. 2016. *Itämerensuomalaisten mytologia. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*. Helsinki.
- Simek, R. 1996. *Dictionary of Northern Mythology*. Suffolk.
- Straubergs, K. 1949. Die lettisch-preussischen Getreidefeste. *Arv* 5.
- Sundberg, K. 2008. Här är barnen. I: Olausson, M. (red.) *Hem till Jarlabanke. Jord, makt och evigt liv i östra Mälardalen under järnålder och medeltid*. Lund.
- Sundqvist, O. 2007. *Kultledare i fornskandinavisk religion*. Opia 41.
- Svanberg, J. 1983/84. Kornguden i Vånga och dess likar. *Västergötlands fornminnesförenings tidskrift*.
- Svensson, S. 1931. Den sista kärven och det sista lasset. Några kritiska reflexioner i anslutning till nyinsamlat skånskt material. *Folkminnen och folktankar* 18.
- Swahn, J-Ö. 1961. *Jahresfeste, Arbeitsfeste, Kalender. Schwedische Volkskunde. Quellen, Forschung, Ergebnisse. Festschrift für Sigfrid Svensson*. Stockholm.
- Tiedje, K. 2008. Situating the Corn-Child. Articulating Animism and Conservation from a Nahua Perspective. *Journal for the Study of Religion, Nature and Culture* 2:1.
- Tolley, C. 1996. Beowulf's Scyld Scefing Episode. Some Norse and Finnish Analogues. *Arv* 52.
- Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2021. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Wikborg, J. 1996. Skelettgravarna på Bastubacken. I: Wikborg, J. (red.) *Bastubacken – ett gravfält från äldre romersk järnålder*. Arkeologikonsult rapport 15.
- Äijä, K. 1993. *Åbygravfältet*. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer rapport 1987:11.

Världens hjärta

Sten och människor i järnålderns Hjulsta

KERSTIN ODEBÄCK

Illustration Michael Schneider

År 2014 togs första spadtaget i Sveriges största och möjligen mest omdebatterade vägprojekt, Förbifart Stockholm. Det omfattande tunnel-system som ska leda vägen under och förbi huvudstaden har till dags dato sprängts igenom berg vars massor motsvarar nästan tolv fyllda Globen (Trafikverket 2023). Vid trafikplats Hjulsta övergår tunneln till väg ovan jord. Vägsträckningen löper över den höjdbelägna grav- och kultplatsen 122:1 i söder och vidare över gårds- och gravfältsområdet 96:1 (m.fl.) i norr, där fornlämningsområdena idag separeras i dalgången av en ansevärd cirkulationsplats. Området kring Järvafältet har exploaterats under lång tid vilket bidragit till ett betydande arkeologiskt kunskapsläge, inte minst vad gäller järnålderns arkeologi (Forsgren & Vinberg, "Järvafältets arkeologiska landskap" i denna volym).

De arkeologiska undersökningar som företogs av Stiftelsen Kulturmiljövård under 2016 har bidragit med ny kunskap om hur människor i det förhistoriska Hjulsta levde och dog. Arkeologin vittnar om att människornas liv kretsat kring mängder av händelser och aktiviteter, där religion och världsåskådning genomsyrat många – om inte alla – av dessa. Den bild som framträder är samtidigt fragmentarisk och komplex. Att förstå det arkeologiska materialet är därför på många sätt en utmanande uppgift som kan ta sig olika uttryck, något som framgår av artiklarna i denna publikation.

Genom olika infallsvinklar har ting och företeelser kopplade till kult, begravning, trosuppfattning, hantverk och kontaktnät diskuterats och problematiserats. Många frågor har besvarats, men dessa har även genererat nya frågeställningar och förundran inför källmaterialet.

ETT FRAMTRÄDANDE KARAKTÄRSDRAG som binder samman Hjulstas kultplats med Hjulstas gårdar och stora gravfält är närvaron av, och aktiviteter kopplade till, sten. Detta framgår mer eller mindre implicit i föreliggande publikations samtliga texter, men har ännu inte behandlats mer ingående. Stenen, och vad människan gjort med den, framträder som en röd tråd genom gårdar, gravfält och kultplats. Den kan således kopplas till olika dimensioner av tillvaron, oberoende av tid och rum. Stenen är på så vis gränsöverskridande i det arkeologiska källmaterialet.

Sten – obearbetad, bearbetad, markfast och portabel – tillhör de mest

beständiga och vanligt förekommande fyndmaterialen i arkeologiska sammanhang. Sten uppträder i många olika former i olika tider – från mesolitiska kvartsavslag, till eldslagningsflinta och verktyg, tillstensatta gravmonument, till stensträngssystem och fornborgar i brons- och järnåldern. Sten, klippblock och berg är också fundament, landskapsmärken och har fungerat som uppehållsplatser för människor i alla tider.

Sten som inte definieras som av människan skapade eller bearbetade ting faller ofta utanför det arkeologiska synfältet (Burström 2017). Som fyndkategori hamnar exempelvis stenar i stensättningar eller rösen ofta i skuggan av anläggningarnas innehåll såsom föremål, ben och kremationsrester. Otoliga är de järnåldersstensättningar och andra stenkonstruktioner som krävt stora arbetsinsatser, inte sällan är de konstruerade på så vis att det framgår att det funnits tydliga idéer och syften med hur de utformats.

I dessa sammanhang bör stenen *i sig* uppfattas som betydelsefull, även om materialet inte skapats eller bearbetats av människan. Ett sådant perspektiv leder till att se sten som meningsfull på sätt som går bortom funktioner som naturresurs, råmaterial eller rekvisita som människan enbart förhåller sig till eller nyttjar.

Sten har således inte bara utgjort förutsättningar för människor att anlägga gravar, bygga hus och ägna sig åt kultutövning. Stenen är *del av* denna tillvaro, central för människornas upplevelser och varande i världen. Genom nedslag i olika typer av fyndkontexter ska det här undersökas hur detta tar sig uttryck i järnålderns Hjulsta.

Plats, människa och mening

Hjulstas kultplats, gravfält och gårdar har brukats i ett tidsspänn på flera tusen år. Spåren av människans aktiviteter är av olika karaktär och uttrycks i landskapsrummet på så vis att aktivitetsytor ”tänts” och släckts” vid olika tidpunkter (jfr Hauptman Wahlgren 2002). Då människans förutsättningar och världsbild har förändrats beroende på sammanhang och tid är det omöjligt tillskriva platsen entydiga eller statiska betydelser och funktioner. I denna föränderlighet finns vissa element vilka framstår som relativt konstanta och stabila, vad gäller bland annat platsens topografiska egenskaper och materiella förutsättningar. Landskap och naturformationer erbjuder förutsättningar och påverkar hur människan upplever och interagerar med platser. Materiella och topografiska egenskaper kan på olika sätt ha varit betydelsefulla för varför vissa typer av aktiviteter lämpat sig just där. Kultplatsens höjdläge är ett tydligt exempel på en platsspecifik egenskap av betydelse för kulten och något som förknippas med liknande platser från järnålder (t.ex. Andersson & Skyllberg 2008).

Människans föreställningsvärldar, hennes idéer om världens och det övernaturligas beskaffenhet, kosmologi och religion i relation till platsens egenskaper och tingslighet formar och omformar mening. Meningskapande sker genom kroppsliga, sensoriska, aktiviteter genom ett *varande* i världen (Tilley 2004:23–24). Som en följd av detta går det att uppfatta att människa och plats i en växelverkan skapar tillvaron och dess meningar.

Naturen, eller den naturliga världen, kan inte uppfattas som något intakt, orört eller oföränderligt ”där borta”. Inte heller är naturen en social konstruktion, en slags vit kanvas, som väntar på att tillskrivas mening och värde. Plats och människa samkonstituerar världen och tillvaron (Klaver 2001:175). Människans interaktion med världen levandegör den och människan själv, varför det inte går att separera naturliga från kulturella landskap eller materiellt från mentalt (Tilley 2004:24). Människor i olika tider, kulturer och religioner upplever och relaterar till naturen och dess element för att inordna, förstå och vara i tillvaron. Heliga berg, himmel, underjord, vatten och väderskiftningar är bara några exempel på element och företeelser som tar plats i olika religiösa/kulturella världsuppfattningar (jfr Eliade 1957:116–159). Här kan särskilt nämnas att (forrnordisk) förkristen kosmologi, som vi känner den, är uppbyggd av olika områden/världar som alla präglas av olika element (t.ex. Brink 2001, 2004). Här placeras dödsriket Hel i underjorden och jättarnas hemvist i bergen, bron mellan gudarnas Asgård och människornas Midgård utgörs av regnbågen, för att nämna några exempel.

DET HJULSTA SOM BEHANDLATS i föreliggande publikation är antagligen mest berömt för det unika fyndmaterialet bestående av amuletringar av järn, vilka deponerats eller kvarlämnats på kultplatsen under mellersta–yngre järnålder. Antalet amuletringar från platsen överstiger något annat fyndmaterial vi känner till inom Sveriges nuvarande gränser. Deras ostrukturerade och ytliga läge öppnar för möjligheten att ringarna varit upphängda på trädgrenar eller liknande (Nordberg, ”Hjulstagårdens helgedom” i denna volym). Som berörs av Harrysson (”Amuletringarna” i denna volym) accentuerar fyndmaterialet från Hjulsta en koppling mellan amuletringar och sten. Kopplingen framträder genom fyndkoncentrationer vid markfasta stenblock på kultplatsen, liksom i anslutning till bergväggen på den centrala offerplatsen. Att amuletringar varit en del av kultaktiviteter på platsen hålls för troligt, men hur dessa ritualer utspelat sig är till stor del höljt i dunkel. Härdar med spår av bränt gräs och andra växter indikerar att aktiviteterna innehållit olika typer av moment, däribland eldande. Det har föreslagits att kulten i Hjulsta varit kopplad till föreställningar om fruktbarhet, åkerbruk och skörd, något som även spreg-

las i det gravarkeologiska materialet från Hjulstas stora gravfält genom förekomsten av skäror (Nordberg, ”Skärornas kvinnor” i denna volym, se även Vinberg m.fl. 2021a, 2021b). På kultplatsen påträffades även ett antal anlagda konstruktioner i form av stenläggningar. Med sten i fokus blir en naturlig fråga vilka roller som stenläggningar och andra stenkonstruktioner har att spela i samband med kulten, och vad detta kan bidra till i fråga om Hjulstabornas världsföreställningar och religiösa uppfattningar.

Stenläggningar och mattor

På kultplatsens centrala platå fanns femton stenkonstruktioner vilka definierats som stenläggningar (figur 1). Dessa karaktäriserades av att vara väl avgränsade, tydligt anlagda med ett lager sten, ovanpå kulturlager. De flesta var uppemot 2 meter i diameter, varav en utmärkte sig med storleken 6,5 × 3,5 meter (Harrysson & Hallgren 2021:49). De mindre stenläggningarna var övervägande flacka, till stor del rektangulära till sin form och låg delvis grupperade runt den största anläggningen. Stenarna som använts för att konstruera stenläggningarna utgjordes huvudsakligen av rundade åsstenar med inslag av röd sandsten och med en storlek på upp till en halv meter. Röd sandsten förekommer sparsamt i Mälaronrådet (Ahlberg 1978:36). Som ristad sten förekommer den som bildstensfragment påträffade i vendeltida gravar i Mälaronrådet (Hamilton 2012;

Figur 1. En av de femton stenläggningarna på kultplatsens centrala platå.

Ljunge 2018), därtill används denna typ av sten även för runristningar under vikingatid. Att sten i sådana sammanhang har förflyttats mellan platser framgår exempelvis av runstenen från Björkö by, Björkö i Uppland. Den sandsten som runstenen är gjord av finns inte naturligt på platsen utan har fraktats dit från annan lokal, möjligen från en närliggande holme (Andersson m.fl. 2016:103–104). Stenarna i kultplatsens stenläggningar är ditförda på ett eller annat vis, troligtvis från närliggande åsar och moränbackar men möjligen också från mer avlägsna platser.

Förmodligen är stenarnas materiella egenskaper betydelsefulla här, något som antyds av deras relativt konsekvent runda former och jämna storlek. Möjligen är också stenarnas ursprungsplatser av betydelse för varför de har använts. Arkeoantropologiska studier har visat exempel på hur tillgång till, bearbetning och hantering av sten i vissa sammanhang (exempelvis stenar från specifika områden eller stembrott) kan vara strikt reglerat genom släktbaserade politiska system, specifika ceremonier och särskild kunskap (Ash m.fl. 2022:2). Sten är i dessa sammanhang inte att betrakta enbart som naturliga element eller råmaterial, utan som del av världsuppfattningen och något som människan lever i samförstånd med. I Hjulsta har stenläggningarnas funktion, liksom andra mer odefinierbara stenkonstruktioner, uppfattats som ”oklar” (Harrysson & Hallgren 2021:49). Förutom sporadisk förekomst av föremål på och under stenläggningarna saknas fyndmaterial som indikerar vilka typer av aktiviteter som omgärdat anläggningarna. En av de mindre stenläggningarna (A3227) överlagrade dock en äldre kokgrop, daterad till mellersta järnålder (Harrysson & Hallgren 2021:50). Igenlagda härdar identifierades på det stora gravfältet i Hjulsta och dessa utmärktes genom skörbrända och sotiga stenar direkt liggande på sotlager, något som tyder på att härdarna varit varma vid igenläggning (A57998 och A58035) (Vinberg m.fl. 2021:202). Stenarna på kokgropen uppvisade inte någon värmepåverkan, varför det är tveksamt om det rör sig om regelrätt igenläggning av kokgropen. Möjligen har det varit angeläget att täcka, dölja eller förvara spår av äldre tiders aktiviteter på platsen. Men kanske har också stenen i sig, och de processer som omgärdat urval, ditförsel och anläggande, haft andra (överordnade?) betydelser och funktioner.

Stenläggningar undersöktes även på Hjulstas stora gravfält, dessa benämndes stenlager eller stenmattor (Vinberg m.fl. 2021a, 2021b). Liksom på kultplatsen var dessa stenlager till stor del fyndtomma, men har i övrigt en något annorlunda karaktär. En märkbar skillnad mellan gravfältets stenlager och kultplatsens stenläggningar är deras storlek. Stenlagren täckte relativt stora ytor centralt på gravfältets krönområde och den övre husterassen, men återfanns även i gravfältets nordvästra liksom

i sydvästra sluttning. Som mest omfattande var ett 37×13 meter stort stenlager anlagt på den centrala delen av gravfältets höjdrygg. De relativt jämnhöjda stenarna (cirka 0,1–0,5 meter) låg i en gråbrun sandig silt, i upp till fem skikt. På vissa platser framträdde stenlagret som terrassformationer, i andra delar i det närmaste som stenpackningar. Stenlagret anslöt till två vendeltida gravar i närheten, och uppfattas vara anlagt under samma period (Vinberg m.fl. 2021a:32).

I anslutning till detta låg ytterligare ett något mindre stenlager. Det mindre stenlagret överlagrades av gravar, varav en daterad till förromerskromersk järnålder, vilket innebär att det är äldre än det stora stenlagret (a.a.:33). Stenlagret täckte flera stolphål i en äldre stolprad, troligen hemmahörande i yngre bronsålder–äldre järnålder (Vinberg m.fl. 2021b:167). Delvis inom stenlagren påträffades även olika typer av stenrader och stenterrasser av mer eller mindre stöttande karaktär. Här kan särskilt nämnas kraftigare stenrader i gravfältets nordöstra sluttning. Stenarna uppfattades vid undersökningen ha placerats i rader i backen som i övrigt inte ansågs konstruerad. Ytterligare en anmärkningsvärd stenrad påträffades strax invid en av treuddarna (grav 5) på gravfältets norra krön. Stenraden var anlagt med åtta större stenblock i en rad på drygt 8,5 meter och har uppfattats som en form av gränsmarkering mellan gravfältets norra krön och sluttning (Vinberg m.fl. 2021a:33). Stenraderna på gravfältet uppträder ”stötvis”, det vill säga inte i längre sammanhängande formationer och kan dessutom knytas till separata händelser, vilket innebär att deras betydelser/funktioner sannolikt skiftat. Det ligger dock nära till hands att förknippa stenraderna med någon form av markeringar eller gränsskapande.

NÄSTA UPPSLAG

Figur 2. Översikt över Hjulstas stora gravfält med synliga stenmattor och stenraden vid treudden (grav 5). Konstruktionerna kan uppfattas som markeringar/ytor som genererar omförhandling av platsen och hur människor är i den.

Generativa kontaktytor?

Gränsskapande med sten tar sig olika uttryck i olika sammanhang, som exempelvis kantkedjor i gravar, stensträngar och inhägnade berg. Lika betydelsefulla är troligen gränser i form av vallar, eldar och dylikt. När avgränsade utrymmen skapas, skapas också betydelsemässiga skillnader mellan vad som är innanför och utanför. Samtidigt skapas en potential att kunna stänga, öppna och korsa denna gräns (Röst 2016:159).

Genom att förlänga, bygga upp och på andra sätt förändra topografin sker ett sten-människa-samskapande som definierar platsen och hur människan är i den (figur 2). En, låt säga, 8 meter lång stenrad utgör inte en fysisk gräns på så vis att den förhindrar någon att ta sig förbi (utan större problem är det möjligt att gå runt eller klättra över den). Det här kan istället förstås i termer av generativa ytor som inbjuder till omförhandling av mening och materialitet (jfr Klaver 2001:180–181).

Landskapet vid stenraden förändras och parallellt med detta förändras, eller omförhandlas, även hur människan är på platsen. Detta innefattar sådant som visuella intryck och rörelsemönster liksom olika tankemässiga associationer kopplade till stenradens betydelsedimensioner.

Att anlägga stenlager och uppbyggda terrasser i anslutning till höjdlägen och berg innebär möjligheter att skapa, förändra och förstärka specifika kontaktytor. Praktikerna, det vill säga vad människor har gjort, deras varande och relationer till platsen kan uppfattas som meningsskapande (jfr Tilley 2004). Det är på så vis rimligt att tänka sig praktiken i sig, *att* anlägga dessa stenkonstruktioner, som liktydig med deras funktion, och att det finns flera betydelsedimensioner som också förändras beroende på tid och sammanhang. I samband med att sten bearbetas, ristas eller hackas på skapas även band mellan människa och sten, och stenen aktiveras i relation till människan och det givna sammanhanget (Tilley 2008:175–179). Enligt liknande resonemang är det tänkbart att stenar aktiveras i samband med att de förflyttas, sorteras, placeras och ordnas.

I Hjulsta framträder samband/relationer mellan portabel sten i nämnda stenkonstruktioner och markfast sten, höjdlägen och berg. En intressant jämförelse i sammanhanget utgörs av ett ”inklätt” berg i Tuve, på Hisingen i Göteborg. Här undersöktes på 1970-talet en bergsknalle omsluten av en 50–70 meter stor stenpackning som även inkapslat bergets skrevor och sprickor. Det omslutna berget innehöll stora mängder fynd och hade inslag av gravliknande konstruktioner, vilka givit dateringar till yngre bronsålder (Goldhahn 2007:23–26). Visuellt ger stenpackningen intryck av att vara en slags förlängning av berget, som att höjdens ”naturliga” yta och dess gränser, manipulerats och förskjutits. En i tid och rum betydligt närmre parallell till Hjulsta är att finna i Lunda, Södermanland (Andersson 2006). ”Den heliga lunden” var här belägen på en höjd. Det arkeologiska materialet bestod bland annat av järnföremål såsom pilspetsar, men framför allt stora mängder bränd lera, brända ben och harts spridda över hela ytan. Uppe på höjden fanns flertalet stensättningar (dock inte ”regelrätta” gravar), härdar och omfattande spår av att man på platsen ägnat sig åt att krossa och klyva stenar och block. På höjdens flacka ytor påträffades stenmattor, anlagda av mindre och kantiga/vassa stenar (a.a.:183), förmodligen sådana som klyvts uppe på höjden.

ÄVEN OM DET FINNS UPPENBARA SÄRDRAG för nämnda platser så kan vi sluta oss till att järnålderns Hjulstabor varken var först eller ensamma om att ägna sig åt aktiviteter kopplade till sten. Ett gemensamt drag för dessa platser är dock en framträdande relation mellan berg/höjdlägen och anläggande av stenmattor.

Berg och sten i kult- och gravsammanhang

Berg och höjdlägen har i många fall kopplats till aktiviteter förknippade med kult och religion, likaså till gränsskapande och möten mellan olika (kosmiska) världar. Järnålderns kultplatser påträffas ibland i höjdläge, som exempelvis tidigare nämnda Lunda, och så är fallet även i Hjulsta. Det topografiska läget, på en höjd i landskapet, under lång tid omgiven av vattenleder i flera väderstreck, är på sätt och vis avgränsande och utmärkande. Förmodligen är höjdläget betydelsefullt av flera anledningar varför platsen varit lämplig för kulten – och kulten lämplig för platsen.

Kultplatsen i Hjulsta bör ha varit synlig från olika positioner i landskapet, exempelvis från mer lågt belägna gårdar och vattenleder. Flertalet antropologiska och arkeologiska studier visar på att berg och höjdlägen fungerat som kosmiska skärningspunkter, det vill säga gränsskapande/avgränsande platser i landskapet där himmel och jord möts (Bradley 2000). Därtill finns i vissa kulturer språkliga associationer mellan specifika berg och tempel/helgedomar. Materiella/fysiska korrelationer mellan just tempel och berg exemplifieras genom att tempelbyggnader placerats på berg eller att berget i sig uppfattas som heligt och betraktas som ett tempel. Berget blir på så vis en länk mellan himmel och underjord (Korom 1992:109), mellan det övernaturliga och naturliga (Bradley 2000:26–27). Kultplatsens topografiska egenskaper och hur detta kan ha bidragit till att skapa ett axis mundi har tidigare behandlats i denna publikation (Harrysson, ”Kultplatsens karaktär” i denna volym). Sådana axis mundi förutsätter ofta topografiskt märkbara höjder. Men axis kan även uppfattas i människoskapade stenkonstruktioner och då uppträda i olika riktningar, exempelvis horisontellt i linje med vattendrag eller klippkanter (Tilley 1994:124).

Berg och sten i förkristen kosmologi förknippas genom skapelsemyten ofta med jättar, men även med föreställningar om döden. De döda kunde uppehålla sig i olika geografiska dimensioner, vilka man även förhöll sig till och upplevde i landskapet. Det vill säga berg, vattendrag och åkrar uppfattades som ”dödens uppehållsplatser” vilka omgav människorna i landskapet (Artelius 2010:103). I exemplet Bogla i Småland har mänskliga kvarlevor deponerats/placerats i gravmonument, i skrevor i berget och spridits på åkrar. Variationerna kan ställas i relation till myter där det beskrivs hur döda uppehöll sig på de olika platserna. Här kan från de isländska sagorna nämnas exempel från *Landnamabok* och *Eyrbyggja-saga*, men även i andra kulturer finns föreställningar om heliga berg och berget som den kosmologiska världens centrum (a.a.:105). Även omvända sten-människa-relationer uppträder i gravsammanhang, som exempelvis i folkvandringstida gravar i Lilla Sylta, Uppland. Här påträffades gravar

innehållande stora mängder krossad kvarts. Förutom att kvartsens materiella egenskaper bär visuella associationer till brända ben, hade den i Lilla Sylta hanterats på likartade sätt som de gravlagda benen. Här har gränserna mellan människa och sten, kropp och landskap, men också myt och verklighet, suddats ut och vävts samman (Lindgren 2008).

Från undersökningarna i Hjulsta framkom fragment av människokroppar på andra platser än i gravar, om än inte lika omfattande som i småländska Bogla. Ett anmärkningsvärt exempel på bergets roll i samband med begravning finner vi dock i grav 4 på Hjulstas stora gravfält. Gravhögen var belägen på gravfältets norra del, anlagd på berggrunden i ett prominent höjdläge (Vinberg m.fl. 2021a, 2021b).

Graven var delvis anlagd på och i berget, uppbyggd med stenkonstruktioner i flera skikt och lägen. Bergsklacken var överbyggd med en stenpackning, särskilt kraftig i bergets sluttning mot nordost. Längs den norra och östra sidan övergick stenpackningen i en kantkedjeliknande konstruktion och på den sydvästra sidan fanns en av stenblock anlagd terrassering. Centralt på själva klippblocket fanns ett kärnröse som även sträckte sig utanför berget, och var som kraftigast anlagt med sex skikt av sten. Kärnrösets mitt var uppbyggd på och kring ett till berget tillhörande löst stenblock, en täckhäll. Inkilat under detta fanns en gravurna innehållande brända ben från en ung vuxen man (figur 3). Vid sidan av urnan låg ytterligare brända ben och keramikskärvor täckta av en överliggare till en vridkvarn. Värt att nämna är att det i botten av kärnröset påträffades delar av underliggare till vridkvarn (för vidare diskussion om vridkvarnarna och gravens komplexa utformning, se Vinberg, ”Navet i Hjulsta” i denna volym). Vid kärnrösets sydöstra sida påträffades en bågformad stenkonstruktion likt en kammare. De ben och föremål som påträffades i kammarkonstruktionen har uppfattats tillhöra samma gravanläggning som i urnan under blocket, vilka daterats till vendeltid–vikingatid. Utöver detta fanns ytterligare stenkonstruktioner, såsom en sydport, liksom rester av flera begravda individer. Själva bergsklacken visade sig vara eldpåverkad. Norr om, på var sida om bergsklacken och stenkonstruktionen påträffades härdar.

Grav 4 visar tydligt på att idéer om sten och berg varit inkorporerat i Hjulstabornas eskatologiska föreställningar kopplade till död och begravning. I samband med begravningspraktikerna materialiserar relationen mellan liv, död och efterliv genom sten. Det är frestande att likna den gravlagde i berget vid mytiska ”sammanslagningsklippor” eller ”clashing rocks”. Här avses en plats i världens centrum som plötsligt kan öppnas och slås igen, och där en hjältekaraktär vid given tidpunkt kan träda in i en annan – övernaturlig – värld (Vikstrand 2004: 324 och där anf. litt.).

Eller varför inte som ett förkroppsligande av tidigare nämnda ”dödens

uppehållsplatser”. Det är emellertid så att facit till denna gravkomplexitet inte rakt av går att finna i sagalitteraturen, utan bör sökas med hjälp av en vidare arkeologisk helhetsbild. I grav fyra sammanbinds det stabila berget med portabla och förändringsbara stenar. Det sker en interaktion mellan människa och berg, mellan de levandes värld och de dödas, genom den kontaktyta som skapats i och med graven. Här samskapas tillvaron, platsen, dess materiella kvaliteter och mening.

Aktiviteter med sten genomsyrar järnålderns Hjulsta och det tycks som att berget i sig haft en särskild dragningskraft. Som jämförelse kan nämnas hur bronsålderns hällbilder ibland tycks koncentrerade kring hållar av särskild karaktär. I och omkring Norrköping har det påvisats relationer mellan ristningar och berghällarnas materiella egenskaper, som exempelvis isräfflor (Tilley 2008:197–202). Berget kring grav 4 bär inte särdrag som isräfflor eller kvartsådror, men det lösa stenblockets materiella förutsättningar bör ha varit betydande för anläggandet av graven. Kan dragningskraften förstås kopplad till berg och sten i gränslandet mellan markfast och portabelt, i skärningspunkten mellan något stabilt och organiskt?

Figur 3. Aktiviteter med sten tar sig olika uttryck i Hjulsta. Begravning i berget (grav 4) visar att berget haft en särskild dragningskraft och varit betydelsefullt i människans föreställningar död och efterliv.

Stenkroppar

I de isländska skriftliga källorna används ibland kroppsmetaforer i omnämmande av berg och sten. Dessa skrifter är delvis nedtecknade i ett kristet sammanhang och bär likheter med flera andra religioner vad gäller exempelvis skapelsemyt. Delar av skrifterna anses dock ha rötter i vikingatid eller tidigare (t.ex. Lönnroth 2016:13–14). Poetiska omskrivningar (kenningar) för ”sten” bär återkommande associationer till kroppsdelar som ”ben” (ungefär ”världens/jordens ben”, *stordar leggs* ur *Húsdrápa* 4, Marold 2017:413) eller ”skuldra” (ungefär ”landskuldra/jordens skuldra”, *landherðar* ur *Erfidrápa Óláfs Tryggvasonar* 21, Heslop 2012: 413). Mot bakgrund av hur världens skapelse framträder i skrifterna *Codex Regius*, *Haksbók* och *Snorres Edda* ter sig kroppsmetaforerna självklara – jorden är skapad av jätten Ymers kropp och hans ben är berg. Ben som metafor ger intryck av något stabilt, hårt, oföränderligt, statiskt. Det finns dock andra typer av omskrivningar för sten, som trots association till en kropp, framstår som motsats till det stabila och hårda. Kenningen ”världens hjärta” (*foldar hnegg*, Marold 2017:209) är en sådan. Här skapas istället associationer till något organiskt. Att sten förknippas med något som är både stabilt och föränderligt är märkbart i det arkeologiska materialet. Dels genom företeelser som att krossa, klyva och på andra sätt materiellt förändra sten och block. Dels genom tillförsel och anläggande av olika typer av stenkonstruktioner vid berghällar och höjder. Sten är även föränderlig och dynamisk i sig, något som är tydligt vad gäller stenar med varierande materiella kvaliteter. Exempelvis är egenskaperna hos bergarter som täljsten och granit väsensskilda. Den geologiska kategoriseringen metamorf bergart är särskilt passande att lyfta i sammanhanget. Metamorfer har bildats efter att givet särskilda förhållanden genomgått förändringar i struktur, textur och/eller minerala sammansättning (Melkerud 2011:47). Bergarter, som exempelvis gnejs, marmor och glimmerskiffer är således resultat av komplexa förändringsprocesser, som motsats till något konstant eller föränderligt. Att likna sten och berg vid organiska kroppar förefaller därför helt rimligt.

Sten och berg förkommer i skriftliga källor, men trots det är de relativt frånvarande i hur järnålderns kosmologiska landskap målas upp. Det finns emellertid anledningar att tro att berg i själva verket haft en mer central roll i människornas världsuppfattning än vad som framträder i de skriftliga källorna (Vikstrand 2004:323). I Upplandslagen från 1296 fastställs att ”... ingen ska tro på lundar eller stenar” (översättning baserad på Brink 2001:89). Denna fras leder till antagandet att ”hednisk” dyrkan och aktiviteter kopplade till heliga lundar och stenar (förmod-

ligen även berg) under medeltid varit välkända företeelser nödvändiga att stävja. Det är rimligt att fråga sig om föreställningar kring berg och sten varit så pass tabubelagda i kristna sammanhang att de osynliggjorts i de skriftliga källorna. Sådana fenomen har bland annat lyfts vad gäller framställning av kvinnor i de skriftliga källorna, i fråga om hur kvinnors politiska inflytande tonats ner av de medeltida sagoförfattarna (t.ex. Friðriksdóttir 2021:139).

Mot bakgrund av att sten och berg förknippas med det övernaturliga, till skapelsemyt och gudomliga kroppar är det särskilt intressant att Hjulstagårdens hall, eller salhus, var byggt kring ett större stenblock. Byggnaden utgjordes av ett över 15 × 8 meter stort treskeppigt långhus, med sex parställda kraftiga takbärande stolpar inomhus och ett drygt dussintal väggstolpar fördelade på var sida om huset. Huset var anlagt på en naturlig platå direkt nedanför höjdens krön, med förstärkt terrasserings framför allt i norr. Längs med husets västra långvägg påträffades stråk av stenrader vilka separerats av en (trolig) port med dubbeldörrar. Runt omkring byggnaden fanns olika typer av anläggningar, däribland stolphål som kan vara spår av en hägnad. Framför byggnadens ingång fanns en offerplats/harg, vilken utgjordes av en 6 meter stor stenkonstruktion byggd intill tre markfasta block (figur 4). Byggnaden har varit av ceremoniell karaktär och benämns lämpligen för ”sal” för att inte sammanblandas med järnålderns multifunktionella hallbyggnader (se ingående beskrivning i Nordberg, ”Ett salhus och en harg” i denna volym).

Centralt i byggnadens östra långvägg fanns ett cirka 2 × 1 meter stort stenblock. I blockets omedelbara närhet påträffades en prydligt lagd närmast linjeformad stenpackning på 1,4 × 0,4 meter (Vinberg m.fl. 2021:133, 186). I mitten av huset, i linje med blocket, fanns en härd. I ”Ett salhus och en harg” diskuterar Andreas Nordberg blockets möjliga funktion som högsäte, något som förefaller troligt. Som även poängterats av Nordberg förekommer stora stenblock i sals-/hallbyggnader även på andra platser, exempelvis i tidigare nämnda Lunda i Södermanland. Stenblocket i Hjulstas salhus var inte markfast, men huruvida blocket flyttats till platsen i samband med uppförandet av byggnaden är oklart. Vi kan dock sluta oss till att det hade varit möjligt att avlägsna det från platsen om så varit önskvärt. Har blocket i sig varit betydelsefullt för placeringen av salhuset, eller rentav skapat förutsättningar för byggnadens ceremoniella funktion? Intill byggnadens nordvästra hörn påträffades den stenkonstruktion vilken fungerat som offerplats. Denna utgjordes av en sex meter stor stenkonstruktion, anlagd mellan tre stora och markfasta stenblock. Offerplatsens stratigrafiska läge och ¹⁴C-analyser visar att denna varit samtida med salhuset.

Salhuset och de aktiviteter som kan kopplas till det är knutna till stenblocken i och utanför huset. De rumsliga relationerna mellan stenblock, salhus och offerplats är uppenbarligen inte slumpartade, något som även bekräftas av att liknande företeelser konstaterats på andra platser.

Återigen är det möjligt att uppfatta en viss dragningskraft knuten till stenen och det är rimligt att anta att stenblocken varit av betydelse för varför salhuset uppförts just här. De aktiviteter som utspelats i huset och

Figur 4. Hjulstagårdens salhus var byggt kring ett större stenblock och längs den västra långväggen fanns stråk av stenrader. Utanför huset påträffades en offerplats/harg, som anlagts mellan tre stora och markfasta stenblock.

på offerplatsen har så vitt vi förstår varit av ceremoniell/rituell karaktär, där mytisk och levd verklighet smält samman (jfr Nygaard 2019). Vi har således att göra med en kontaktyta där gränserna mellan det världsliga och det övernaturliga sammanfaller och omförhandlas, och detta sker på en plats där det orubbliga och stabila berget förenas med portabla och formbara stenblock. Stenen bör här uppfattas som central för hur järnålderns människor skapat mening, inordnat, förklarat och förstått tillvaron.

Med sten i blickfånget

Aktiviteter på Hjulstas kultplats avtar under loppet av yngre järnålder, även om enstaka dateringar i vikingatid och senare visar på fortsatt sporadisk användning av platsen (Harrysson & Hallgren 2021:39). Även om begravingarna på det stora gravfältet avtar under vikingatid på finns spår av olika typer av aktiviteter i medeltid och senare tid, som exempelvis de under 1600-talet nedgrävda djurkadavren i grav 4 (Vinberg, ”Navet i Hjulsta” i denna volym). Platsens anläggningar har över tid dolts av jord och växtlighet och alla dessa stenkonstruktioner har förstärkt platsens höjd, som en förställning av landskapets ”naturliga” topografiska egenskaper. Genom att fokusera på olika typer av stenkonstruktioner har denna text utforskat hur sten och människa samskapat tillvaron i Hjulsta under järnålder. Med sten i fokus förstärks bilden av Hjulstas kultplats och stora gravfält som aktiva, kommunikativa platser. De många och varierande stenkonstruktionerna visar att platserna varit till för mer än vad som inryms i kategoriseringarna begraving eller kultaktivitet. Här har man aktivt förändrat och förstärkt topografin, med sten accentuerat platsens kvaliteter. Stenkonstruktioner, som stenmattor och stenrader, har diskuterats som kontaktytor där platsen och tillvaron omförhandlats.

I arkeologiska sammanhang tycks det krävas något anmärkningsvärt, exempelvis avvikande formationer, förekomst av ovanlig bergart eller bearbetad, föremålsdefinierad sten för att denna ska lyftas explicit eller individuellt som fyndmaterial. Källmaterialet från Hjulsta vittnar om att stenar, berg och höjder inte bara fungerat som råmaterial, resurser eller landmärken, utan varit centrala i människors tillvaro. Inte enbart materiellt, i det fysiska rummet, men även som idéer kring världens och det övernaturligas beskaffenhet.

Sannolikt har anläggandet av konstruktioner, med dess tillhörande processer och aktiviteter, varit av betydelse i sig. ”Att göra”, snarare än att aktiviteten resulterar i definierbara konstruktioner, kan i vissa sammanhang anses helt centralt, och är som exempel ett troligt scenario gällande de klivna stenarna i den heliga lunden i Lunda.

Betydelsena har säkerligen skiftat beroende på sammanhang, men kan exempelvis ha varit platsbundna på så vis att sten från specifika platser kan ha haft en särställning, till exempel i relation till gudar och anfäder. Det är också tänkbart att berg och markfasta stenblock varit nödvändiga att förstärka, omforma eller stävja genom portabla stenar i specifika formationer.

FÖR UPPDRAGSARKEOLOGIN KAN DENNA INSIKT bidra till en mer nyansrik förståelse för stenkonstruktioner av till synes ”oklar funktion”. Obearbetad sten hamnar ofta i skuggan av de bearbetade, liksom föremål tillverkade av exempelvis järn eller keramik. Likaså hamnar odefinierbara konstruktioner ofta i skuggan av de tydligt definierbara, som exempelvis hus eller hägnader. En mer fördjupad kunskap om sten och dess betydelse dimensioner har också potential för den allmänna förståelsen för järnålderns samhällen och världsföreställningar. Detta är en tidsperiod namngiven av metall, men som på många sätt präglades av sten.

Landskapet kring dagens Hjulsta ser på många sätt helt annorlunda

ut än vid slutet av järnåldern, och sedan några år tillbaka har de ytor där kultplatsen och Hjulstas gårdar och gravfält låg givit plats åt den moderna tidens infrastruktur. Utifrån premisen att tillvaron definieras och omförhandlas i samband med aktiviteter kopplade till sten, och att stenkonstruktioner också fungerat som kontaktytor där meningsskapande sker och förändras, framträder en slående likhet mellan aktiviteterna i järnålderns Hjulsta och anläggandet av förbifart Stockholm. De massiva vägkonstruktioner som anlagts genom Hjulsta bär karaktärsdrag som känns igen från järnålderns stenkonstruktioner. Genom förbifarten har platsens materiella kvaliteter förändrats, samtidigt som dess innebörder omförhandlats (figur 5). I landskapet har nya gränser skapats, som i högsta grad påverkar människors rörelsemönster och idéer om vad platsen *är*.

Hjulsta är på så vis ett tydligt exempel på hur människa och plats samkonstituerar tillvaron och dess meningar, och att detta är ständigt pågående. Förbifart Stockholm har beskrivits som en pulsåder för huvudstaden (Dagens Nyheter 2014-09-17), något som för tanken till kenningarnas kroppsmetaforer där berg och sten är världens kropp, dess ben och hjärta.

Figur 5. Människa och plats samkonstituerar tillvaron. Trafikplats Hjulsta vid E18 har förändrat landskapet och gjort att platsen och idéer om den omförhandlats.

REFERENSER

- Ahlberg, B. 1978. *Mälardalens bildstenar*. Trebetygsuppsats. Stockholms universitet.
- Andersson, G. 2006. Among Trees, Bones and Stones. The sacred Grove of Lunda. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Old Norse Religion in Long-Term Perspectives – Origins, Changes, and Interactions. An International Conference in Lund, Sweden, June 3–7, 2004*. Vågar till Midgård 8. Lund.
- Andersson, G. & Skyllberg, E. (red.) 2008. *Gestalter och gestaltningar. Om tid, rum och händelser på Lunda*. Riksantikvarieämbetet skrifter 72.
- Andersson, G., Källström, M. & Näversköld, K. O. 2016. Runstensfyndet från Björkö by. *Fornvännen III*.
- Artelius, T. 2010. *Den gamla döden och den nya. Om vikingatidens förkristna begravningar, religiösa idéer och religionsskiftet*. Jönköpings läns museum arkeologisk skriftserie 1.
- Ash, J. Bradley, J. J., Mialanes, J., Brady, L. M., Evans, S., Barret, D., David, B., Wesley, D., Dotte-Sarout, E., Rowe, C., Urwin, C. & Manne, T. 2022. Marra Philosophies of Stone, and the Stone Artefacts of Walanjiwurru 1 Rockshelter, Marra Country, Northern Australia. *Journal of Anthropological Archaeology* 68.
- Bradley, R. 2000. *An Archaeology of Natural Places*. New York.
- Brink, S. 2001. Mythologizing Landscape. Place and Space of Cult and Myth. I: Stausberg, M. (red.) *Kontinuitäten und Brüche in der Religionsgeschichte. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 31. Berlin och New York.
- Brink, S. 2004. Mytologiska rum och eskatologiska föreställningar i det vikingatida Norden. I: Andrén, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi*. Vågar till Midgård 4. Lund.
- Burström, M. 2017. *Barlast. Massor med historia*. Lund.
- Dagens Nyheter 2014-09-17. *Förfärdarten blir en pulsåder för hela Stockholm*. Anna Wersäll, Stockholms handelskammare.
- Eliade, M. 1957. *The Sacred and the Profane. The Nature of Religion*. San Diego.
- Friðriksdóttir, J. K. 2021. *Valkyria. Vikingatidens kvinnor*. Malmö.
- Goldhahn, J. 2007. *Dödens hand. En essä om brons- och hållsmed*. Göteborgs universitet.
- Hamilton, J. 2012. Bildstenar i Mälardalen. Uppställning, destruktion och övertäckning. I: Herlin Karnell, M. (red.) *Gotlands bildstenar. Järnålderns gåtfulla budbärare*. Gotlands museum.
- Harrysson, I. & Hallgren, A-L. 2021. *Kultplatsen i Hjulsta. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2019:9.

- Hauptman Wahlgren, K. 2002. *Bilder av betydelse. Hällristningar och bronsålderslandskap i nordöstra Östergötland*. Diss. Stockholms universitet.
- Heslop, K. 2012. Hallfreðr vandræðaskáld Óttarsson. Erfidrápa Óláfs Tryggvasonar 21. I: Whaley, D. (red.) *Poetry from the Kings' Sagas 1. From Mythical Times to c. 1035*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 1. Turnhout.
- Klaver, I. J. 2001. Phenomenology on (the) Rocks. *Research in Phenomenology* 31.
- Klaver, I. J. 2003. Stone Worlds. Phenomenology on (the) Rocks. I: Zimmerman, M. E., Callicott, B. J., Warren, K. J., Klaver, I. J. & Clark, J. (red.) *Environmental Philosophy. From Animal Rights to Radical Ecology. Fourth Edition*. Englewood Cliffs.
- Korom, F. J. 1992. Of Navels and Mountains. A Further Inquiry into the History of an Idea. *Asian Folklore Studies* 51.
- Lindgren, C. 2008. Stones and Bones. The Myth of Ymer and Mortuary Practises with an Example from the Migration Period in Uppland, Central Sweden. I: Fahlander, F. & Østigård, T. (red.) *The Materiality of Death. Bodies, Burials, Beliefs*. Oxford.
- Ljunge, M. 2019. Mellan ting och bild. I: Ljung, C., Andreasson Sjögren, A., Berg, I., Engström, E., Hållans Stenholm, A-M., Jonsson, K., Klevnäs, A., Qviström, L. & Zachrisson, T. (red.) *Tidens landskap. En vänbok till Anders Andrén*. Lund.
- Lönnroth, L. 2016. *Den poetiska Eddan. Gudadikter och hjältedikter efter Codex Regius och andra handskrifter*. Stockholm.
- Marold, E. 2017. Hallar-Steinn. Fragments 7. I: Gade, K. E. & Marold, E. (red.) *Poetry from Treatises on Poetics*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 3. Turnhout.
- Marold, E. 2017. Úlfr Uggason. Húsdrápa 4. I: Gade, K. E. & Marold, E. (red.) *Poetry from Treatises on Poetics*. Skaldic Poetry of the Scandinavian Middle Ages 3. Turnhout.
- Melkerud, P.-A. 2011. *Liten geologisk encyklopedi*. Sveriges lantbruksuniversitet.
- Nygaard, Simon. 2019. Being Ódinn Bursson. The Creation of Social and Moral Obligation in Viking Age Warrior-Bands through the Ritualized, Oral Performance of Poetry. The Case of Grímnismál. I: Morawiec, J., Jochymek, A. & Bartusic, G. (red.) *Social Norms in Medieval Scandinavia*. York.
- Tilley, C. 1994. *A Phenomenology of Landscape. Places, Paths and Monuments*. Oxford.
- Tilley, C. 2004. *The Materiality of Stone. Explorations in Landscape Phenomenology*. Oxford.
- Tilley, C. 2008. *Body and Image. Explorations in Landscape Phenomenology 2*. Walnut Creek.

- Trafikverket 2023. E4 Förbifart Stockholm i Vinsta, Lunda, Hässelby, Hjulsta, Akalla och Häggvik
www.trafikverket.se
- Vikstrand, P. 2004. Berget, lunden och åkern. Om sakrala ortnamn kosmologiska landskap ur ortnamnens perspektiv. I: André, A., Jennbert, K. & Raudvere, C. (red.) *Ordning mot kaos. Studier av nordisk förkristen kosmologi. Vägar till Midgård* 4. Lund.
- Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2021a. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.
- Vinberg, A., Gatti, C. & Nelson, M. 2021b. *Hjulstas gårdar och stora gravfält. Liv och död under 3 000 år. Bilagor*. Stiftelsen Kulturmiljövård rapport 2021:22.

HANDASKICKLIGHET, STIL OCH FORM

Analys av smidda järnföremål från Hjulsta

MATTIAS HELJE

För att kunna bedöma hantverket bakom amuletringarna från Hjulsta behöver själva hantverket i äldre föremål studeras. Detta för att skapa sig en bild av hur föremålet har tillverkats och kanske ge svar på av vem. Med begreppet "hantverk" menas dels vilka tekniker som använts för att skapa föremålet, dels formspråk och stil. Stilen på ett föremål kan man säga styrs av tidens ideal, medan formspråket är den enskilde hantverkarens egen prägel.

Sammantaget utgör detta resultatet av en viss hantverkarens kunskap, val av teknik och formkänsla där vi kan utläsa detaljer som sedan kan tolkas. Som vi kommer att se på amuletringarna från Hjulsta finns där ringar utformade i samma stil, men som hantverksmässigt skiljer sig tekniskt, både i kvalitet och val av hantverksteknik.

Som jag ser det består ringarna av två grundtyper, en platt slät eldstålsformad ring och en mer eller mindre vriden eldstålsformad ring. Den platta ringen har ett rektangulärt tvärsnitt och den vridna har givits ett kvadratisk tvärsnitt vid utsmidningen, varpå den vridits. Dessa ringar har hopfogats på olika sätt, dels genom öglor i ändarna som krokats ihop, dels genom vällning. Ett antal ringar har endast ändar som går om lott men får kanske ses som ringar som skulle vällas eller misslyckats (ej genomförts) i vällningen.

Smidestekniskt är den vridna ringen mest arbetskrävande och ställer också högst krav

på råmaterialet. Vid värdering av svårighetsgraden på smidet jämförs endast de olika ringarna påträffade i Hjulsta och inte med hur svårt det till exempel är att smida ett svärd eller liknande för en smed under den här tiden. Följaktligen kan man se att olika ringar visar på olika tekniker som har olika svårighetsgrad. På ringarna syns också hur väl smeden lyckats med att genomföra den enskilda tekniken, som till exempel de ringar där man försökt välla ihop ändarna men inte lyckats och bara lämnat ändarna liggande om lott. Av dom vridna ringarna finns olika kvaliteter på utförandet, där en bra utförd vridning ska vara jämn medan en mindre lyckad vridning är ojämn. Vridning har, i studien och även hos smeder från historisk tid, använts som mått på skicklighet (figur 1–2).

Således börjar man ana att det sannolikt inte är samma smed som gjort de ringar som uppvisar skillnader i kvalitet. Argument för detta påstående är att det hos en hantverkare

finns minst två parametrar som styr hur väl till exempel en vridning lyckas. Dels en handaskicklighet, det vill säga hur arbetet utförs motoriskt vilket kräver en viss övning. Dels en blick för former, det vill säga hur man ser på resultatet av sitt arbete rent estetiskt. Den estetiska sidan av arbetet kan övas upp, och påverkas sannolikt av personligt tycke

och smak. Variation i kvaliteten på arbetet skulle kanske till viss del kunna förklaras med att smeden börjat i unga år och successivt utvecklats i skicklighet. Sett till den stora variationen av former och smidestekniker samt skillnaden i hantverkets kvalitet är dock det troligt att flera smeder varit inblandade. Det är även troligt att det över en längre tid

Figur 1.
Eldstålsformad ring F206,
med jämn vridning och
spadformat hänge.
Skala 1:1.

Figur 2.
Eldstålsformad ring F209,
med ojämn vridning och
del av hänge. Skala 1:1.

handlar om olika generationer av smeder. Hur själva kronologin mellan olika ringar föreligger är däremot mycket svårt att avgöra genom en bedömning av hantverket.

Ringarna påträffades i vad som har uppfattats som tre olika grupper på platsen. Frågan är då om det går att se ett mönster i fråga om typ av ringar i de olika grupperna.

Gruppindelningarna kan även bidra till att förstå inbördes kronologi om placeringen växlat över tid.

Det är slående att det i varje grupp verkar finnas ringar av de flesta former och kvaliteter, vilket bör tyda på att de tre gruppvisa placeringarna av ringar varit i bruk parallellt och över en längre tid (figur 3–10).

Figur 3–4.

Ring F277 (överst) och ring F43 har stora likheter, men kommer från olika grupper. F277 påträffades vid foten av slänten invid de två blocken, och F43 (en möjlig häst?) uppe på den centrala platån, intill bergväggen i väster. Skala 1:1.

Figur 5-7.
Ring F42 (överst), F7 och F207
har en odefinierad eldstålsform och
skulle kunna tillskrivas en viss enskild smed,
då det är osannolikt att samma hantverkare
skulle göra en ring som tidigare
nämnda ring F206.
Skala 1:1.

Figur 8–10.
Ring F28 (överst),
F27 och F10 saknar
helt formen av eldstål.
Dessa är endast
vridna ringar.
Skala 1:1.

TILLVERKNING AV EN ELDESTÅLSFORMAD RING

En metallurgisk analys av tre ringar som utfördes av Geoarkeologiskt laboratorium (GAL) visar minst en tydlig vällfog i material-ets längdriktning. Detta tyder förmodligen på att det första som gjordes var att dubbla det tilltänkta utgångsämnet åtminstone en gång med påföljande sammanvällning (Grandin 2017). Antingen har smeden haft ett ämne som vikts dubbelt och sammanvällts för att förbättra kvaliteten hos materialet, eller så har mindre stycken av järn lagts ihop för att få fram ett större ämne. I det senare fallet borde detta kunna ge olika material i samma ring. Materialanalysen indikerar dock entydiga resultat från varje ring, något som talar för att det är samma bit järn som bara vikts dubbelt en eller flera gånger.

Variationen i storlek hos ringarna beror förmodligen på att det fanns ett stycke av järn tillhands som ansågs lämpligt, och således användes för att smida en ring av. Det förefaller alltså som att det inte fanns en bestämd idé om hur stor ringen skulle vara, utan mängden järn avsatt för smidet gav den färdiga storleken.

Tänkbart är att ämnet har smitts ut till cirka en tredjedel av den färdiga ringens omkrets med ett rektangulärt tvärsnitt nära den färdiga ringens bredaste del. Därefter har materialet smitts ut åt respektive håll, en sida i taget varvid mittpartiet sparats. Möjligen har ändarna smitts ut till ett kvadratisk tvärsnitt oavsett om materialet skulle vridas eller vara platt och tillplattningen kan ha skett efter att ringen formats.

Vridningen av järnet görs dock medan ämnet är rakt. I fyndmaterialet finns ringar med vridning som går åt samma håll hela

vägen runt, men även ringar som vridits halva ringen åt ena hållet och andra halvan åt andra hållet.

Vridning av järnet ställer högre krav på materialets kvalitet varför det kan tänkas att smeden avgjorde utifrån varje järnbit om den kunde vridas eller inte (figur 11–12).

Om sammanfogningen av ringen görs med krokar är det lämpligt att forma dessa innan ringen böjs ihop, men krokarna kan också göras med en liten tång efter böjning.

Vid formning av ringen bör smeden ha använt ett sparrhorn eller något annat verktyg som kunnat fungera som sparrhorn. Handtagsdelen på ett nageljärn kan säkerligen fungerat som ett invändigt stöd när ringen formats. Ringarnas hängen, som var i form av olika redskap, har förmodligen formats i änden på ett stycke järn och sedan huggits loss varpå en krok formats för upphängningen.

Vissa amuletter hänger i hål som slagits genom ringen. För detta behövs en *hålstamp*,

Figur 11.
Ring F255 har endast
en kort vridning om cirka 2 cm,
men bara på ena sidan.
Skala 1:1.

Figur 12.
Ring F58 är en närmast platt ring,
som vridits vilket ger en lite speciell
karaktär på vridningen.
Skala 1:1.

som är ett litet redskap liknande den mejsel som påträffats i närheten fast med en koniskt avsmalnande ände som antingen är rund eller fyrkantig. Det föremål som påträffades på Hjulsta bytomt (Spånga 249:1) och benämnts som *nålstäd* kan mycket väl vara en hålstamp (Dardel m.fl. 2010:287).

Det förekommer både runda och fyrkantiga hål för hängena. Inga vridna ringar har dock slagna hål för hänget utan det förekommer enbart på platta ringar. Hålet sitter i den

bredda delen av ringen så det skulle vara fullt möjligt att göra detta även på en vriden ring. I några fall har själva hänget ett genomslaget hål där ringen kan gå igenom, vilket uppfattas som en egen variant (figur 13–15).

Järnet i de analyserade ringarna innehåller *fosfor* vilket kan förklara att flera av ringarna har tvära brott. Fosforhaltigt järn blir vad man kallar *kallbräckt*, vilket innebär att järnet är skört i kallt tillstånd. Fosforhalten brukar vara hög i järn tillverkat av sjömaln.

Figur 13–15.
Ring F3 (överst),
F93 och F100.
Skala 1:1.

VERKTYGSUPPSÄTTNING

- En smideshammare med pen (spår av pen på en skära).
- Två smidestänger, eventuellt större och mindre, används vid smidet och vridning av ringar.
- Ett litet städ/sparrhorn (tyngre smide gjordes mot en större sten).
- En hålstamp, rund eller fyrkantig.
- En mejsel för kapning av järn.
- En hålplatta eller troligast nageljärn som underlag vid håslagning. Nageljärn, hålstamp och huggmejsel används också vid tillverkning av båtnit och nitbrickor.

SPÅR EFTER SMIDET

Vid smide av den här typen av föremål har man säkerligen anpassat smideshärden till att smida mindre föremål, detta av bekvämlighet och för att spara på kol. Förväntade spår efter smidet skulle utgöras av små bottenskållor av slagg, cirka 10 cm i diameter.

Om man även tänker sig att smidet var en del i själva ritualen med ringarna (Harrysson, "Amuletringarna" i denna volym) kan smidesplatsen vara en annan än den dagliga, en plats där man tillverkade och underhöll de vanliga redskapen.

Figur 16.
Amulett F6, tolkad
som skäggyxa.
Skala 1:1.

Figur 17.
Amulett F98, tolkad
som skäggyxa.
Skala 1:1.

HÄNGEN

Hängena på ringarna utgörs av miniatyrer av vanliga redskap på en järnåldersgård. De upplevs som mycket formsäkert tillverkade i förhållande till riktiga redskap. Formsäkerheten i redskapsamulettorna kan tala för att smederna som tillverkat amulettorna även smidde fullstora redskap av samma typ som vi ser i miniatyr på ringarna. Exempelvis finns två typer av yxor, en skäggyxa som är bred för slåthuggning av virke och en smalare huggyxa som används för fällning, kvistning och klyvning av timmer (figur 16–19).

Det finns även olika former av skäror, liar samt lövknivar. Bland föremålen finns även några som tolkats föreställa plogjärn. Dessa finns på både platt, genomslagen ring och vriden ring utan hål.

Påträffade hästbroddar styrker tanken att ett större hänge till ring föreställer en häst (figur 20–21, se även figur 4). Ett liknande fynd gjordes i Gamla Uppsala, där plåtformade stycken påträffades omböjda på en ring (Seiler & Magnell 2017:203). Om det är en avbildning av en häst så skulle det kunna vara en tidig form av figursmide som kan ses i det medeltida smidet på kyrkdörrar och kistor (figur 22).

Figur 18.
Plogjärn F244.
Lagg märke till
de uppvikta kanterna.
Skala 1:1.

Figur 20.
Brodd F124.
Skala 1:1.

Figur 19.
Troligt plogjärn F222,
återgivet i profil.
Skala 1:1.

Figur 21.
Brodd F265,
upträdd på ring.
Skala 1:1.

SAMMANFATTNING

Den stora variationsrikedomen i de olika amuletringarnas utformning antyder att flera smeder varit inblandade i tillverkningsprocesserna. Föremålens formspråk indikerar att smeden/smederna var väl förtrogen med de dagliga redskapen som hörde till gården.

Formsäkerheten i redskapsamuletterna kan tala för att smederna som tillverkat amuletterna även smidde fullstora redskap av samma typ som vi ser i miniatyr på ringarna.

Det hålls för troligt att järnet tillverkats av sjömalms och att vid den här tiden var järnframställning och smide starkt förknippat med samma person.

REFERENSER

- Dardel, E., Hed Jakobsson, A., Lindblom C., Runder, J. & Svensson, K. 2010. *Hjulsta – en gård från vikingatid och medeltid och ett gravfält från vendel- och vikingatid*. Arkeologikonsult rapport 2010:2157.
- Erixon, S. 1942. Ett ålderdomligt låssmede i Dalarna och dess härkomst. *Folk-Liv VI*.
- Grandin, L. 2017. *Vendeltida amuletringar från Hjulsta. Arkeometallurgisk analys och ¹⁴C-datering av järn*. Riksantikvarieämbetet UV GAL rapport 2017:04.
- Seiler, A. & Magnell, O. 2017. Til års ok friðar – gårdsnära rituella dispositioner. I: Beronius Jörpeland, L., Göthberg, H., Seiler, A. & Wikborg, J. (red.) *At Upsalum – människor och landskapande. Utbyggnad av Ostkustbanan genom Gamla Uppsala*. Statens historiska museum Arkeologerna, SAU och Upplandsmuseet rapport 2017:1_1.

Figur 22. Kyrkporten till Järfälla kyrka. Notera de båda smidda figurerna till vänster.

BILDFÖRTECKNING

JÄRVAFÄLTETS ARKEOLOGISKA LANDSKAP

- Figur 1. Foto Holger Ellgaard (CC BY).
- Figur 2. Foto Stockholms stadsarkiv (CC BY).
- Figur 3. ESRI OpenStreetMap (CC BY-SA).
- Figur 4. Foto Ulf Bruxe, Statens historiska museer (CC BY).
- Figur 5. Foto Stockholms stadsarkiv (CC BY).
- Figur 6. Foto Frida Albinsson.

NAVET I HJULSTA

- Figur 3, 6, 9–14 och 16. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
- Figur 5 och 17. Illustration Michael Schneider.
- Figur 17. Foto Studio Västsvensk Konservering.

ETT SALHUS OCH EN HARG

- Figur 1. Andersson, G. 2002. *Arkeologi i Arlandastad. Järnåldershus och stenåldersskärvor*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2001:27.
- Figur 2. Edenmo, R., Hamilton, J. & Stjerna, N. 2005. *Kocktorp. Gård och grav från järnåldern samt historiska bebyggelse lämningar*. Riksantikvarieämbetet UV Mitt rapport 2005:6.
- Figur 3. Illustration Michael Schneider.
- Figur 4. Åqvist, C. 1996. *Hall och harg – det rituella rummet. Religion från stenålder till medeltid*. Riksantikvarieämbetet skrifter 19.
- Figur 5. Herschend, F. 1995. Hus på Helgö. *Fornvännen* 90.
- Figur 6. Herschend, F. 1998. *The Idea of the Good in Late Iron Age Society*. Opia 15.
- Figur 7. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
- Figur 8. Biuw, A. 1992. *Norra Spånga. Bebyggelse och samhälle under järnåldern*. Diss. Stockholms universitet. Stockholmsmonografier 76.
- Figur 9–10. Artursson, M., Kaliff, A. & Larsson, F. (red.) 2017. *Rasbo-bygden i ett långtidsperspektiv 1100 BC till 1100 AD – kontinuitet och förändring*. Opia 62.

GRAVFÄLTET I HJULSTA

- Figur 1. Montelius, O. 1877. *Sveriges hednatid samt medeltid, förra skedet, från år 1060 till år 1350*. Stockholm.
- Figur 2. Foto Christian Gatti.
- Figur 3. Illustration Friedrich Wilhelm Heine (public domain).
- Figur 4–7 och 9. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
- Figur 8 och 10. Illustration Michael Schneider.

KULTPLATSENS KARAKTÄR

- Figur 1 och 3–4. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
Figur 2. Illustration Michael Schneider.
Figur 5. Foto Studio Västsvensk Konservering.
Figur 6–7. Biuw, A. 1982. *Kymlinge, Kista. Arkeologisk rapport. Del 1–7. RAÄ Spånga 169*. Stockholms stadsmuseum. ATA 1462/82.
Figur 8. Antikvarisk-Topografiska Arkivet.

HJULSTAGÅRDENS HELGEDOM

- Figur 1 och 7. Illustration Michael Schneider.
Figur 2–3. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
Figur 4–6. Foto Studio Västsvensk Konservering.

AMULETTRINGARNA

- Figur 1. Illustration Michael Schneider.
Figur 2 och 14. Foto Ingela Harrysson.
Figur 3 och 18. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
Figur 4–6 och 8–13. Foto Studio Västsvensk Konservering.
Figur 7 och 17. Foto Frida Albinsson.
Figur 15. Rygh, O. 1885. *Norske oldsager. Ordrede og forklarede av O. Rygh*. Christiania.
Figur 16. Foto Etnografiska museet (CC BY-NC-ND).
Figur 19. Hagberg, L. 1929. "Vasst emot." *Några stålets föregångare som magiskt skyddsmedel. (Föredrag hållet vid 4:de nordiska folklivs- och folkminnesforskaremötet i Oslo d. 21 aug. 1928.)*. Stockholm.

SKÄRORNAS KVINNOR

- Figur 1, 3–4 och 8–13. Foto Studio Västsvensk Konservering.
Figur 2 och 6–7. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
Figur 5. Illustration Michael Schneider.

VÄRLDENS HJÄRTA

- Figur 1–3 och 5. Foto Stiftelsen Kulturmiljövård.
Figur 4. Illustration Michael Schneider.

HANDASKICKLIGHET, STIL OCH FORM

- Figur 1–21. Foto Studio Västsvensk Konservering.
Figur 22. Ingela Harrysson.